

"שוב 'מלחמה' ושוב 'בלוקדה'",
קולות ברקע נשמעים.
"אולי תשכח מזה? שוב באת
לגעת באותם פצעים?"

אולי זה נאמר בצדק,
נהמלים משכנעות.
אכן, הטענות האלה
תקינות. אך הן לא נכונות!

על מנת ששוב סיוט תיינו
על פני הארץ לא יחזור,
מדור לדור גם ילדינו
צריכים תמיד אותו לזכר.

יורי וורנוב

**במלאות 75 שנה
להסרה המלאה של המצור
על לנינגרד**

האנדרטה "טבעת שבורה" ליד סנקט פטרבורג

איחוד ותיקי מלחמת העולם השנייה –
הלוחמים נגד הנאציזם (ישראל)

דפי זיכרון הבלוקדה

אסופת זיכרונות של ותיקי
המצור על לנינגרד

ירושלים
«פילוביבלון»
2020

MEMORY PAGES OF THE BLOCKADE
Collected memoirs of blockade survivors
(Jerusalem: «Philobiblon», 2020)

המערכת: א' גרינזייד, א' לרינה, מ' רינסקי.
העורכת הכללית: טטיאנה פרוקופייבה

תרגום מרוסית: נקודא זינגר
עיצוב ועימוד: ליאוניד יוניברג

תורגם לעברית ופורסם בסיוע הקונגרס היהודי היורו-אסיאתי,
נשיא הקונגרס ד"ר מיכאל מירלשוילי

ובתמיכת איש העסקים והפילנתרופ ויקטור וקסלברג (רוסיה)

ספר נעשה על בסיס ספר זכרונות על מצור לנינגרד ברוסית שיצאה לאור
(מ"ל פילוביבלון) בשנת 2018 בתמיכה של קרן גנסיס

על העטיפה: תצלומים מתקופת המצור על לנינגרד.
בעמוד הראשון – אנדרטה לזכר מגיני ותושבי לנינגרד הנצורה, "גר הזיכרון",
שהוקמה בירושלים, בינואר 2020

ISBN 978-965-7209-56-1

© המחברים, הצלמים, 2020
© נקודא זינגר, תרגום מרוסית, הערות, 2020
© הוצאת «פילוביבלון», ירושלים, 2020
(e-mail: leoniduniverg@gmail.com)

נדפס בדפוס «נוי» (ירושלים)

כמו מאות ואלפי ספרים, אלבומים ומאמרים שפורסמו על המצור של לנינגרד במלחמת העולם השנייה, פרסום האסופה "דפי זיכרון הבלוקדה" הוא קודם כל מחווה לזכר הגיבורים: חיילים וקצינים של הצבא האדום, חיל הים, הפרטיזנים, כל האנשים שעמלו בעיר ובמחוז. הדור הצעיר לומד לאהוב את המולדת במסירות ממופת גבורתם ואומץ לבם.

חומרי האסופה, שנכתבו בעיקר על ידי אנשים שחוו בילדותם את המציאות הנוראית של לנינגרד הנצורה, הם עדות לרגשות עמוקים כתוצאה מרעב, קור, מוות של קרובי משפחה וחברים. הסיפורים על חיי העיר הנצורה והניהול היעיל של פינוי התושבים ל"יבשת" בתנאים קשים עד מאוד ייחודיים גם הם.

אנו בטוחים שהאסופה תמלא את משימתה העיקרית: לשמר להיסטוריה ולהעביר לדורות הבאים את האמת על ההגנה ההרואית ועל גיבוריה, מגני לנינגרד.

אני רוצה לאחל לספר זה מסע מוצלח, ולמחבריו – חיים מאושרים ארוכים בארץ ישראל הקדושה.

אברהם גרינוייד,

יושב ראש איחוד ותיקי מלחמת העולם
השנייה – הלוחמים נגד הנאציזם
(ישראל)

האסופה הנוכחית היא אחד ממספר פרויקטים שבהם משתתפים היום תושבי לנינגרד הנצורה לשעבר, חברי איחוד ותיקי מלחמת העולם השנייה – הלוחמים נגד הנאציזם. פרויקט זה זכה בתחרות שהוכרזה על ידי מרכז ההנצחה "יד ושם" בתמיכת קרן "ג'נסיס".

ישנה כמות גדולה של זיכרונות היסטוריים על מצור לנינגרד, מגניה ותושביה ששרדו בעיצומם של רעב, קור, הפצצות והפגינו אומץ לב יוצא מגדר הרגיל. אבל העניין בנושא זה אינו דועך. אסופה זאת מכילה זיכרונות של אנשים שהמלחמה והמצור שללו מהם את ילדותם, כמו גם של אלה שעשו ככל יכולתם כדי לעזור לעיר הולדתם להתעמת עם האויב. עליהם כתב המשורר יורי וורנוב, ניצול המצור: "הַעֲנֵקוּ לָנוּ מִדְּלִיּוֹת בְּאַרְבָּעִים וְשָׁלוֹשׁ / וְרֵק בְּאַרְבָּעִים וְחָמֵשׁ – פֶּסֶף וְרֵטִים".

כיום חיים בישראל כאלף בני אדם ששרדו את המצור, רובם בני 80 שנה ומעלה. תודה למחברי האסופה על הגילויים הנפלאים שלהם, על כך שמצאו את הכוח לחלוק עמנו את זיכרונות מהמצור, זיכרונות על עצמם ועל יקיריהם. קשה מאוד לדבר על זוויות וסבל. אבל חייבים לספר, במיוחד היום, כאשר באירופה עולה גל של האדרת הפשיזם.

כמו שנאמר בתורתנו: "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ... (שמות, יג', פסוק ח')". כך אומרים היהודים בחג הפסח. זיכרונות של עדי ראייה חשובים לילדינו, נכדינו ונינינו כמסמך אמין שמתאר את הטרגדיה הנוראה של המאה העשרים. כמחוות הזיכרון והכאב על המתים, זיכרון עולם. "איש לא נשכח ודבר לא נשכח."

אמיליה לרינה,

סגנית יו"ר איחוד ותיקי מלחמת העולם השנייה,
הממונה על עבודה עם תושבי לנינגרד הנצורה לשעבר
(ישראל)

Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда

המוזיאון הממלכתי של היסטוריית המצור והגנת לנינגרד

העבר רקום מזיכרונות

יש זיכרונות שחיים בתודעה במשך זמן רב, ואחר כך נעלמים והופכים לחלק אישי של האתמול ההיסטורי הגדול. זיכרונות אחרים נשארים לנצח, שוברים את הלב ומציפים את הנפש בגל של אמירות חלקיות, שבורות למחצה, שאין להן תקנה. הנאמר באופן לא מלא, חוסר השלמות, חוסר התקנה. אלה הם זיכרונות המלחמה. עבור אנשי לנינגרד, תושבי העיר ההרואית לנינגרד – סנקט פטרבורג, המלחמה הזאת היא המצור הקשה בן 900 יום, פינוי ללב המדינה, מעברת האגם לדוֹגָה, המכונה אז "דרך החיים".

רבים מאלה שחיים בינינו היום ראו את המלחמה, את המצור על לנינגרד בהיותם ילדים ומתבגרים. המלחמה שלהם היא כאב האובדן, הפחד מבדידות הילדות, הפרידה חסרת התקנה מביתם. וגם – עבודה במפעלים, כיבוי "המציתים" על הגגות, בריחה לחזית, שם הכו חיילינו את הנאצים ושם עזרתם, העזרה של נערים רזים מלנינגרד, הייתה חסרה כל כך!

ניתן לכתוב ספר שלם מפרקים שנשמרו בקפידה בזיכרונם של אבותינו וסבינו: ספר ההיסטוריה של המדינה, העיר, הרחוב, הבית, המשפחה, שביסודו מונחים חיי היומיום. משימה זו מעסיקה כעת את עובדי המוזיאון בפטרבורג. הזמן מראה שערכה של האקדמיות המלומדת אינו עולה בהצגת ההיסטוריה של המלחמה הלאומית הגדולה, ההגנה והמצור של לנינגרד. האדם הפרטי, רגשותיו, מחשבותיו, השקפת עולמו, ציוני הדרך החברתיים הטבועים באותה

תקופה, הם הבאים לידי ביטוי במלוא הכוח. אנשים מתעניינים יותר ויותר במהלך ההתרחשויות ההיסטוריות, לא כפי שהוצג בשפת העיתון ובארכיון, אלא בדברי עדי ראייה, משתתפי גיבורי האירועים הללו. ואז המלחמה והמצור נראים שונים לחלוטין, חיים וקרובים לליבנו, ניתן להרגיש אותם ו"לנסותם" עלינו, ניתן להבין משהו חדש, מיוחד גם על עצמנו. אולי אפילו לקבל תשובה לשאלה הנצחית של הצעירים: "האם גם אתה היית מסוגל לזה?!"

באופן מפתיע, כשאתה קורא את אותם זיכרונות, אתה ממעט לחשוב כמה קשה היה למחברים לכתוב אותם. משתתפים רבים במלחמה הגדולה ההיא נפטרו מן העולם בלי לספר עליה, על המלחמה החשובה ביותר שלהם. אבל אלה שכתבו, דיברו, נזכרו, חוו עומס רגשי עצום, כשחיו שוב את האירועים הקשים שהיו רוצים לשכוח, אבל...

זו הסיבה שהזיכרונות שפורסמו באסופה הזאת הם חומר יקר מאוד. לא, הם אינם מקור מדעי. היסטוריונים מקצועיים יוכיחו בהחלט ובאופן משכנע כי זיכרונותיהם של אנשים רגילים הם סובייקטיביים מדי. תפקידם הוא תפקיד משלים, הוא ביצירת רקע. אלא שעבורנו, עבור צאצאיהם, מה שכתוב כאן חשוב במיוחד, מכיוון שקריאת הזיכרונות הללו מניעה את תהליך בניית התודעה, ההתעניינות האישית, החיפוש הנפשי וההתבגרות הרוחנית.

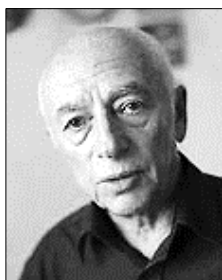
שורות אלה נכתבות בהכרת תודה רבה לכל אשר זיכרונותיהם מתפרסמים באסופה, בהכרת תודה מיוחדת לנדיבותם הרוחנית ולרצון לתרום חלקיק מן האישיות שלהם לדורות הבאים.

ילנה לזיק,

מנהלת המוזיאון הממלכתי של היסטוריית המצור והגנת לנינגרד

ניצולי המצור

נושא המצור קרוב מאוד לליבו של אלכסנדר גורודניצקי. גיאופיזיקאי, משורר ידוע ואחד מראשוני היוצרים בז'אנר השירה הבארדית ברוסיה, בדומה לרבים ממחבריו, שרד את החורף הראשון של המצור בלנינגרד. לכן נענה מייד לבקשת המערכת להעניק את שיריו לאסופה שלנו ולפנות לקוראים במספר שורות.

ספר זה מוקדש לאחד הקטעים הטרגיים וההרואיים ביותר של המלחמה הלאומית הגדולה – המצור על לנינגרד. אי אפשר לקרוא אותו בלי דמעות. מחברי האסופה, שבאותה תקופה היו, ברובם, ילדים, מדברים בפשטות ובאיפוק רגשי על הסבל הבלתי נתפס שעלה אז בגורלם של תושבי לנינגרד. בני אדם, שהובאו על ידי הרעב למצב לא אנושי, הגיעו לפעמים למקרים של רצח, אכילת גוויות וקניבליזם. די אם נזכיר את

זיכרונותיו קורעי הלב של יצחק בזארסקי. כל זה הוסתר בקפידה על ידי העיתונות הרשמית. אף על פי כן העיר שרדה ולא נפלה לידי הנאצים.

מושג ה"בלוקדה" – המצור – איבד זה מכבר את משמעותו הצבאית והפך לשם עצם נומינלי, נעשה סמל של צער, אימה וסבל בלתי נתפס, שעלו בגורלם של תושבי העיר הרבים – ויחד עם זאת היה לאנדרטה לאומץ לבם ולעמידתם האיתנה וההרואית. הבלוקדה נמשכה 872 ימים שגבו את חייהם של יותר ממיליון תושבי לנינגרד. מרבית ההרוגים היו נציגי האוכלוסייה האזרחית. הקורבנות היו גדולים עוד יותר אלמלא הצליח הצבא הסובייטי לפרוץ את טבעת המצור ב-18 בינואר 1943.

בשנת 2014, במלאת 70 שנה להסרת המצור המלא מעל לנינגרד, היה רעש גדול סביב הסקר שערך ערוץ הטלוויזיה דון'ד' על האפשרות שאולי כדאי היה למסור את העיר לידי הגרמנים ובכך לנסות להציל חייהם של מיליוני האזרחים שנותרו בתוכה. להפתעתי הרבה, יותר מ-51% מהנשאלים זיכרו בעד מסירת העיר. בין תומכי הכניעה היו סופרים מכובדים כמו ויקטור אסטפייב, שהיה בעצמו חייל בקו החזית, ולודמילה אוליצקיה. אפשר להסביר את הדיון חסר המשמעות הזה רק בבורות המוחלטת של תומכי הכניעה, שלכאורה הייתה שומרת על האוכלוסייה האזרחית, ובאי ידיעת העובדות.

להלן פרטים מהנחיית ראש המטה של הכוחות הימיים של גרמניה מס' 1601 מה-22 בספטמבר, 1941 "עתידה של העיר פטרבורג": "2. הפיהרר החליט למחוק את העיר לנינגרד מעל פני האדמה. לאחר התבוסה של רוסיה הסובייטית, אין כל עניין בהמשך קיומו של יישוב גדול זה... 4. אמורים להקיף את העיר בטבעת הדוקה ובאמצעות הפגזות ארטילריה מקיפות והפצצה מתמדת מהאוויר להרוס אותה עד היסוד. אם כתוצאה מהמצב שייווצר בעיר יושמעו בקשות לכניעה, הן יידחו, מכיוון שהבעיות הכרוכות בשהיית האוכלוסייה בעיר ובאספקת המזון אינן יכולות ואינן צריכות להיפתר על ידינו. במלחמה זו על זכות הקיום, איננו מעוניינים לשמר אפילו חלק מהאוכלוסייה".

מבחינה צבאית, לאובדן העיר היו עלולות להיות השלכות קטלניות על המדינה כולה: הרס הצי הבלטי, העברת הכוחות הגרמניים שיתפנו לחזית מוסקבה ברגע המכריע של הקרב על הבירה, ותפיסת קו הרכבת שהוביל לארכנגלסק ובהמשך, דרך שפת הים הלבן, לכיוון פטרוזבודסק-מורמנסק. עם התפתחות כזאת, סביר כי מורמנסק – בשנת 1941 הנקודה היחידה שדרכה עברו משלוחי השאל-החכר – לא הייתה מסוגלת להחזיק מעמד, ואסון נוסף היה פורץ בצפון.

עם זאת, מעבר לטיעונים ההיסטוריים הללו, ישנם טיעונים אחרים – מוסריים. בעיניי, כמו בעיני כל תושבי לנינגרד, עצם המחשבה למסור את עיר הולדתנו לאויב נראתה מפלצתית ממש.

לפני מספר שנים צפיתי במקרה בסרט הדוקומנטרי של דמיטרי קראָלִיס "דם הבלוקדה" – המספר על כך שבשנים הקשות ביותר של המצור, תרמו תושבי לנינגרד את דמם למגני העיר הפצועים. שם מבוטא הרעיון השנוי במחלוקת לפיו ילדי לנינגרד ששרדו את המצור עמידים יותר בפני מחלות וקשיי חיים. אינני יודע אם זה נכון אם לאו, אבל אני מאוד רוצה לאחל למחברי הספר הזה חיים ארוכים ושמיים שלווים מעל ראשיהם.

* * *

כְּמָה אֶשְׁרַעֵשׁ הַקְּחוּב גִּשְׁמָע דְּהוּי,
 קֶדְ הַעֲבֵר נְגִישׁ יוֹתֵר לְאַנָּן.
 פִּגְזוּ פָּגַע בְּקִיר וְאַז, כְּמוֹ בְּפִסְכִּיכּוֹזָה,
 פִּתְאוֹם נִנְכְּרָתִי אֶשְׁהָצֵד הֵהוּא
 וְדָאִי קִסְקֵן מִנָּה בְּזִמָּן הַהַפְּגוֹזָה.
 נְאוֹת הַהַרְגָּעָה הָעֲלִיזָה הַזֹּאת

שוב עוררה אותי פתאום, שמחה מבהקת.
 אז רחב תחום התדרים חולך וצר
 ולא ברור לי מה שכתתי צועקת.
 קולות התברים שמתו זה מכבר
 קוראים לי לשיחה שלא פוסקת.
 מחזר בעז מקרקעית הזמן,
 גל הפיצוץ חוזר מן העבר –
 נגוד מחלט לסיסמולוגיה מוקפדת,
 משתיק צלילי היום ומסרב לרדת,
 וממלא תהדר הישן
 בקליל תאריכים וארועים,
 ותוכחות הורי שלא בין הסיים
 דופקות בתקף בלבי המרוקן.

סוכר

אנרק מבט למראה בתשאי.
 הדם ברקות הקסופות לא נח.
 בכלל לא היו מתוקים חיי,
 אז למה סקר גבוה כל כך?
 וכוזרה לי שנת ארבעים ואחת,
 התפוצצות מאחורי הגב.
 כל מה שהיה חסר לנו אז
 פועל נגדנו עכשו.
 האם ידענו, ילדי לנינגרד,
 קשבלענו פריכי צנימים,
 שהמזור ימתח את היד,
 ישיג אותנו מבעד שנים?
 והתלום לא מרפה עדיין:
 עשן מעלינו צף,
 בלהבות מחסני בדאיב.
 סקר עולה ונשרף.
 לא אשפח את היונקס סוכב ותר,

ות' שויק' שבו' הוא נמכר —
עפר בדאי'יב קל-קד יקר,
המתוק מאותו ספר.

* * *

חול חולך נאזל בשעון.
ראשי הוא קש'לג צח.
אינני יכל לזרק
לקחם יבש לפח.
נקד שלי לא יבין
את סיוטי הלילי.
לקוש וצחוק חבויים:
"הוא קנקו, סבא שלי".
הוציא ת קאב מלבי,
הו אלהי לגינגרד,
קד שקמח סובין
לא אאגר לעד,
שלא אומין קבר צרות
בעולם שקלו' שלנה,
מתוך אמונה שעוד
אסון ממשמש ובא.

דפי היסטוריית הבלוקדה

"בעוד שלושה שבועות נהיה בסנקט פטרבורג..."

הכריז היטלר עם פרוץ המלחמה. למרות זאת, לראשונה מאז תחילת מלחמת העולם השנייה, אחת הקבוצות הגדולות ביותר של כוחות הנאצים, קבוצת ארמיות "צפון", נעצרה בדיוק ליד לנינגרד. "לנינגרד", כתב מרשל ז'וקוב בעיתון "טרוד" ב-1 באוקטובר, 1971, "הייתה המטרה האסטרטגית הראשונה של הוורמאכט, שאותה היא לא הצליח להשיג."

"החזילים הגרמניים הגיעו לפרבריה הדרומיים של העיר, אך בשל התנגדותם העיקשת של כוחות המגנים, המחזקים על ידי פועלי לנינגרד הקנאים, ההצלחה הצפויה לא הושגה".¹

הפיקוד הגרמני, לאחר שנכשל בתוכניותיו להסתער על לנינגרד ולכבוש אותה, החליט לשבור את התנגדותם של מגני העיר באמצעות מצור ממושך, הפגזות שיטתיות והפצצות מן האוויר. היטלר העלה על דל שפתיו את הרעיון להשמיד את מוסקבה ולנינגרד עוד בראשית המלחמה. אך כעת הוחלט לעשות זאת בדרך הברברית והמפלצתית ביותר. במסמך של המחלקה המבצעית של המטה הכללי הגרמני מ-21 בספטמבר, שנת 1941, שנקרא "אודות המצור על לנינגרד", נאמר: "ראשית כל נסגור את לנינגרד (הרמטית) ונשמיד את העיר, אם יתאפשר הדבר, בארטילריה ובכלי טיס ... כאשר הפחד והרעב יעשו את שלהם בעיר, נפתח שערים נבדלים ונשחרר אנשים לא חמושים... שרידי "חיל המצב של המבצר" יישארו שם לחורף. באביב נחדור לעיר... נוציא את כל אלה שנותרו בחיים ונעבירם אל האזורים הפנימיים של רוסיה או ניקח אותם בשבי, נהרוס את לנינגרד עד היסוד ונעביר את האזור שמצפון לנייבה לידי פינלנד."²

על פי מקורות אחרים, היטלר פשוט חשש שבמקרה שלהתקפה מאסיבית, אבדות הכוחות הגרמניים יהיו גדולות באופן בלתי סביר, ולכן הורה לפתוח במצור. באופן כללי, מהות הבלוקדה על לנינגרד הייתה להבטיח ש"העיר עצמה תיפול לידי הגרמנים, כמו פרי בשל".

הוכן על ידי ט. פרוקופייבה

¹ קורט טיפלסקירך. תולדות מלחמת העולם השנייה / תרגום מגרמנית, מוסקבה 1956, עמ' 197.

² תולדות המלחמה – מלחמת המולדת הגדולה של ברית המועצות. 1941–1945, מוסקבה, 1961, כרך 2, עמ' 91.

שלוש שנות המצור

אגוז קשה. שנת 1941

השתלטות על לנינגרד הייתה אחת המשימות הראשונות והחשובות של הבליצקריג בתכנונו של היטלר. בזמנו הוא כבש את פריז ללא קרב. רצון הצרפתים לשמור על העיר הגדולה היה בין התירוצים העיקריים שלהם לכניעה. להנהגת ברית המועצות, אפילו בימים הכי קשים של המלחמה, כלל לא היו מחשבות לנטוש את לנינגרד ללא קרב, אם כי המצב היה קשה ביותר. בנוסף לכך, לגבי לנינגרד ומוסקבה היו להיטלר תכניות שונות מאלה שהיו לו לגבי פריז. מתחילת המלחמה, כבר ב-8 ביולי, כתב גנרל הלדר, ראש המטה הכללי של כוחות היבשה הגרמניים, על נחישותו ה"בלתי מעורערת" של היטלר "להרוס את מוסקבה ולנינגרד עד היסוד כדי להיפטר לחלוטין מאוכלוסיית הערים הללו".

בקרב על לנינגרד, אי אפשר היה להפקיר לא את האוכלוסייה האזרחית הנתונה להשמדה, ולא את ערכי התרבות האדירים של העיר בת שלושת מיליון התושבים – אחת מיצירות המופת העולמיות בתחום האדריכלות העירונית, עיר ובה מוזיאונים ברמתן של החשובות שבערי אירופה. אילו היו כובשים את לנינגרד, היו הנאצים מקבלים לידיהם פוטנציאל תעשייתי עצום, מיטב המפעלים במדינה, והיו משעבדים או משמידים את תושביה, כולל אנשי האליטה המדעית והתעשייתית שנותרו בעיר. קבוצת הארמיות "צפון" הייתה מתאחדת אז עם הצבא הפיני ומצטרפת בכל הכוח לקרב על מוסקבה מכיוון צפון-מערב.

קאסו קטחוב, משתתף בקרבות על לנינגרד, חייל ורמכט באותן שנים, כתב בספרו "טרגדיה על הנייבה": "בשנת 1941 התכוון היטלר להקים כאן אנדרטה לעצמו. הוא באמת ובתמים רצה להרוס עד היסוד את "ערש הבולשביזם", כפי שהוא כינה את העיר הזו. באמצע ספטמבר 1941 אמר היטלר בשיחה עם שגריר גרמניה בפריס כי "קן הצרעות, פטרבורג, המפיצה למרחקים את הרעל האסייתי שלה", אמורה להיעלם מעל פני האדמה.

אי אפשר לדמיין איזה נזק בלתי הפיך היה נגרם הן לרוסיה והן לאנושות כולה אילו היה היטלר מממש את שאיפותיו הפתולוגיות. אבל הגרמנים לא הצליחו לפצח "אגוז" כל כך קשה וגדול בהתקפה נמרצת, תוך כדי "בליצקריג". תוכנית ברברוסה דרשה השתלטות על לנינגרד וקרונשטט תחילה

ורק אחר כך את המשך ההתקפה על מוסקבה; אך היטלר, שחלם על בירת רוסיה המובסת, הורה במפתיע(הפתעה שחלה גם על רבים ממפקדיו), לשלוח חלק מהכוחות, כולל ארמדת הטנקים, מלנינגרד למוסקבה. עם זאת, הוא לא נטש את תכניותיו להשמיד את העיר הגדולה.

הקרב נמשך בעוצמה משני הצדדים, על אף שלנאצים לא היה הכוח להכריע ולמגנים לא הייתה כל אפשרות להשתחרר מהכפות העקובות מדם שנצמדו לגרונה של לנינגרד. הגרמנים לא הצליחו לסגור לגמרי את טבעת המצור, כשהם חוברים אל הכוחות הפינים מצפון לדוגה, אך ב-8 בספטמבר הם בכל זאת כבשו את שליסלבורג והגיעו לאגם לדוגה, ובכך חסמו את כל הדרכים היבשתיות להעברת סיוע ללנינגרד הנצורה ולהוצאת האזרחים – זקנים, נשים וטף. נותרה רק האפשרות להעביר סיוע לעיר הנצורה דרך אגם לדוגה באמצעות אוניות ואסדות קטנות, שחלקן הועברו מהים הבלטי, ומתחילת החורף, על ידי מזחלות, סוסים ומכוניות על פני קרח האגם.

העיר עמדה בפני איום הרעב הנוראי. אף על פי שמעל 630 אלף איש כבר פונו, יותר משני מיליון עדיין נותרו בעיר. סוגיית המזון החמירה עוד יותר בגלל שגיאיות התכנון הבלתי אחראיות של הנהגת העיר, בראש ובראשונה של אנדרי ז'דנוב. כאשר ב-1 באוגוסט 1941 (אז כבר היו נתיבי האספקה האחרונים תחת איום) החליט מנהל האספקה, אנסטאס מיקויאן, לשלוח ללנינגרד כמות גדולה של מזון, פנה ז'דנוב לסטלין בסירוב נחרץ לאספקה נוספת, והרכבות שהוכנו לנסיעה ללנינגרד נשלחו לערים אחרות.

ב-8 בספטמבר, ביום נפילת שליסלבורג, נקודת הקשר האחרונה בין לנינגרד ליבשה, נשרף גם מאגר המזון העיקרי של העיר, "מחסני בדאייב" המפורסמים. אסון זה, הגורלי לאוכלוסיית העיר, ניתן וצריך היה לחזות מראש ולמנעו – לא להשאיר כמות כזו של מזון מרוכזת במקום אחד, ועוד בחללי אחסון מעץ, במצב של הפצצות קשות.

עם אובדן כל נתיבי היבוא והיצוא היבשתיים, המצב נעשה נואש. כבר למחרת היום, שלח סטאלין ללנינגרד את גיאורגי ז'וקוב במקום קלימנט וורושילוב, שלא הצליח להתמודד עם פיקוד החזית. ז'וקוב, שהוביל את הגנת העיר בתקופה המתוחה ביותר, באנרגיה וביכולתו לראות את העיקר, השליט סדר ביחסים שבין חלקי הצבא ובתכנון ההגנה. אבל גם הוא, אחרי שנים, הודה

שכל רגע חיכה לתחילת המתקפה ולחדירת הגרמנים לעיר. אין ספק שבמקרה כזה, הם היו נתקלים בהתנגדות נואשת בכל רחוב ובכל בית. בעיר התכוננו לכך, כמו גם לפיצוץ כל האתרים החשובים ביותר: גשרים, מפעלים, בניינים... הרחובות כוסו בבזנטים ובריקדות. מאות רבות של פרטיזנים, פועלי מחתרת, צלפים הוכשרו בקורסים מיוחדים. מפעלים, אפילו אלה שפוננו חלקית, המשיכו לייצר ציוד צבאי ותחמושת, ומעובדיהם, שרובם חיו בצריפים, הוקמו חוליות לוחמים ששמרו על המפעלים והיו מוכנות להדוף את חבלני האויב וצנחנים.

נמשך גם פיתוח אמצעי לחימה חדשים שנשלחו לחזית. כך ב-19 בספטמבר הוענק התואר "גיבור העמל" למנהל המפעל על שם קירוב, איסאק מויסיביץ' זלצמן, ולמנהל הראשי ז'וזף יאקובלביץ' קוטין, בזכות ייצור טנקים חדשים. אולם באוקטובר הידק האויב את טבעת המצור והעצים את ההפגזות, וכתוצאה מכך באותו חודש לא היה מנוס מלהעביר את הציוד של מפעלי קירוב ואיז'ורה לייצור טנקים וכלי רכב משוריינים לאורל. ובכל זאת, מפעלי לנינגרד המשיכו לשלוח לחזית ציוד צבאי ותחמושת.

בימים הכי קשים של המצור נמשכו גם חיי התרבות בעיר. לדוגמה, ב-9 באוגוסט, תיאטרון הדרמה הגדול פתח את העונה בהצגה של "בחור מהעיר שלנו" מאת קונסטנטין סימונוב. דוגמה נוספת: ב-29 באוגוסט הוציא ועד המפלגה של מחוז קירוב תקנה "על שמועות אנטי-סובייטיות, אנטישמיות ושיטות לחימה נגדן", שבה הוזכרו מקרים ספציפיים וצעדים של מאבק חסר רחמים נגדם במקומות עבודה ובחיי היומיום.

ב-1 בספטמבר 1941 בתי הספר והגנים לא נפתחו. המבנים הועברו לידי בתי חולים ותחנות פינוי פליטים מאזורים שנכבשו על ידי האויב, ואילו מורים ותלמידי תיכון גויסו לבניית קווי הגנה.

אנשי הספרות שנשארו בעיר הנצורה, אולגה ברגולץ, יבגני שוורץ, ורה קטלינסקיה ואחרים, הופיעו בפני החיילים והפצועים. ב-12 באוקטובר 1941, נערך באולם הפילהרמוניה של לנינגרד הקונצרט הראשון של התזמורת הסימפונית בניצוחו של קרל אליאסברג. באוגוסט 1941 כתב דמיטרי שוסטקוביץ' בלנינגרד את שלושת הפרקים הראשונים של הסימפוניה השביעית המפורסמת שלו. הוא השלים את כתיבתה בפברואר 1942 בעיר קויבישב, שם בוצעה הסימפוניה לראשונה ב-5 במרץ 1942.

"חומה מול חומה".³ שנת 1942

ביטוי עממי זה מאפיין בצורה מושלמת את העימות בין שני הענקים בקרב על לנינגרד במהלך שנת 1942 כולה. זו הייתה השנה הקשה והמכריעה במלחמה, שנת קרבות ההגנה הקשים ליד וורונז', סטלינגרד, שנת הקרב על הנפט הקווקזי. אבל היא התחילה במתקפת נגד רבת עוצמה ליד מוסקבה, בשחרור קלינין (טבר), קלוגה ובפריצת דרך כמעט עד וליקיייה לוקי וסמולנסק. בניסיון להקל על מצבה של לנינגרד, הגיע הצבא האדום בלחימה קשה לסטאראיה רוסה, וכיתר מספר דיוויזיות גרמניות באזור דמיאנסק, אך לא ניתן היה להשיג יותר מזה בעונת החורף, עד סוף אפריל.

הקרבות ליד קירישי ובתחנת פוגוסט היו עקובים מדם במיוחד; כוחות של חזית לנינגרד ניסו לפרוץ שם את קווי ההגנה הגרמניים ולהצטרף לארמיה ה-2 של חזית וולחוב בניסיון לשחרר את לנינגרד. בספרו של החייל הגרמני חאסו סטחוב, "טרגדיה על הנייבה", מצוטטים זיכרונות מפורסמים: "ערמות הגוויות נראו בחורף כמו גבעות מושלגות, ורק הגופות העליונות היו גלויים לעין".

והגרמנים ספגו אבידות קשות: "יותר גרמנים נהרגו ליד קירישי מאשר במהלך כל המערכה שלהם בפולין בשנת 1939. וב"נייבסקי פֶּטְצ'וֹק" היו 17 הרוגים לכל מטר מרובע." חאסו סטחוב מתאר את טרגדיית הכיתור, התבוסה והנפילה בשבי של הארמיה ה-2 ואת לכידתו של מפקדה, הגנרל ולסוב. מי יודע, אולי, אלמלא התבוסה הזאת, ניתן היה לפרוץ את המצור על לנינגרד כחצי שנה קודם, שכן, כפי שכותב המחבר הגרמני, היחידות הגרמניות ספגו גם הן אבדות כבדות, בגדודים נותרו כמה עשרות חיילים, שכמעט ולא יכלו להחליף או לתקן ציוד. לאורך שנת 1942, הארמיה הגרמנית ה-18 איבדה 120,000 נפש, הרוגים ופצועים. כעת האויב לא יכול היה עוד "להתאושש" בכדי ללכוד את לנינגרד. אחרי זה הגרמנים כבר לא יכלו "לחזור לעצמם" כדי לכבוש את העיר. יתר על כן, באותו זמן היטלר כבר נתן עדיפות עליונה לסטלינגרד והקווקז.

בינתיים, אנשים בעיר המשיכו למות ברעב. למרות שבכל חודש שחלף מספר מקרי המוות ברעב פחת, הנתונים הסטטיסטיים היו מפחידים: 130 אלף איש מתו בינואר ופברואר 1942, 100 אלף במרץ, 105 אלף נרשמו באפריל –

³ ביולי רוסי מסורתי במתכונת של קטטת אגרוף בין שתי שורות המשתתפים ("חומות")
(הערת המרגם).

אולם אז נלקחו בחשבון גם הגוויות שנאספו לאחר שנמס השלג ופונתה הפסולת. בחודש מאי נרשמו 50 אלף מתים מרעב, ביולי – 25 אלף, בספטמבר – 7 אלף. ירידה כה חדה בתמותה בעיר התאפשרה בעיקר בשל העובדה שבשנת 1942 כחצי מיליון ילדים, זקנים וסובלי ניוון ששרדו, אלה שהיו זקוקים להצלה מידית, פונו מהעיר ב"דרך החיים" החורפית, ודרך המים אחרי הפשרת הקרח. פונו גם אנשי מדע ותרבות. עוד לפני הפינוי ההמוני נוסדו בעיר יותר ממאה בתי מקלט ליתומים ולילדים שהוריהם גויסו לצבא או שלא יכלו לטפל בהם מסיבות אחרות. הוקמו בתי חולים לאנשי מדע בבית המדענים ולאמנים ב"ארמיטאז", וגם במבנים אחרים.

ירידה במספר התושבים ועלייה ביבוא המזון לעיר אפשרו להעלות את כמות המזון לנפש כבר באביב. בנוסף לכרטיסיות המזון, הוקמה רשת בתי תבשיל עבור אלה שלא יכלו להכין לעצמם אוכל חם. עם זאת, מספר הגניבות ומעשי השוד בעיר המשיך לגדול, כרטיסיות מזון ומנות מזון נלקחו בכוח מן הקשישים והילדים. היו גם מקרים לא מעטים של קניבליזם.

עם בוא האביב, החיים בעיר התחדשו. בתחנת הכוח תוקנו כמה טורבינות, והודות ליבוא פחם מהיבשת והכבול המקומי, חודשה הספקת החשמל. תוקן גם חלק מרשת החשמליות ובאפריל חודשה תנועתן בכמה קווים. בעיר ובפרברים הוקם אנף ירקנות, חולקו כברות אדמה בשיעור של מאה מטרים רבועים לאדם, סופקו זרעים, אורגנו חוות במקומות עבודה שונים, ובאביב צצו נבטי ירקות אפילו בפארקים המרכזיים של העיר, ליד בניין האדמירליות, קתדרלת איסק הקדוש, בגן הקיץ. יוזמות אלה, לצד יבוא מהיבשת ומהפרברים, הביאו לכך שבסתיו העיר הייתה מצוידת באספקת ירקות מלאה לתקופת החורף. תושבים רבים האמינו וקיוו לטובה – אך איש עדיין לא ידע מתי יסתיים המצור.

ההפצצות וההפגזות על העיר נמשכו, אם כי בתדירות נמוכה יותר. הגרמנים ביצעו מספר תקיפות אוויריות מאסיביות נגד ספינות המלחמה, בזמן שהן היו כבולות בקרח. בכל תקיפה השתתפו בין 60 ל-80 מטוסים. למרות ההגנה האווירית, עד 20 מטוסים פרצו לעיר, וספינות אחדות, בהן הסיירת "קירוב", נפגעו. בנוסף לכך, חיזקו הגרמנים את הארטילריה ארוכת הטווח ורבת העוצמה שלהם, כולל תותחים בטווח של עד 28 ק"מ עם פגזים מעל חצי טון. בנייני העיר המשיכו, לפיכך, להתמוטט ולהישרף. בהיעדר חימום חשמלי, נגרמו שריפות בגלל תנורי "בורז'ויקה" ביתיים ולפיידים.

פריצת המצור. שנת 1943

על אף המתח העצום בין כוחותיהם של שני הצדדים בחזיתות, עליונותם הכללית של הכוחות הסובייטים הלכה וגברה מדי יום בזכות המילואים של כוח אדם והצמיחה המהירה של ייצור טכנולוגי חדיש, כולל כלי טיס, טנקים וארטילריה רקטית. כל זה אפשר, במקביל להדיפת האויב והמעבר למתקפה בחזיתות וורונז', סטלינגרד והדרום, ליצור "אגרוף" עוצמתי, ובינואר 1943, להתגבר על ההתנגדות העזה של הגרמנים ולפרוץ את "צוואר הבקבוק" שלהם באזור שליסלבורג-סיניאבינו, שהפריד בין החזיתות לנינגרד וולחוב בקטע קצר של 15 ק"מ בלבד וחסם את הקשר היבשתי של לנינגרד עם כל המדינה. ב-18 בינואר, נפגשו יחידות של הארמיה ה-67 של חזית לנינגרד והארמיה ה-2 של חזית וולחוב.

באותו יום שוחרר גם מבצר שליסלבורג והחוף הדרומי של אגם לדוגה נוקה מהאויב. רוחבו של "מסדרון חוף" זה היה 8-12 ק"מ בלבד, אך כבר בתחילת פברואר, החלה אספקה חיונית להגיע לעיר הנצורה, שבה נשארו עוד 800,000 איש, ב"דרכי הניצחון" של הכביש ומסילת הרכבת.

כמעט מיד לאחר הצלחה זו, ביצעו חזיתות וולחוב ולנינגרד במשותף מבצעי שחרור הגבהים סיניאווין ותחנת מְגָה, אך הצליחו רק לדחוף את האויב לאחור. עם זאת, הארמיה הגרמנית ה-18 נחלשה עד כדי כך שאפילו היטלר עצמו הבין שאי אפשר יהיה לכבוש את לנינגרד. הפצצות האוויריות וההפגזות העיר נמשכו, אבל הגרמנים ספגו מכות נגד קשות מתותחנים נגד מטוסים ומחיל האוויר, ובאוקטובר 1943 הפסיקו לחלוטין להפציץ את לנינגרד.

המצור נמשך, ומסילת הברזל של החוף הופגזה בעוצמה כזאת שצריך היה לשקם כמה פעמים ביום את הקטעים ההרוסים. אבל העיר החלה לחיות. מפעלים גדולים החלו לייצר מנועים וגנרטורים, כבלים וחוטי חשמל, פריטי ארטילריה ארוכי טווח ומוצרים אחרים רבים. שוקמו מפעלים שלא היו פעילים לאורך זמן ושרוב הציווד פונה מהם בעבר, והם החלו לפעול לא רק לטובת העיר, אלא לטובת המדינה כולה. בקיץ 1943, העיר והמחוז לרוב סיפקו לעצמם ירקות. מצב חומרי ההסקה היה קשה בהרבה: כמעט כל מה שהכיל עץ בעיר פורק ונשרף. כמות הכבול בפרברים גם היא לא הייתה גדולה. ואילו המפעלים, אמצעי התחבורה החשמליים, בתי המגורים ומבני הציבור דרשו

יותר ויותר חשמל. היה הכרחי לשקם את מערכת חימום הבתים. תחנות הכוח היו זקוקות לפחם, מכוניות – לבנזין. עם הבעיות העיקריות של לנינגרד נמנו אספקת הדלק מ"היבשת" וההצטיידות הפנימית.

התחדשו הלימודים ב-13 מוסדות להשכלה גבוהה, 24 בתי ספר טכניים, ו-120 בתי ספר כלליים. נפתחו מועדונים ותיאטראות. כל זה, כמובן, עדיין היה במינון מוגבל. ובעיר א נותרו תושבים רבים: במהלך המצור איבדה לנינגרד עד מיליון איש שמתו ברעב וכמיליון מגנים נוספים שנהרגו בחזיתות. כמיליון תושבים פונו מהעיר.

אולם גם הגרמנים היו מותשים. הקרבות רחבי ההיקף של שנת 1943 והתקפת הצבא האדום בחזיתות אחרות אילצו את היטלר להעביר חלק מהכוחות מלנינגרד לחזיתות אחרות. בשנת 1943 בלבד איבדה הארמיה ה-18 167,000 נפש (הרוגים, פצועים ונעדרים) ליד לנינגרד, ומספר כמעט זהה בשנת 1942. בספר "טרגדיה על הנייבה", מביא האסו סטחוב תמונות אמינות מצמררות של הקרבות על כל גבעה, כאשר כל צד הקריב גדודים שלמים בקרבות פנים אל פנים, בתעלות מלאות למחצה בבוץ וגוויות לא מזוהות. לקראת סוף שנת 1943, הרחיק הצבא האדום את הנאצים אל מעבר לדנייפר באוקראינה, נכנס לבלארוס, ואם בעבר הייתה לנינגרד הנצורה מעין בליטה ממערב לקו החזית, כעת, להפך, "פיגרה" אחרי החזיתות ההולכות ומתקדמות מערבה.

ב-14 בינואר 1944 החלה התבוסה האמתית של הגרמנים ליד לנינגרד, שבה לקחו חלק לא רק חזיתות לנינגרד וולחוב, אלא גם החזית הבלטיות ה-2. כתוצאה מכך, בסוף ינואר שוחרר לא רק מחוז לנינגרד, אלא גם חלק ממחוזות קלינין ונובוגורוד. המצור בן 900 הימים של לנינגרד הוסר לחלוטין ושוחררו נובוגורוד, לוגה ומספר ערים אחרות. קבוצת הארמיות "צפון", במיוחד הארמיות ה-18 וה-16, ספגה אבידות כבדות, וכמה אלפי חיילים גרמנים נפלו בשבי.

ב-27 בינואר 1944 חגגה לנינגרד את יום הניצחון. 324 תותחים ירו 24 מטחי כבוד.

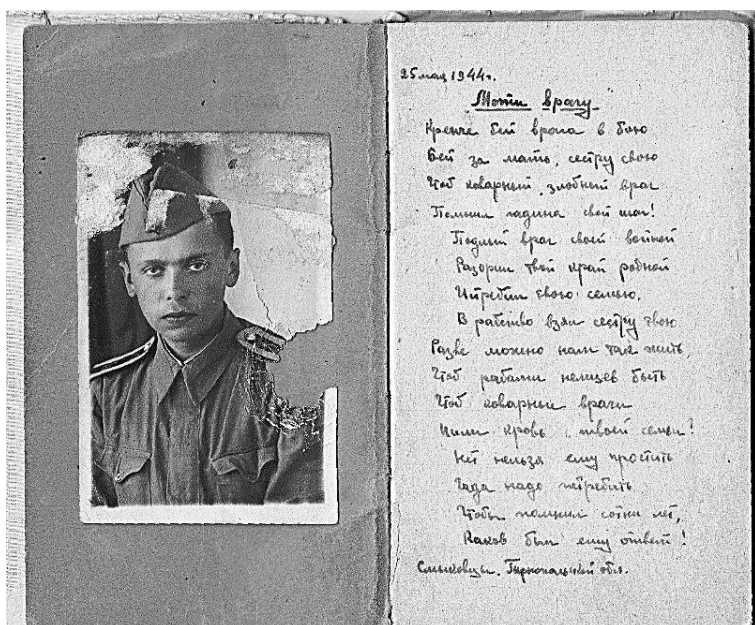
הוכן על ידי מ. רינסקי

שהמלחמה תסתיים מהר! נמאס לי ממנה!

(קטעים מיומנו של ולדימיר אלטשולר, שנת 1941)

מסמך ייחודי, כמעט בן 80 שנה, התקבל במערכת זהו יומנו של ולדימיר אלטשולר בן ה-17, שבו הוא מתאר את חייו בלנינגרד לאורך שנה אחת בלבד – מנובמבר 1940 עד אוקטובר 1941. אבל כמה אירועים, חרדות, תקוות וחוויות הצטברו בדפים המצהיבים הללו! הכאב והיגון של השנים במצור עדיין אינם כאן, אבל המצב בחודשים.

הראשונים של המלחמה מתואר בקפידה ובציוריות. אנו שומעים את קולו של צעיר שהיה בטוח כי המלחמה לא תימשך זמן רב, אחר כך הבין את ממדי הטרגדיה, אחר כך, בדומה לרבים מבני גילו, נלחם וניצח. ייחודו של היומן מוחש עוד יותר באמצעות צירוף קטעים רבים מעיתוני התקופה.

יומנו של אלטשולר עם שיר פרי עטו והתצלום שלו

23 ביולי. בשעה שתיים בצהריים אימא זומנה לוועד הבית ונשלחה משם לחפור תעלות בגן של הא[רגון]הב[ינלאומי] ל[סיוע] ל[לוחמי] המ[הפכה]. היא חזרה בשעה 5 בערב. גם אני רוצה ללכת לחפור תעלות, אבל אבא לא מרשה לי – בגלל הלב. אבל אני חייב איכשהו לעזור ולא יודע איך. בכלל, כאילו איבדתי את הראש, לא מוצא את עצמי ולא מוצא מקום עבודה.

4 ביולי. נקראתי לוועד הבית וקיבלתי תפקיד של כבאי. חובתי בזמן אזעקה היא לעלות לעליית הגג ולחכות לפצצה.

5 ביולי. אָלֶקָה, ניומקה, אבא ורבים אחרים מתגייסים. נראה כי הכוחות העיקריים שלנו יתפרסו רק עד ה-15 ביולי. עכשיו זה זמן מאוד מעניין, צריך רק לשרוד בו. לדעתי, כוחו של היטלר ייגמר עוד מעט, אבל כוחנו הוא ממש בלתי נדלה.

13 ביולי. בבוקר התקשר ליונקה והזמין אותי ל"אגם הברבורים" ... דויננסקיה רקדה יפה, אבל בכל זאת אוֹלְנוּבָה יותר טובה.

17 ביולי. מחר יונפקו קופונים למוצרי מזון ותעשייה. אבל אני חושב שזה לרעה, יהיו פחות תורים.

20 ביולי. ... בשעה 10 בבוקר אצתי למטה. א' – אזעקה, ושנית, אני על המשמרת. קודם כל עברתי ברובע כדי לקבל דיווחים, ואז מסרתי את הדו"ח למטה ... בשעה 14 שוב אזעקה, זה רע, אבל לא נורא, בלי השלכות ... בשעה 18 שוב אזעקה.

21 ביולי. 25 דקות אחרי חצות – אזעקה, נשמעו יריות ארטילריה עמומות. בשעה 5 בבוקר – שוב אזעקה ... בשעה 12 – שוב אזעקה. זה מתחיל להימאס. מה פתאום הם אוהבים אהבו לטוס ללנינגרד? בלאו הכי שום דבר לא יוצא להם מזה.

22 ביולי. איש צבא אחד מהמטה הכללי אמר שהגרמנים לא יצליחו לכבוש את לנינגרד, אבל הם יפציצו גם כך ...

22 июля.

Угон пропал спокойно, но в 7 ч. 20 мин.

Грива. Забо в Москве не пропал.

не спокойно

ниже еще-

происходит,

режим нахо в А-д, М-бу.

Хотя 1ое ему не удается, а 2ое - пока не

фак, как ему хочется. Один военный из

такого рода говорит, что А-д не может

не взорваться, но бомбы будут и кроме того,

по фронту идут бом, но удивительный эффект

вещей не происходит, а если же предвидя

ней 10-15, то немцы сами победят, их

и надо не надо будет. Но совет прекрасен.

Вечером в 11 ч. 30 мин у Мими трамвай

машина, ну и все.

דף מיומנו של ולדימיר אלטשולר. 22 ביולי 1941

בחזית נמשכים קרבות, אבל אין שינויים משמעותיים, ואם זה יימשך ככה 10-15 יום, הגרמנים יברחו בעצמם, לא יהיה צורך אפילו להבריא אותם. זה ממש נפלא!

24 ביולי. ... בשעה 5 – אזעקה ראשונה, בשעה 10 – שנייה, בשעה 14- שלישית, בשעה 19 – רביעית והארוכה מכולן – עד השעה 20.

26 ביולי. ... אני קורא את ספרו של סובולב. בערב, בשעה 22, יצאנו לטייל ליד הנייבה. בלונים כבר היו באוויר, ספרתי 80.

10 באוגוסט. ... איכשהו מפחיד אותי לחשוב על בית הספר! הראש בכלל לא פועל והזיכרון התדרדר. אבל לא ברור אם נלמד. אצל איזיה ומישה כולם נשלחו לחפור תעלות. אז יתכן מאוד שזה מה שצפוי גם לנו.

17-19 באוגוסט. אנחנו רוצים להיות מפונים מהעיר, אבל זה מאוד קשה. עוברים כל שעות היום בין נקודות הרשמה ומועצות מחוזיות, אבל בלי תוצאות...

20 באוגוסט. מצב רוח נוראי! הייתכן שהחיים שלי כבר נגמרים? חייתי מעט מדי! מי יודע מה יהיה עכשיו? את החלונות אצלנו הסוויטי, כך שעכשיו חשוך בחדר גם בשעות היום. אנחנו רוצים לעבור זמנית לגור אצל דודה דינה. הם לפחות גרים בקומת קרקע. איזה זמן! מפחיד! הגרמנים מתקרבים ללנינגרד. אבל מה לעשות? שמועות נוראיות מסתובבות: הגרמנים כבר בגטצ'ינה, הרכבות הורדו מהפסים, הגשרים ליד וולחוב פוצצו (וזאת הדרך היחידה שנותרה בידינו). אבל האם זה נכון?

23 באוגוסט. אני איש מיליציה אזרחית! איך זה קרה? באה נ' א' ביקובה והביאה לי צו להתייצב בשעה 10 למ[חלקה] המ[חוזית] לח[ינוך]. שם הודיעו לי שרשמו אותי כמתנדב. גם את סאשקה, קוטקה ונומיק רשמו.

26 באוגוסט. בוריס הולך לצבא, כך ששמראקוב מינה אותי במקומו. ובכן, אהיה מפקד גדול – בכל זאת, ראשהמטה של הה[גנה] הא[ווירית] המ[קומית] של רובע 7 בחלקה 6.

5 בספטמבר. ... הגעתי אל מישה. מצאתי אצלו שני ספרים יפהפיים: "מבחר סיפורים" של מופאסאן ו"דקאמרון" של בוקצ'ו... התחילו לקרוא. בעצם, די מוזר מה הולך בראש שלי. בזמן כזה! כן, אפשר קצת להתפרק, לא לחשוב כל הזמן רק על המלחמה. מה שיהיה יהיה! נחכה. אבל למה? כנראה ששום דבר טוב לא יהיה. אתמול הוטלו שתי פצצות ליד בית הקברות וולקוב, היו קורבנות. זה רע מאוד, והיום כאילו הוטלו כמה פצצות ליד תחנת הרכבת מוסקובה, ושוב יש קורבנות. ושוב יורים...

9 בספטמבר. ... היום הוא יום נורא! היו 9 אזעקות במשך היום! ממש לא נתנו מנוחה והרביצו ברציפות יום שלם.

11 בספטמבר. ... האזעקה החלה בשעה 10:30. הם ירו והפציצו. בדיוק כשאנחנו, וולודיה ואני, עמדנו ליד בית מספר 44, פצצה התפוצצה במרחק של 200 מטרים. נלחצנו אל הקיר, ורסיסי זגוגיות עפה מעלינו. הנה טבילת האש הראשונה! כפי שהתברר אחר כך, הפצצה הזאת נפלה בפנית הרחובות מיאקובסקי וז'קובסקי. זה היה די מצמרר, כל השמים כוסו בזוהר אדום. אבל אני בחיים, זה כבר נהדר! רק זה נגמר, התחיל משהו אחר...

13 בספטמבר. ... הייתכן שהם יכבשו את העיר? אני לא מאמין! ואם כן, מה לעשות? אז אצטרך להסתלק לעולם הבא. כמה שאני לא רוצה! אני רוצה לחיות, לחיות, לחיות! פגזים ממש נשפכים על העיר. נבלות!

17 בספטמבר. ... היו עוד שתי אזעקות ביום, חגו הרבה מטוסים. אתמול נסעו בוריס וקוליה לסרדניה רוגטקה (זה מעבר למפעל הבולשביק) לאסוף תפוחי אדמה. הם אומרים שיש שם הרבה תותחים נגד מטוסים וטנקים גדולים. הטנקים מוסוים, אבל מוכנים לקרב. תותחים, מקלעים נגד מטוסים.

19 בספטמבר. ... בשעה 5 – אזעקה, ירי נוראי ופצצות. עמדתי ליד החלון, ופתאום ... רעש והקיר התנדנד, לעולם לא הייתי מאמין אם היו מספרים לי. ראיתי במו עיניי איך הם התנדנדו כעשרה סנטימטרים ...

25 בספטמבר. ... סוף-סוף, אחרי הפסקה נורא ארוכה, חזרתי לנגן בכינור. זה איכשהו מביש, אבל אני לא יכול לחיות בלעדיו! אני נמשך אליו וזהו זה, נקודה!

26 בספטמבר. ... בשעה שלוש שוב האזעקה. ניחא, רק שלא יהיו הפצצות ושלא יכבשו את העיר. ממשיכים לבנות בריקדות, זה טוב. אבל עדיף אם היינו מסתדרים בלעדיהן, כלומר, אם היינו מבריחים אותם גם ככה!

29 בספטמבר. פורסם צו הגיוס של משרד ההגנה. אני וקוליה ד' הלכנו בבוקר למ[וסד] ח[ינוך] צ[באי], רשמו אותנו.

3 באוקטובר. ... בשעה 24 הביאו זימונים ללשכת הגיוס. 46 לרובע שלנו. כולל אותי, בוריס, קוליה. כל הלילה אזעקה אחר אזעקה. בערך כל 15-20 דקות בא מטוס, הפיל כמה פצצות באזור קמולני וטס משם. וכך כל הזמן. בלילה היו 4 אזעקות. שהמלחמה תסתיים מהר! נמאס לי ממנה!

נ"ב: סגן ולדימיר אלטשולר עבר את המלחמה כולה. בשנת 1945 נפצע ליד קניגסברג.
קיבל עיטורים "המלחמה הלאומית הגדולה", "הכוכב האדום", מדליות "על הניצחון על גרמניה הנאצית", "על כיבוש קניגסברג", "על הניצחון על יפן", "על הישגים קרביים".

בוריס פילנובסקי

המצור בעיני ילד

זיכרוני הראשון מהמלחמה הוא מטוסים גרמניים עם צלבים על הכנפיים. הם היו רבים. הם טסו נמוך מאוד. אבל הטייסים ממש לא שמו לב אלינו. זה היה בכפר ליאסקילה שליד סוֹךְטוֹנְאָלוֹ, ככל הנראה בסוף יוני 1941, על שפת אגם לדוגה.

בשלב הזה אבי כבר לא היה עמנו. הוא גויס מיד, ב-22 או 23 ביוני. לפני שעזב אמר לאימי: "צאו ללנינגרד, כאן מסוכן מאוד." איש לא יכול היה לחשוב

שבסתיו הגרמנים יהיו על סְךְדְנְה רוגטקה, בסוף שדרת סטאלין (הרחוב הידוע גם בשם "בינלאומי" ו"שדרות מוסקבה"), שבעה קילומטרים מכיכר סְנְה.

לליאסקילה הגענו שלא במקרה. אבא שלי, כשריאל יוסיפוביץ' פילנובסקי, חייל רוסי, עבר את כל המלחמה הפינית. הוא אמר שנשאר בחיים בטעות, ולא סיפר יותר על המלחמה הזאת, רק חזר ואמר: "דם ולכלוך, לכלוך ודם". לאחר הניצחון על פינלנד, החוף המערבי של לדוגה עבר לידי ברית המועצות. ולחיילים ותיקים הוצעו חלקות אדמה במקומות אלה. אבא "קנה" את ההצעה הזו. כך הוא נעשה הבעלים (או השוכר?) של בית יפה על חוף לדוגה. גרמניה הייתה אז ידידה של ברית המועצות (על פי הסכם מולוטוב – ריבנטרופ), ושתי מדינותינו הסוציאליסטיות נלחמו באימפריאליזם הפיני. לפיכך, קיווה אבא לחיים ארוכים ושלווים. אפילו נטע דובדבנים.

אגב, אח של אמי, אברם מנדלביץ' איגדלוב, נווט יפה תואר של צי הסוחר, הוביל תבואה להמבורג עד יוני 1941. משם הוא הביא מקלט רדיו בן שלוש נורות מסוג "טלפונקן" וגרמופון חשמלי. זה בערך כמו שמישהו בשנת 1988 נעשה בעלים של מכשיר ווידאו של גרונדיג.

אברם הוא שעזר לנו לשרוד בחורף 1941-1942. הוא גויס, כמו אבי, ממש בתחילת המלחמה, ביוני. הוא שירת בקרונשטט. וכמה פעמים (הייתי רוצה לגלות כמה פעמים בדיוק, אבל כבר אין את מי לשאול) הגיע אלינו והביא שקיות שוקולד (קטנות מאוד). אני זוכר את זה בוודאות. אחר כך אימא סיפרה

לי שלחם הוא לא הביא. המלחים בעצמם היו רעבים. אבל הם נתנו שוקולד לילדים ולקשישים. בחינם. ומה עוד יכול היה סגן צעיר לתת לנו? הוא נהרג באביב 1942 ...

איך הגענו ללנינגרד אני לא זוכר, כמובן. איכשהו הגענו. גרנו אז ברחוב פלחנוב, 38/25, לא רחוק מכיכר סניה. באוגוסט 1941 הייתי בן ארבע וחצי, אבל משהו נשאר בזיכרוני. לכן אספר מה שאני זוכר ואיך שאני זוכר.

אני זוכר את התקיפות האוויריות הראשונות של הגרמנים. אז עדיין שלחו אותנו למקלט. למעשה, זה היה מרתף פשוט בחצר הבית. ההפצצות היו, כזכור לי, בעיקר בלילות. בכניסה למקלט עמד תורן. ואילו בכניסה השנייה (או היציאה) לא עמד אף אחד. לכן, אנחנו, הבנים, לעיתים קרובות יצאנו מהמרתף לחצר. המראה היה, מה אגיד לכם, בלתי נשכח. חצר "בור" פטרבורגית אופיינית שימשה במה. השמיים שחורים. זרקורים מחטטים בשמיים. לפעמים מטוס-צעצוע קטנטן כסוף נתפס על ידי קרן של זרקור. ומיד שניים או שלושה זרקורים תופסים אותו ואחר כך כבר לא מרפים ממנו. עד שמפילים אותו. כזאת גרפיקה ממוחשבת.

אבל זה רק צד אחד של המטבע. הצד האחר הוא פצצות. לפני שהתפוצצו הן טסו ארוכות והשמיעו שריקות. שריקה זו נשארת בזיכרוני למשך זמן רב. אני זוכר שאחרי המלחמה, כשהייתי כבר בכיתה ז', שמעתי לעתים קרובות את השריקה הזו בלילה בתוך חלום. פצצה עפה, שורקת, ואני מתעורר. לא הייתי ילד נוח מאוד להתרשם (אילו הייתי כזה לא הייתי שורד), אבל ההפצצות האלה נטבעו בזיכרוני. אגב, את הפגזות התותחים המפורסמות לא זכרתי במידה שווה.

פגזים אחדים פגעו בבית מספר 40 הסמוך, כמה דירות נהרסו, אבל הבניין שרד. אבל כשפצצה פגעה בבית שחור בן שש קומות בפינת סמטת דְמִידוֹב ותעלת גריבוידיוב לא נותר ממנו דבר. פשוטו כמשמעו. אמרו שהפצצה הייתה במשקל של טון. אולי זה נכון. לאחר המלחמה, בניין זה שוחזר על ידי שבויים, "אוברמנשים" גרמניים מלוכלכים, שהתחננו בפנינו לפרוסות לחם. אבל זה סיפור אחר לגמרי. הבניין בפינת רחוב פלחנוב וסמטת סְטוּלְיאַרְנִי נהרס גם הוא על ידי פצצה אחת. אבל נשארה במקום תלולית קטנה. זכור לי שגלשנו ממנה. אבל על מה?

כול זה היה בסתיו. כפי שאני זוכר עכשיו, אלה היו, אפשר לומר, רק ניצנים. הפינים עדיין לא הגיעו לגבולם הישן בסמוך לביילואוסטרוב. בבואם הם עצרו שם וסגרו את מעגל המצור על העיר. האסטרטגים הגדולים שלנו עם

השכלה של ארבע כיתות פתחו במלחמת פינלנד כדי לדחוק את הגבול מלנינגרד, כדי שהפינים לא ילכו לפיטר. אבל לא הם שילמו על כך. שילמנו בחייהם של מיליון מאתיים אלף תושבי לנינגרד שמתו ברעב במהלך המצור. כולל חייו של סבי מנדל איגדלוב. סבא היה נותן לנו את המנה שלו ונפטר בינואר 1942.

ואנחנו ניצלנו במקרה. סבא התכוון לשפץ את הדירה. ובבית נשאר שק פשתן גדול למדי של דבק טפטים. (גם היום אני יכול לצייר את השק הזה). ככל הנראה, זה היה עמילן פשוט עם תוספים כלשהם. היו גם כמה בקבוקים עם שמן ייבוש, אפשר להניח שגם הוא היה אכיל, מפני שאימא וסבתא טיגנו לביבות מעיסת עמילן על השמן. הלביבות היו מאוד-מאוד דקות וחרקו על השיניים.

ועוד הייתה לסבא קופסת קרטון גדולה למדי של סיגריות "זוויוזדוצ'קה" (כוכבית), עם רוכב אופנוע צבאי מהודר על החפיסות. סבא היה מעשן כבד והצטייד היטב. הסיגריות האלה באותו חורף הפכו לניירות ערך יקרים. נו, כמו "סרטיפיקטים עם פס כחול" בימי ברז'נייב. החלפנו אותם באוכל. בעיקר במוצר בשם דוֹרְנָדָה. מה זה דורנדה? אני מסביר: לאחר סחיטת שמן חמניות מהזרעים עם הקליפות, נשאר אריח כבוש. יש בו שאריות קלוריות כלשהן. אריח זה נקרא "דורנדה". האמינו לי, זה היה בילוי מענג: ללעוס דורנדה. אפילו בשיני התינוק שלי.

כשבא החורף, אף אחד כבר לא היה יורד למקלט בזמן ההפצצות. ראשית כל, כנראה כבר לא היה מי שיבריח אנשים מהדירות. ובנוסף, כמו שאמרו, לא היה לזה טעם. עדיף למות בבית מאשר להיקבר תחת הריסות במרתף. וגם לא היה לזה כוח.

ועוד זיכרון מעניין. בסתיו, כשהיו הפצצות כבדות, אח אחר של אימא, ליוסיק, הביא הביתה פצצת תבערה, "מצית" בלשון העם. הוא למד אז בכיתה ח' וראשו היה מלא רעיונות. הוא גרר את "המצית" והחליט להסיק בו את הכיריים, שהרי הייתה קטסטרופה עם עצי ההסקה. ואני זוכר היטב איך דלת הברזל העבה של הכיריים התחממה ולאט לאט החלה להימס. היא לא נמסה עד תום רק בגלל ש"המצית" כלה לפני הזמן. והדלת הסוריאליסטית הזו הייתה אצלנו בשימוש עד אמצע שנות החמישים, אז, סוף סוף, הותקן חימום אדים במרכז פיטר.

ליוסיקה נחלץ מהעיר על ידי אחותה של אימא, סוניה. היא למדה במכון למכשירי תעופה בלנינגרד. זה בערך כמו המ[כון] המ[מלכתי] לי[חסים]

ב[בינלאומיים] של היום. הוחלט לפנות את המכון לעורף. וסופיה מנדלבנה החכמה, בלי לחשוב פעמיים, רשמה את יוסיף (ליוסיק) כסטודנט. תלמיד כיתה ח'! וזה הצליח! המכון פונה לאלמא אטא, שם ליוסיק מפקח קיבל תואר. וכנראה הוא למד טוב, כי לאחר מכן הפך לחבר אקדמיה (עם סיווג סודי). והוא גם כתב את הספר "רקטה כמערכת בקרה" בשיתוף פעולה עם קוצ'מה, מנהל מפעל "יוז'מש" ונשיא אוקראינה לעתיד. אבל זה סיפור אחר לגמרי, סיפור שמעמיד שאלה: כמה בנים שכאלה היו בין מיליון מאתיים אלף תושבי לנינגרד שנספו.

ואחיה השלישי של אימא, מויסי (מוניה), היה אדם אחר לחלוטין. הוא היה איש חלומות, לא לוחם. הוא עבד בתיאטרון "אלכסנדריןסקי" כפועל במה. ככל הנראה, הוא נמשך ליצירה (אולי גם כתב שירים, חבל שהם לא נשמרו). הוא פשוט ישב וחיכה. כשהגיע הזימון הוא קפץ מהחלון (גרנו בקומה הראשונה) ורץ להתגייס. הגרמנים הרגו את שניהם: גם את אברם העז וגם את מויסי העצוב. מסתבר שהם הקריבו את עצמם, הצילו אותנו.

ואבא נשאר בחיים. אבל בשנת 1943 הגיעה הודעה לפיה סמל פילנובסקי נעדר. כלומר, במילים פשוטות, נהרג או, חמור מכך, נפל בשבי. היהודי! אבל הוא היה בין

חַיִּים פִּינֶס

החיים, הפקיד פשוט התבלבל. אבא כתב לנו, אבל המכתבים חזרו אליו: כאלה וכאלה אינם נמצאים. מה אפשר לומר!

ואנחנו נשארו בעיר. בא החורף. אני זוכר רק את הקור. אני זוכר היטב שהחלונות היו מכוסים בקרח מבפנים. הקרח כיסה גם את אדן החלון (40-30 סנטימטרים) וירד לרצפה. חתכו לי מדרגות בקרח. עמדתי ליד החלון במשך שעות. כך "הלכתי לטייל". אני פשוט לא רוצה לחשוב מה עבר על אימא ועל סבתא. עוד זיכרון נוסף: יום אחד אכלנו מרק אפונה לארוחת צהריים – קיבלתי שבעה גרגרים. כל האחרים – שלושה.

אני זוכר גם את נובי גוד. נתנו לי לרסק את קישוטי עץ האשוח. ככל הנראה, המבוגרים החליטו שכבר לא יהיה בהם צורך. ישבתי וחבטתי בכדורי זכוכית. לא חתכתי את עצמי. בשביל מה אני נזכר בכל זה? אני לא יודע. עדיף לא לזכור.

החורף היה אינסופי. לא היו מים, לא היה חשמל, לא היה ביוב. הלכו לשאוב מים מהנייבה (או מהמויקה?). צריך היה להוציא מים מתחת לקרח. אני זוכר את אמבט האבץ הקטן, המזחלת, הפחית שבה שאבו מים. האם גם אני הלכתי לשאוב? אני חושב שכן. כנראה היה קל יותר לסחוב אותי מאשר להשאיר אותי בבית. בכל מקרה, אני זוכר בבירור את החור בקרח ואת הפחית על החבל.

ובכל אופן, האביב הגיע. אני זוכר שהלכתי עם השכן ניומקה מגיד לאסוף עטיפות ממתקים ליד קתדרלת קזאן. אני מבין היטב שאני מתאר מצב הזוי למדי: איזה עטיפות, איזה ממתקים! אבל אני כותב מה שאני זוכר. באביב, מתחת לשלג, היינו מוציאים אי אלה עטיפות ממתקים. נכון, מעט, אבל היינו מוציאים. כשחזרנו הביתה, אמרה סבתא אסתר: "חשבתי שאכלו אתכם". היא טעתה: לא אכלו אותנו. אבל יכלו. היה זמן כזה.

בקפיץ הגיע תורנו לעזוב את העיר. צוותים סניטריים אספו חולי ניוון שנשארו בחיים. אי שם באוגוסט, העבירו אותנו – אותי, סבתי ואמי ב"דרך החיים" לצוק החוף אוסינובץ. משם נאלצנו להגיע דרך לדוגה לקובונָה (למדתי את כל זה אחר כך). זכרתי היטב את השיט בלדוגה. שטנו על סירת מנוע או על דוברת, אבל בכל זאת נדמה לי שעל סירה. היה יום יפה מלא שמש. מטוסים טסו. תותחים נגד מטוסים ירו. כל מה שקרה סביבי נראה לי מעניין להפליא. מאוחר יותר קראתי שאצל ילדים תחושת הפחד מתהווה די מאוחר.

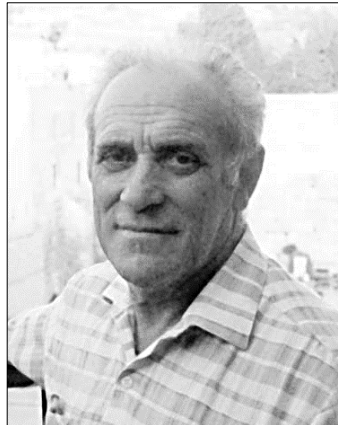
קובונָה נמצאת רק 20-30 ק"מ משם. הזדחלנו. שם היו רכבות לכיוון המזרח. והכי חשוב, היו שם מטבחי שדה. וחילקו נזיד. ושם סבתא אסתר, שאהבה אותי אהבת נפש, נתנה לי מכות רצח. שלא אזלול יותר מדי. מפני שאכילת יתר גורמת חסימת מעיים למנוונים. והם גוועו. ראיתי לא מעט מתים כאלה. למען האמת, מראה לא מעורר תיאבון. אבל זה לא הפחית את התיאבון שלי. אבל האסטרטגיה של סבתא כן הפחיתה.

ובהמשך הכניסו אותנו לקרון משא. דרגשים מימין, דרגשים משמאל. באמצע תנור "בורז'ויקה" ולידו עצי הסקה, הרי קריר בלילה. וכך נסענו. כמו בגן עדן. הובילו אותנו לעיר מולוטוב ומשם לכפר נְרֶשְׁצ'ינֶו. מה שהפתיע אותנו זה שתושבי המקום חדי הלשון כינו אותנו "vykovyrennyje" ("מעוקרים"). נראה לי שזה היה תמלול נכון לחלוטין של המילה "evacuated". עם זאת, הם היו אנשים טובים והתייחסו אלינו בפליאה מסוימת, אך בחביבות. אני זוכר במיוחד את החלב הקפוא. הקפואו אותו בקערות עגולות ומכרו לפי משקל.

הליי חייפץ

"אני זוכר את המצור, הייתי בן שתים-עשרה, מה נוראים היו הימים"

מלהר מאוד הכול סביבנו היה ריק. בכפר שבו גרנו כמעט שלא נראו אנשים. אימא רצה לעיר כדי לברר את המצב, טלפנה ללנינגרד, סידרה נסיעה. הצטברו כמה מזוודות ותיבת אבץ גדולה, שבה הכניסה אימא את כל הבגדים לחורף. רציתי לקחת את אוסף הבולים, אבל אימא לא הרשתה לי. אינני זוכר איך זה קרה, אבל בדרך פלא כל הדברים שאימא אספה וסרגיי ואני נמצאנו בתחנת הרכבת בעיר. שם נשארונו יומיים-שלושה, עד שהגיע התור שלנו לעלות על הרכבת.

אמורים היו להסיע אותנו לאנשהו לפני המדינה, אבל אימא החליטה לנסוע רק עד לנינגרד. כמעט לא עצרנו בשום מקום וכבר חצינו את הגשר מעל נייבה. הרכבת נסעה לאט מאוד, ואימא החליטה לרדת תוך כדי הנסיעה. היא השליכה את המזוודות וקפצה בעצמה, ואני ואחי סריוז'ה נשארו בתוך הקרון. אימא צעקה משהו, תפסתי את סריוז'ה, קפצתי ואפילו לא נפלתי. ... התחלנו לגור בחדר הקטן שלנו חמשתנו: סבא מאיר, סבתא חנה, אימא, סריוז'ה ואני. לא חשבנו שהגרמנים יכולים להיות בלנינגרד. התעמולה בעיתונות וברדיו חיזקה את תחושת הביטחון. מכאן גם הרשלנות המסוימת, שבאה לידי ביטוי בכך שבתחילת המצור לא היה בבית מלאי מזון. המצב בלנינגרד נעשה מורכב יותר ויותר. הוקמה מערכת כרטיסיות לחלוקת מזון, חנויות התרוקנו במהירות. אי שם בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר אימא התחילה לנסוע איתי אל מעבר לרֶזְ'קָה, כדי לחפש ירקות או תפוחי אדמה אקראיים בשדות שבהם כבר נגמר האספק. היו שם המונים ולמצוא משהו אכיל היה די קשה. אבל עדיין מצאנו דבר-מה, הנסיעות היו מוצדקות.

בספטמבר החלו הפצצות והפגזות ארטילריות תכופות של העיר. פעם אחת, כשכולנו היינו במקלט, נשמעה פצפון חד, אחר כך רעם חזק, הכול רעד, הנורה נכבה ונהיה חושך. מישו יצא החוצה, וכשחזר, אמר שפגז התפוצץ בחצר האחורית ושנהרגו שם שלושה ילדים שלא נכנסו למקלט ועישנו ליד פח האשפה. נדמה לי שדווקא אחרי האירוע הזה הפסקנו לרדת למקלט עם אזהרות.

ובתים נהרסו ממש בסמוך אלינו. פצצות רבות פגעו בבתים ברחובות פראבדה, בולשאיה מוסקובסקאיה, דוסטויבסקי.

התפקיד העיקרי שלי היה לקבל מזון בקופונים, במיוחד במקומות שבהם היו תורים ארוכים. מאז סריוז'ה היה בן שנתיים, הכרטיסייה שלו צורפה קודם למטבח הילדים, שם נתנו לו 200-250 גרם חלב, ואחר כך לחדר האוכל ברחוב טרנספורניה, שם כמעט עד סוף נובמבר קיבלתי עבורו ארוחות צהריים מול הבית שלנו, בבית מספר 20, גר חדר שלי עוד מבית הספר, שורה קסטקין. בית הספר שלנו היה ברחוב רזיוז'ה. הוא היה מבוגר ממני רק בשלושה ימים. אמו הייתה רופאה ועבדה בבית חולים כלשהו. פעם הוא אמר לי שיש להם סוכר בבית, ואילו היה חלב, אפשר היה להכין סוכריות. סוכריות מאז ומתמיד היוו עבורי פיתוי חזק, לכן, כשחזרתי הביתה עם חלב של סריוז'ה, נכנסתי לשורקה ויצקתי שלושים או ארבעים גרם חלב, לא יותר. ושורקה ערבב חלב עם סוכר ובישל ממתקים על הפתיליה, שאותם חילקנו בינינו שווה בשווה. אבל זה לא נמשך זמן רב, המצב עם האוכל הלך והחמיר. וכבר לא יכולתי להרשות לעצמי סוכריות ופגישות עם חבר. וגם הפסקו לתת חלב לסריוז'ה, נשארו רק ארוחות הצהריים.

פעם אחת, כנראה זה היה בסוף אוקטובר, כי כבר היה קר, אך עדיין לא היה שלג, קיבלתי לארוחת צהריים של סריוז'ה קציצה ומעט פירה תפוחי אדמה. לא רציתי להכניס את כל זה לתוך המרק והושטתי לעובדת את מכסה הסיר במהופך. לאט-לאט ובזהירות רבה סחבתי את העושר הזה הביתה, ולא הסרתי את עיני מהקציצה שהייתה מונחת על פירה. לפתע, ברחוב בורוביה, מישו תפס את הקציצה מאחורי הכתף שלי. הסתובבתי וראיתי שבחור קצת מבוגר ממני התכופף ומהר-מהר מחסל אותה. צרחתי בהפתעה ומרוב טינה. מישו רץ לקראתנו, אבל כבר לא יכול היה לעזור. המקרה הזה לימד אותי להיות זהיר יותר, ומאז לא נלקחו ממני לא לחם ולא דברים אחרים. נאלצתי לעזוב תיבה עם בגדי חורף בןיפוך, ובחורף נשאיתי בלי מעיל, בלי כובע ובלי נעליים חמות. כל החורף, והוא היה מוקדם וקר במיוחד, לבשתי

חליפת כותנה אדומה, ומתחתיה כל מה שהיה בנמצא. ואת סריז'ה כבר לא הוציאו החוצה מאז סוף אוקטובר, והוא רוב הזמן שכב במיטה מתחת לשמיכה. מנת המזון על פי כרטיסיות הלכה וירדה בהתמדה, ובאוקטובר כבר החל רעב אמיתי. בנייבסקי פרוספקט, ליד ולדי מירסקי, במסעדת "מוסקבה" אפשר היה לקנות בחמש קופיקות צלחת של מרק שמרים. כמה פעמים הלכתי לשם והצלחתי לקנות את המרק הזה. במהלך אחד הביקורים הללו החלה הפצצה אווירית. עמדתי בחדר מדרגות ליד המסעדה, ובאותה עת פצצה פגעה בבית שמעבר לנייבסקי. הבית קרס לנגד עיניי.

בתקופה מסוימת אימא הביאה דורנדה מהשוק. כך נקראו אריחים מזרעי פשתן סחוטים. מאותה דורנדה היא הכינה חמיטות שאותן אכלתי בלי גינונים מיותרים. אבל פעם אחת, כבר בחורף, במקום דורנדה, נתנו לאימא צואה דחוסה כפואה. מאז, אימא כבר לא קנתה אותה.

מכיוון שאבא התעסק בזמנו בנגרות, היה בבית מעט דבק נגרים. גם ממנו הכינה אימא משהו מגעיל, אבל אכלנו את זה.

לחם ניתן ב-125 גרם לאדם ליום. אבל זה עוד לא היה הדבר הכי גרוע, כי עדיין הוסיפו ללחם הזה אי-אלה מוצרים אחרים. בדצמבר, קצב הלחם עלה, התחילו לתת 200 גרם, אבל כמעט ולא נתנו שום דבר נוסף. היו ימים שבכלל לא אכלנו. בתורים ללחם תמיד עמדתי אני.

עם תחילת הכפור הופיעה בעיה נוספת – מים. אספקת המים לדירות הופסקה וצריך היה להביא אותם. מאוחר יותר נודע לי שרבים מתושבי לנינגרד הלכו לנייבה להביא מים. אבל הרובע שלנו היה בר מזל. ליד בית מספר 19

ברחוב רַנְנִינְיָה, ליד ביתנו, היה ברז, כנראה, לצרכי הכבאות, ממנו לקחו אנשים מים. צריך היה רק לעמוד בתור ולמצוא את הכוח להביא את המים הביתה.

בדצמבר כבר לא היה כמעט מה לאכול, וברחובות החלו להופיע

גוויות. פעם אחת הגיעה אלינו חברה של אימא, התיישבה ליד הקיר וכבר לא קמה. אימא פנתה לעזרת החצרן, והוציאו אותה.

עכשיו אינני בטוח שהיינו מחזיקים מעמד עד ינואר, אבל קרה נס ראשון שהציל את חיינו. לפני נובי גוד היגיעה אלינו מרחוב פריאדק'ל'ננה, בקור נוראי, ברגל, ממרחק של לא פחות מחמש עשרה תחנות חשמלית, הדודה ראה והביאה פחית של שני ליטר מלאה בדייסת שעועית עבה. היא בטח דאגה למלאי דגנים שעזר לה להתמודד עם המצב. בזכות המסירות שלה, גם קיומנו נמשך למשך תקופה מסוימת. אימא הרבה זמן הכינה מרק מהדייסה הזאת. אבל באמצע ינואר שוב לא היה מה לאכול. ומהר התחלנו להידרדר.

אינני יודע מאיפה הגיע הכוח של אימא, אבל היא הניחה אותי על המזחלת והובילה לפונט'סןקה³⁶. הבית הזה ממוקם לא הרחק מגשר אניצ'קוב, אחרי המלחמה היו בו חדרי עיון של הספרייה הציבורית. ובמצור היה שם אחד מבתי החולים. הם לא קיבלו אותי. ואז אימא השאירה אותי ברחוב ליד הכניסה ועזבה.

כעבור מספר שעות הם בכל זאת לקחו אותי משם. הסירו ממני את כל הבגדים המלאים בכינים, גילוהו אותי, שטפו אותי תחת מקלחת חמה, הלבישו בלבנים נקיים והכניסו למיטה נקייה, שעמדה באולם גדול, שם היו מיטות רבות כאלה עם מטופלים.

ביליתי עשרה ימים בגן העדן הזה. בנוסף לדגנים ומרק קיבלנו כף יין אדום. אכלנו לחם מרוח שומן חזיר מומס, והתעשתי עד כדי כך שלקראת השחרור הצלחתי לאסוף ארבע פרוסות לחם עם שומן כדי להביא אותן הביתה לאימא וסריוז'ה.

חזרתי הביתה עם פרוסות הלחם שלי בזמן הנכון. אימא הייתה ממש לא שפויה. מישוהו ברחוב הכה אותה בראש ולקח ממנה כרטיסיות לחם. כתוצאה מכך היא וסריוז'ה לא אכלו כלום במשך מספר ימים. טוב שזה קרה בסוף החודש, ובפברואר קיבלנו כרטיסיות חדשות. אני עצמי חלקתי את הלחם שהבאתי בין אימא לסריוז'ה, כי היא הייתה במצב כזה שלא הבינה איפה היא ומה היא עושה.

במרץ מחודש התחלתי שוב ללכת לקבל לחם ואותם פירורים שניתנו בכרטיסיות, לשאוב מים. אבל זה לא נמשך זמן רב. שוב נעשיתי חלש, וחוצ' מזה, אצבעות הרגליים הקפואות שלי התחילו לכאוב, שהרי הלכתי כל החורף בנעליים קלות. רוב הזמן ישבתי וניסיתי להירדם. כנראה שלכולנו לא נותר הרבה מהחיים, אבל אז קרה נס נוסף. בתחילת מרץ הופיע על סף החדר אבא.

כשאבא נכנס לחדר, ישבתי, כרגיל, מאחורי הכיריים, ואימא, פרועה ומפחידה – במרכז החדר. היא ראתה את אבא ואמרה: "אהרן, מה אתה עומד ככה? למה אתה לא מנשק אותי?"

כשאבא ראה שאנחנו חיים, הוא נתן לכולנו מעט אוכל. בלעתי מיד חתיכת לחם עם קציצה ורציתי עוד, אבל אבא לא נתן לי. כשהבין את המצב, הוא החליט קודם לרחוץ אותנו. הוא הבעיר את הכיריים, חימם בהם את הלבנים ובעזרתן חימם את המים בשוקת. הוא התחיל איתי. רחץ אותי והניח במיטה נקייה באותו החדר. אחר כך אבא יצא, וכשראיתי את התרמיל שלו יצאתי מהמיטה, מצאתי בתרמיל דגני דוחן והתחלתי לאכול אותם, גולמיים. אבל למרבה המזל, לא הספקתי לאכול הרבה, כי לאחר ששמעתי צעדי של אבא חזרתי מהר למיטה. ואז היה איזושהו כשל בזיכרון.

הדבר הבא שאני זוכר: כמה ימים אחרי זה (על פי מסמכי הארכיון, ב-11 במרץ) הביא אותי אבא לבית יתומים, שנמצא בסמוך לתחנת ויטבסק. לבשתי מעיל חורף חם, כובע חורף על הראש ומגפי לבד עם ערדליים על רגליי. לא ראיתי את סריוו'ה לפני יולי 1945. אחרי שאבא טיפל בי, הוא לקח אותי ל"בית התינוק". למרבה המזל, עבדה שם בת דודה של אבא, מיליה. מעולם לא ראיתי אותה ואינני יודע מה עלה בגורלה. אבל אני בטוח שבזכותה סריוו'ה שרד בתקופה קשה זו.

את המידע הנוסף על גורל אמי, סבי וסבתי אני רושם על פי סיפורי אבא. סבא מת בזרועותיו בזמן פגישתם הראשונה, לאחר ששטה מעט וודקה לניצחון ולא הספיק לאכול עד הסוף את פרוסת הלחם עם הקציצה. אבא רצה להכניס את אשתו ואת אמו לבית חולים, הלך לפגישה עם הקצין הרפואי של העיר, שם עשה שערורייה, ונתנו לו הפניה לבית החולים, אבל רק לאדם אחד. מול דילמה איומה – את מי עליו להציל, את אשתו או את אמו – הוא לקח את אשתו לבית החולים, ולסבתא חנה השאיר את כל האוכל שהביא איתו וביקש מהחצרנית לשים עליה עין.

לפני שעזב בא אבא לבית היתומים לבקר אותי. ראיתי אותו שוב רק באוגוסט 1945, כשלאחר קטיעת זרועו הימנית הוא שוחרר מהצבא. לא נשארתי זמן רב ביחידה הרפואית ודי מהר מצאתי את עצמי בין החלשים כמוני. בסוף חודש מרץ התבשרנו שהולכים לפנות אותנו מלנינגרד, והרשו לי לבקר את אימא ולקחת את הדברים הדרושים מהבית. אני זוכר שהיום היה בהיר, אבל קר. מצאתי מהר את בית החולים והכניסו אותי למחלקה של אימא.

כשירדתי במדרגות, במקום לצאת, ירדתי בטעות קומה נוספת ונכנסתי למרתף, שם הונחו גוויות. זה היה משהו נורא, שכן הגוויות נערמו בתנחות שונות, עם שקעי עיניים חלולים. צרחתי ורצתי משם. מבית החולים חזרתי הביתה, לרחוב ריזוֹז'יה. סבא וסבתא לא היו שם. במסמכי הארכיון, סבא רשום כמת במארס 1942, סבתא – במאי. ב-31 במרץ 1942, דרך אגם לדוגה, על פני הקרח האחרון, פונה בית היתומים שלנו למחוז יְרוֹסְלָבְל. קודם כל, נסענו ברכבת מתחנת פינלנד לווגנובו, אחר כך באוטובוסים – לאורך מסלול הקרח לקובונה, משם יצאו רכבות לפנים הארץ. הדרך הייתה קשה ומסוכנת. לא כולם התגברו על הדרך הזו. אוטובוס של מישוה צלל מתחת לקרח, מישוה נפל תחת הפצצות הגרמנים, אבל השיירה שלנו הגיעה בשלום.

דרך החיים

.....

הַמִּשְׁאִיּוֹת נִסְעוּ לְקוֹבוֹנָה,
וְהַקֶּרֶחַ חָרַק מִתַּחַת לְגִלְגָּלִים,
אֵךְ נֶכֶד הַנֶּהֱגֵי שֶׁבְּכָל טוֹנָה
הוּא הֵגֵן עַל חַיֵּיהֶם שֶׁל אֲלֵפֵי יְלָדִים.
הִיא נֶרְמָה קְדִימָה בְּשִׂדּוֹת הַקֶּרֶחַ,
"דֶּרֶךְ הַחַיִּים" קָרְאוּ לָהּ הַנֶּהֱגִים.
וְהַחַיִּים עֲצָקָם נִבְטוּ דֶּרֶךְ
אֵשׁ וְקָר, וּפְצָצוֹת, וְסוּפּוֹת שֶׁלֹּגִים.
בְּיָשָׁה וְשָׁמַיִם שֶׁמָרוּ עָלֶיהָ,
הִגְנוּ עַל שְׂבִילֵי הַקֶּרֶחַ בְּיָמִים וְלֵילֹת.
עוֹבְדֵי הַדְּרָכִים תִּקְנוּ וְטָפְחוּ נְתִיבֶיהָ,
כְּמוֹ דּוֹפְקָה שֶׁל הָעִיר בְּיָדֵים נְאֻמָּנוֹת.
הִיא כְּמוֹ אֲנָדָה, כְּמוֹ שִׁיר, כְּמוֹ דָּגָל.
וְלֹא יִהְיֶה סוּף לַעוֹלָם לְדֶרֶךְ הַזֹּאת –
הִיא תִּמְיֵד תִּהְיֶה יַעֲדָה שֶׁל עָלֶיהָ לִרְגֵל,
הִיא לְנֶצֶחַ עוֹבְרֶת דֶּרֶךְ הַלְּבָבוֹת.

אנטולי מולצ'נוב

נינה נוינה

"...מסומנים כולנו בגורל אחד וייחודי.

אנחנו בני לנינגרד"⁴

בשעות הבוקר המוקדמות של 22 ביוני, התקשרה אליי חברה: "דיברו ברדיו על תרגילי חיל אוויר כלשהם..." אני מוליכה את בתי הקטנה לגן מול הבית. ושם, בשעה 12 בצהריים, אני שומעת ברדיו נאום של מולוטוב. מלחמה. אני בוכה בקול, למרות שבאותן שנים – דמעות, ועוד בקול רם! ציפייה פנימית לצרות אינספור? אינני יודעת. אני רצה הביתה. אימא לבד בבית. כמו תמיד,

מאופקת. הגברים כבר הלכו ללשכת גיוס...

בימיה הראשונים של המלחמה, אימא הוזמנה להופיע ברדיו. הנאום שלה היה קצר. "כל הגברים במשפחתי התנדבו בימים הראשונים של המלחמה למיליציה העממית. גם הבן שלי. והוא רק באביב עבר לכיתה י' של בית הספר התיכון. ביתנו תמיד היה בית פתוח. הוא הצטלצל בקולות הצעירים של חבריו של בני, בתי, חתני. מקסימים, טובים, כולם מוכשרים בדרכם שלהם. כולם באו להיפרד ממני לפני שהם הולכים לחזית. כולם הבטיחו לחזור. יקיריי! אני מחכה לכם!"

האויב התקדם במהירות. מדוע? לא יכולנו לדמיין אז את גודל הדיכוי שלפני המלחמה בצבא האדום. עכשיו אנחנו יודעים את הנתון הנורא הזה: 40 אלף קצינים הוצאו להורג. נזק כזה לפיקוד לא יכולה הייתה לגרום מלחמה עקובה מדם. לקראת שנת 1941 בעצם נערף ראשו של צבא ברית המועצות. וורושילוב ובודיוני סייעו באופן פעיל לסטלין הן בדיכוי והן בגישה האנטי-מדעית להצטיידות הצבא. קלגסים אנאלפביתים! מרשלים "עבדים כי ימלכו"

⁴ ציטוט מספרה של א' ברגגולץ "שירים ופואמות" (לנינגרד, 1979). כאן מובאים קטעים מספרה של נ' נוינה "רקוויאם למוזיאון" (ירושלים, 1979).

העמידו פרשים וחרבות כנגד הטכנולוגיה העדכנית ביותר של האויב שכבש את אירופה, כנגד הטנקים והארטילריה שלו. הם אלה שבראשית המלחמה פנו לחיילי המיליציה בסיסמה: "השג את נשקך בקרב!"

גרנו בליטיני, 24 בבית מורוֹזי (בית שעד עצם היום הזה נקרא על שמו של בעליו הקודמים). אימא, כלוחמת של קבוצת ההגנה העצמית, עמדה על המשמר במהלך פשיטות אוויר. היא עמדה על המשמר גם באותו ערב, ב-14 בנובמבר 1941. תושבי הקומות העליונות התאספו אצלנו, בקומה השנייה, להעביר את פשיטות האוויר בסלון שלנו, שהיה לו חלון אחד, וגם הוא כמעט נח על קיר של חצר לנינגרדית אופיינית, "באר", בת ארבע פינות. בדיוק ב"באר" זו פגעה אחת הפצצות.

חלק מהתקריות בדירה קרס. זגוגיות עפו החוצה יחד עם המסגרות. למרבה המזל לא היו נפגעים. רק כמה דקות לפני כן, התורנים הורו לכולם לרדת למקלט. במהלך כל המלחמה, לא אני עם ורה הקטנה ולא אמי לא ירדנו יותר למקלט.

פניה קוניאיבה קיבלה אותנו בחדרה היחיד, שבו התגוררו חוץ ממנה שתי בנותיה, זינה וליולה, בנה סאשה ובעלה וסילי. לפני כן, אפילו לא היינו מוכרים. הכניסה לדירה שלהם מרחוב פסטל – הצלע השלישית של ביתנו. לחלק הזה של הבניין ולזה שנמצא בלייטנילא נגרם נזק. גם אצל הקוניאיבים שולט הרעב, אבל יש עצי הסקה ונפט. זה אומר שאצלם חם, מואר ושלוש פעמים ביום יש מים רותחים. ואם "המותרות" האלה של הקוניאיבים לא יכלו להציל אותנו מניוון, הרי שמהקפאה בדירתנו המשפחה הזאת, ועמה פצצה בת 50 ק"ג, בהחלט הצילה אותנו.

אני זוכרת, זה היה בסוף פברואר 1942. וולודיה, בדרך מבית החולים לחטיבתו, קפץ הביתה (או ליתר דיוק, לקוניאיבים). לא ראינו אותו מאז ספטמבר 1941. אימא גססה. יחד עם חברו, סאשה בלמשנוב, אחי לקח אותה על המזחלת לבית החולים. הקרוב ביותר היה ממוקם באותו בית ספר מס' 24 ברחוב מיאקובסקי, שבו אמור היה וולודיה ללמוד באותה עת בכיתה י'. הקירות מכוסים כפור. החולים מכוסים במזרנים מעלהשמיכות. באחת המיטות אישה התפשטה ושרה בצרפתית...

אני מחזיקה באישור: "ניתן לאז[רחית] נונינה א.י. לאישור שטופלה בבית החולים מספר 91 מה-25 בפברואר עד ה-11 במאי 1942. האבחנה: ניוון ברמה 3; מחסור חמור בוויטמינים. תיאור קצר: התקבלה במצב קשה מאוד. הייתה מחוסרת תנועה לחלוטין. עם נפיחויות גדולות. לאחר הטיפול המצב השתפר. המטופלת קמה. הרכז: (חתימה) לנינגרד, 1942/05/11."

אימא שמרה על האישור הזה כזיכרון נוסף מבנה. מאוחר יותר תספר: "וולודיה נפרד ממני. הוא ניגש לדלת, חזר, כרע ברך, מנשק את ידיי, שוב אומר שלום, הולך לדלת, שוב חוזר – וכך כמה פעמים." מסתבר שאמרו לו כי לאמו נשארו לא יותר ממספר שעות לחיות...

כעת אנחנו יודעים: עוד לפני כיתור העיר, לפני המצור, בגלל העליונות המשמעותית של כוחות האויב, הגנה בו-זמנית על מוסקבה ולנינגרד נראתה בלתי אפשרית. סטלין החליט להפקיר את לנינגרד ולהוציא ממנה את המזון. כיום ישנם משתתפים ועדים לפעולה בלתי אנושית זו. ואז, ב-8 בספטמבר 1941, כשנשרפו מחסני בדאיב, ביום הראשון להפצצה, נדהמו תושבי לנינגרד: הרצון הרע והטירוף של מי אחראים לריכוז מלאי המזון של העיר כולה במקום אחד? 125... גרם של לחם מצור. אלוהים! ממה נאפה הלחם הזה! היה בו גם אבק

קמח, שהוצא בחבטות מהשקים, וצללוזה, ואלבומין...

אני זוכרת: מ-125 הגרם שלה שחולקו בקפדנות לשלושה חלקים (בוקר, צהריים, ערב), אמי בכל פעם נתנה לנכדתה הקטנה חתיכת לחם נוספת. הבן, להעריך מעשה גבורה כזה יכול רק בלוקדניק...

בחורף 1941-1942 גברים מתו ראשונים – מרעב חלבון. בתחילת אביב 1942 החלה תמותה המונית בקרב נשים ששרדו את החורף. גם ורוצ'קה ואני הדרדרנו. את בתנו שלחו לבית יתומים בפינת רחוב מארה ונייבסקי פרוסקט. מנהלת בית היתומים אמרה לי אחר כך שאת הילדה, בלי לפשוט את בגדיה, הניחו על המזרן שעל הכיריים – הם היו בטוחים שהיא תמות עד הבוקר... "את יודעת", היא הוסיפה, "אז החלטתי לאמץ אותה אם את... טוב, כלומר, אם לא יבואו לקחת אותה".

ואותי הסיעו לבית החולים ברחוב פיונרסקיה, ברובע פטרבוגר. אז הייתה הפוגה בחזית לנינגרד, ובחלק מבתי החולים הצבאיים קיבלו אזרחים, בעיקר צעירים. מולי שוכבת בלרינה, בת שמי. לאט-לאט אני מתעוררת לחיים. ואילו מצבה של שכנתי מחמיר באופן דרסטי. עור צהבהב מהודק על פניה, תחת העיניים

כיסים ענקיים בוגדניים – מים. נינה כבר אינה יכולה לאכול. היא מסתכל עלי באשמה ומסתירה בשידה פרוסות לחם ...

אני זוכרת רק עוד ילדה אחת. שמה היה ליודה. היא הייתה בת 16. היא גססה, שכבה בעיניים עצומות. אז, באביב, נשים נפטרו בשקט. כאילו נרדמו. לפתע, בלי לפקוח את עיניה, היא שאלה בבירור, בקול חד: "האם ליודה בלובה שוכבת כאן?" ובעצמה ענתה: "כן, היא שכבה בחדר הזה, אבל עכשיו היא נעלמה – היא מתה." אימא של הילדה ישבה ליד המיטה. הביאו ארוחת צהריים. וכולם התחילו לשכנע אותה לאכול את ארוחת הצהריים הזו. היא אכלה. דמעות זלגו בלחייה. ואז, כנראה, גרונה נתפס, הכף רעדה בידה, היא דחפה את הצלחת ואחר כך שוב קרבה אותה אליה... לעולם לא אשכח את עיני אימא...

מובילים מתים לבית הקברות. על מזחלות ילדים, כלי התחבורה היחיד באותה תקופה. ומישהו, מותש לחלוטין, לעתים קרובות גם נגוע כפור, עטף בסדין מת יקר, אולי הקרוב, האהוב מכולם, סחב אותו לגרם המדרגות והשאיר אותו שם. איפה הוא קבור? איפה קבורים אלה שעזבו את הבית כדי לשאוב מים, לקבל לחם, יצאו לעבודה, אבל נפלו מתים ברחוב, בבית המלאכה ליד המכונה, במעבדת המכון, מאחורי הקלעים של התיאטרון? איפה קבורים אלה שמתו מקור בדירותיהם? זוגיות נופצו בהדף אוויר. קור של 40 מעלות. חורף עז. כמה מהם מתו ברעב? אנחנו עדיין איננו יודעים את המספרה גדול הזה. רק בבית העלמין פסקריובסקויה שוכנים 470 אלף תושביי לנינגרד. רבבות על רבבות אחרים בבוגוסלובסקויה, וולקובו, סרפימובסקויה, סמולנסקויה, "קורבנות ה-9 בינואר". לאחרונה נודע כי תנורי בית החרושת ללבנים, ששכן אז בשטחו של פארק הניצחון הנוכחי, במקום שבו שוכנת כיום תחנת המטרו, הפכו למשרפה. "המשאיות עמדו בתור... שרפו שנים 1942 ו-1943 שלמות... תחילה שרפו בלילות, וכאשר כבר לא ניתן היה להסתיר את תורי המכוניות, עבדו בשלוש משמרות ... שתי גבעות של אפר השטיחו כדי להסתיר את קנה המידה האמתי של מקרי המוות ברעב במצור".⁵

שנת 1943 – שנת הפגזות ארטילריה כמעט רציפות על העיר. הנאצים יורים במקומות שבהם יש ריכוז גדול של תושבים. אני זוכרת שוורוצ'קה הסתירה את ראשה מתחת לכרית למילותיו של קריין ברדיו, "על האוכלוסייה

⁵ א' רפינה. האפר שאינו דופק בלבינו". סמיינה, 14.11.1989

להסתתר במקלט!" כנראה, גורל כל שאר החלקים הדאיג אותה פחות. האוכלוסייה ברובה "לא הסתתרה". אחרת, צריך היה לשבת במקלט רוב זמן העבודה. היו קורבנות רבים. לעתים אלה היו חיילים מקו החזית שהגיעו ללנינגרד בשליחות או לחופשה קצרה לאחר שנפצעו. החזית הייתה סמוכה – חיילים שוחררו לעיר לעיתים קרובות...

איך, בתנאים של שנת 1943, נשים ומתבגרים השתלבו בייצור של עשרות מוצרים חדשים?! והדבר הכי לא יאמן לכאורה: נשים יוצקות מתכת! איך כל שנות המצור לא הפסיקו לעבוד הרדיו, מרכז ההרצאות, המכון להשתלמות רופאים, הספרייה הציבורית, ומאביב 1942 – האופרטה?! מאין שאבו כולם כוח: פועלים, מדענים, אמנים, המנצח קארל אליאסברג, שבניצוחו ביצעו נגני התזמורת הפילהרמונית ותזמורות לנינגרד אחרות שנותרו בחיים באוגוסט 1942 את הסימפוניה השביעית של דמיטרי שוסטקוביץ'!

אחי נהרג בקרבות האחרונים ליד לנינגרד. כך כתוב בחוות הדעת על סגן נונין ו.י. מטעם היחידה הצבאית: "השתתף בקרבות נגד הפולשים הגרמנים מאז תחילת המלחמה הלאומית הגדולה, בתור חייל במודיעין רגלי... גילה גבורה ואומץ יוצאי דופן. פעמים רבות השתתף בפעולות, תפס שבויים ומסמכים חשובים... השתלט עם קבוצת סיירים על מתחם קרבי חשוב – דופן תעלה נגד טנקים, והבטיח את האחיזה בו. תוך כדי כך נפצע באורח קשה. על ניהולו המיומן את מחלקת הסיוור המודיעיני, זוכה במדליית "על הישגים קרביים". באפריל 1942 היה יוזם תנועת הצלפים ביחידה. הוא דאג ששתי כיתות של המחלקה יהפכו באופן מלא למשמידים. השמיד באופן אישי 22 פשיסטים. במהלך צליחת נהר הנייבה (נייבסקיה דוברובקה, 1942) קיבל הלם קרב קשה. בקרבות על פריצת המצור על לנינגרד (ינואר 1943), כשהוא כל הזמן בין הלוחמים, הפגין אומץ וגבורה. באזור קרסני בור, בפברואר 1943, באזור שמצפון למֶגֶה, ביולי 1943, באזור סיני אבינו, בספטמבר 1943, השתתף בהתקפות, פיקד על קבוצת תותחנים והדף את התקפות הנגד של הגרמנים. על פעולות מיומנות ומנהיגות נאותה הוענק לו עיטור "הכוכב האדום". בקרבות באזור פולקובו (ינואר 1944) נפל בקרב. חב[ר] נונין הועמד לאות כבוד ממשלתי – "המלחמה הלאומית דרגה א".

חתימה: סגן מפקד ה[י]חידה[ה] הצ[ב]אית[ה], פ. זייצ'נקו.
אות הכבוד הוענק לאחר מותו.

אחי נהרג באזור פולקובו ב-16 בינואר 1944, ביום ההולדת של אימא. הוא לא ראה את הניצחון, אך חזר לעיר הולדתו עם המנצחים – הכוחות של חזית לנינגרד: לפני הדיוויזיה ה-45, על משאיות, מעט לפני החיים, נכנסו בחגיגות ללנינגרד דיוקנאות של גיבוריה שנפלו בקרבות. הצייר שצייר אותם, אמן החזית סמיון לוונקוב, תרם אותם אחר כך למוזיאון ההגנה של לנינגרד. אולגה ברגולץ הקדישה לוולדימיר נונין את הפואמה "לזכר המגנים". הנה כמה שורות מתוך הרקוויאם הפואטי הזה:

... לא אֶת כל הַשְׁמוֹת יִזְכְּרוּ הַדּוֹרוֹת.
אֲבָל בְּאוֹתָם הַצִּהָרִים הַמְטִיכִים
יֵלֵד לֵילָא שְׁפָם, לוֹחֵם וְתַלְמִיד תִּיכוֹן,
קָם – וְהָרִים אֶחָרָיו שׁוֹרוֹת הַתּוֹקְפִים...

נ"ב:

פרט לאביה של נינה, יסאק אמנוילוביץ' נונין, שנלחם מאביב 1942 עד שנת 1945 והגיע עד לברלין, כל הגברים ממשפחת נונין נספו במלחמה הלאומית הגדולה. הסב, מנדל ולקוביץ' נונין, מת ברעב בלנינגרד הנצורה. הסב השני, ישראל אורייביץ' וילדבסקי, נורה על ידי הנאצים בפולטבה בגיל 98. בעלי, אלכסנדר איצקוביץ' גלינובסקי, שהתגייס מספסל הסטודנטים, נעלם ב-8 בנובמבר 1941. אחי, ולדימיר נונין, נהרג בינואר 1944 בחזית לנינגרד.

הייתה מלחמה, אבל אנחנו למדנו

נולדתי בשנת 1927 בלנינגרד. אבי, סמיון ארנוביץ' קיסלגוף, היה כנר, ואמי, סרפימה יפिमובנה, הייתה מורה ללשון הרוסית ולספרות. האירוע הנורא ביותר של השנים הראשונות בחיי מבחינתי היה מעצרו של דודי. בזה הסתיימה "הילדות המאושרת" שלי, מפני שאבי ציפה כל הזמן למעצר ואפילו החליף מקום עבודה. אבל היה לנו מזל: הוא לא נעצר.

ב-22 ביוני 1941 גרנו בבית קיץ ליד לנינגרד. לאחר שנודע לנו על תחילת המלחמה, משפחתנו חזרה לעיר. אבא הלך מיד ללשכת הרישום והגיוס הצבאית, ביקש שישלחו אותו לחזית. אבל שלחו אותו לא לחזית, אלא לקבוצת פרטיזנים, מכיוון שהיה כמעט בן חמישים, מבוגר מכדי לשרת בצבא.

באביב סיימתי כיתה ז'. ובתחילת אוגוסט נקראתי לבית הספר והציעו לי לנסוע עם החברים לכיתה לחפור תעלות. אותנו, כחמשת אלפים תלמידים, בני 14-15, הסיעו במשך זמן רב, כפי שהתברר מאוחר יותר, לאזור ליד נובגורוד. אבל עבדנו שם רק יומיים, כי הגרמנים פרצו את קו מסילת הרכבת בין לנינגרד למוסקבה באזור נובגורוד, ונשארו בעורפם של הנאצים. אספו אותנו במהירות והוליכו לאזור שטרם נכבש על ידי הגרמנים. היה חם מאוד, החישו אותנו, והלכנו שלושים ק"מ בלי לעצור, בלי לאכול. אחר כך נסענו בקרונות משא, הרכבת נסעה במהירות. למרבה המזל, כלל לא הופצצנו בדרך והגענו שלמים ללנינגרד.

החלו הפצצות העיר. אחרי אזעקות רצנו לגג הבניין, להציל את בית הספר מפצצות תבערה. בספטמבר התקבלתי למכללה טכנית לאנרגיה. עד מהרה פצצה פגעה בבניין, והלימודים נפסקו. לאחר חודשיים של מצור, מה-13 בנובמבר, ילדים ולא-עובדים החלו לקבל 125 גרם לחם. שום מזון אחר לא

חולק. הרעב התחיל. הצרות נפלו עלינו בזו אחר זו. תחילה ניתקו את החשמל, אחר כך את אספקת המים, אחר כך הפסיקה לפעול מערכת הביוב. חשמליות, טרוליבוסים ואוטובוסים לא נסעו. בשלג, לאורך השבילים הצרים, צעדו אנשים עטופים בצעיפים, ללא מין וגיל. בנוסף ללחם, הצלחתי כל יום לקנות פחית מרק שמרים בחדר האוכל. וזה כל האוכל!

ב-17 בינואר אבי מת ברעב, הקריש עשוי מדבק נגרים ומרק השמרים שאכלנו לא הצילו אותו. אחותי ואני לקחנו את גופתו לבית הקברות סמולנסקויה, שם השלכנו אותה לחלל גדול – קבר אחים. במשפחה נותרו אימא, סבתא, סבתא רבתא, שלוש בנות בנות 19 עד 4 והאומנת ניוֹרה. סבתא רבא שלי, בת ה-86, אמרה, "היו לי חיים ארוכים, חלקו את הלחם שלי בין הילדים", ומה-1 בפברואר סירבה לאוכל, רק שתתה מים רותחים מומלחים. ב-26 בפברואר היא הלכה לעולמה אחרי שהצילה את חיי שלוש הנינות. את סבתא רבתא אני ואחותי כבר לא יכולנו להוביל לבית הקברות. גופתה הובלה למזבלת הגופות הקרובה. היו גם דברים כאלה...

כשסבתא רבתא נפטרה, אימא כבר לא קמה מהמיטה: נראה היה שהניון תגמור אותה עוד מעט. סיפרתי לחברתי נורה על הצרות שלנו. באותו ערב באו אלינו אביה ואמה, דורה בוריסובנה. למחרת, דורה בוריסובנה העמיסה את אמה על מזחלת והובילה אותה לבית החולים, משם חזרה אימא לאחר שלושה שבועות – וחיה עוד חצי מאה! תודה לאלה שבזכותם שישה משמונה בני אדם במשפחתנו נשארו בחיים לאחר המצור. סבתא רבתא שלי ודורה בוריסובנה הצילו אותנו במעשי גבורה אמתיים.

יום בלניגרד הנצורה עבר כך: בחמש בבוקר הייתי קמה והולכת לקבל לחם. חנויות הלחם נפתחו בשעה שש, אבל לפעמים הביאו את הלחם יותר מאוחר. ברחובות נתקלתי בגופות. אם אדם נפל ארצה, הוא כבר לא יכול היה לקום. הוא קפא למוות והגופות הללו נשארו במקום כמה ימים. בבית היה קר מאוד. משפחתנו בת שמונה נפשות עברה לחדר אחד, שם עמד תנור "בורז'ניקה". הבערתי אותו בספרים. הייתה לנו ספריה גדולה. קראתי ספר ואז שרפתי אותו. כך "חיסלתי" את טולסטוי, גלסורתי, המסון, דיקנס, שילר ורבים אחרים.

ב-24 בפברואר מלאו לי חמש עשרה שנה. לפי הגיל הייתי יכול להצטרף לקומסומוול. הלכתי לוועד המחוזי. שם הציעו לי לעבוד בצוות סניטרי. סיררנו בבתים, בדירות, עזרנו לאלה שעדיין אפשר היה לעזור להם – להביא מים,

לקבל לחם בכרטיסים. כך הלכתי כמה ימים. פעם אחת מצאנו ילד קטן ליד אמו שמתה ברעב. אני מקווה שהצלנו אותו, כי הצלחנו להעביר אותו למקלט הילדים בעודו בחיים.

במרץ 1943 נדבקתי בטיפוס. במשך חודש וחצי הסיעו אותי בקרון משא לנובוסיבירסק. אני זוכרת איך המתים נפרקו מהרכבת בכל תחנה. רק שמונה אנשים בסך הכול הגיעו חיים. שלושה חודשים בבית החולים היו מחזירים אותי לחיים. והחזירו!

לאחר שהבראתי, עברתי בחינות חיצוניות של שלוש שנות תיכון וקיבלתי תעודת בגרות. באוגוסט 1943 התקבלתי לשנה ראשונה של המכון למכניקה מדויקת ואופטיקה (LITMO) שפונה לעיר צ'רפנוב שבמחוז נובוסיבירסק. הושבתי במעונות הסטודנטים. ארבעים סטודנטיות כבר חיו בחדר של 25 מטר מרובע. ואני, ילדה קטנה ורזה (כמעט בלי שיער אחרי הטיפוס), ישנתי בהתחלה על השולחן.

על אף תנאי החיים הקשים, תהליך הלמידה התנהל במלואו, קיבלנו ידע בסיסי. סגן הרקטור בעבודה ניהולית-כלכלית, שְׂרָמָט, חילק מעת לעת לסטודנטים קופונים לביגוד. לרבים מעמנו היו בעיות עם זה, כי כשעזבנו את לנינגרד לא הספקנו לקחת עמנו כמעט כלום. לפעמים הוא נתן לסטודנטים גם כרטיסיות מזון נוספות, ובכלל התייחס אלינו בחום. קיבלנו מלגה קטנה, שהספיקה רק למוצרים הנחוצים ביותר (לחם, תפוחי אדמה), וארוחת צהריים צנועה בחדר האוכל של המכון. בלילות פירקנו גדרות כדי להסיק את חדרנו במעון.

בתחנה בנובוסיבירסק היה מרכז שיקום למפונים מלנינגרד. כולם היו מותשים מאוד, רבים גם חולים. החיים רחוק מהבית ליכדו את אנשי לנינגרד, אנשים עזרו זה לזה לשרוד ככל האפשר. כל מידע מהחזיתות, חדשות מעיר האהובה התקבלו בעניין עצום, וכל ניצחונות בחזיתות – בהתלהבות.

ב-27 בינואר 1944 זרחו של שמי לנינגרד בזיקוקי הניצחון. האויב הובס ליד לנינגרד. וכבר בקיץ הייתה הזדמנות להעביר את המכון שלנו בחזרה לעיר הולדתנו. אבל לפני כן היה צורך לסדר את הבניין. הוא נפגע קשות. כמה פגזים פגעו בבניין עצמו, שברים רבים השחיתו את הקירות, והיו גם בעיות אחרות. בהתחלה, רק אלה שהיו להם קרובי משפחה בעיר הורשו להיכנס ללנינגרד, אחר כך – אלה שהיו להם מקצועות פועלים. אחר כך החלו להכניס חוליות סטודנטים, שנרשמו כפועלי בניין.

באביב נשלחה ללנינגרד קבוצה ראשונה בת עשרה אנשים כדי לשקם את המכון שלנו. גם אני הייתי ביניהם. אפילו לא הספקנו לסיים את הסמסטר. נסענו הרבה זמן, מפני שהרכבת שלנו נתנה זכות קדימה לרכבות צבאיות, עברנו דרך מוסקבה. כשהגענו ללנינגרד, גרנו במכון עצמו. עבדתי כטייחת חוץ – טייחתי בקפידה מהמורות, עקבות רסיסים, סדקים קטנים. אני זוכרת איך נתליתי ב"עריסה" על קיר בניין המכון שלנו מצד רחוב פלחנוב. כך, "תלויה במצב", ביליתי את כל הקיץ.

בספטמבר חזר המכון ללנינגרד, הלימודים החלו באוקטובר. המלגה לא הספיקה, והפכתי לתורמת דם, למרות שעוד לא הייתי בת שמונה עשרה (על פי חוק, רק אדם שהיה כבר בן שמונה עשרה יכול היה לתרום דם). תחנת התורמים הייתה ברחוב בורוביה. תרמתי חצי ליטר דם בחודש. תמורת זאת קיבלתי 750 רובל פלוס קופונים לחצי קילוגרם פסטה, בשר, סוכר וחמאה. זו הייתה עזרה משמעותית. אבל הלכתי לתרום דם באופן קבוע, כל חודש, ומאגרי גופי הספיקו לי רק לשנה. מרוב התשישות החלה סמטת ונאלצתי לוותר על זה. וזה היה המקור היחיד לקיום.

כתוצאה מכך עברתי לפקולטה בהתכתבות של המכון הפדגוגי על שם הרצן. שילבתי את הלימודים בעבודה במפעל. לאחר סיום הלימודים עבדתי כמורה למתמטיקה במשך 41 שנה.

זה נזכר לכל החיים...

הוריי, גיאורגי טראסביץ' ואולגה אלליוחינה, נפגשו בראשית שנות השלושים. עד מהרה הם התחתנו ובשנת 1933 נולדה אחותי. בשנת 1935 באתי לעולם גם אני. גרנו בלנינגרד, בקירובסקי פרוספקט, באחד החדרים של דירה משותפת רגילה. על אף שהתנאים היו "לא מי יודע מה", האווירה הייתה ידידותית. קרובי משפחה וקולגות של אבי באו לבקר אותנו לעתים קרובות, שמחו, שרו בליווי גרמפון.

אבא היה איש צבא ונעדר לעיתים קרובות, בתורנות או באימונים או במילואים. לצדנו תמיד הייתה אימא, ואחותי ואני לא שמנו לב אפילו פעם אחת להיעדרותו הארוכה. התברר שהוא היה במלחמה נגד הפינים "הלבנים". גילינו את זה במאמר בעיתון "קרסניה זבזדה", שבו כתבו על "הבזים של סטלין", שם הוזכר שמו של אבא. הוא קיבל עיטור הדגל האדום, והייתי גאה בו, כמו שהיום יכולתי להיות גאה באבא אסטרונאוט.

המלחמה החלה. אבא עזב בפתאומיות, ובמשך זמן רב לא ידענו עליו כלום. רק בשנת 1943 כתב לנו מכתב לראשונה. החל גיוס לצבא האדום. בן דודי. מיד לאחר סיום הלימודים בתיכון, נשלח לקורס טיס קצר, כנראה בגלל שזכה שלוש פעמים

בתחרויות בבניית מודלי מטוסים. אחרי שסיים את הקורס, נסע לחזית וחצי שנה לאחר מכן נהרג באחד הקרבות הראשונים. הוא אפילו לא היה בן תשע עשרה. זה היה אחד הזעזועים הראשונים עבורי באותן שנים.

"То, что запомнилось ^{с детства} стна всю жизнь."

1

Я, Мзасевич Дмитрий Георгиевич,
родился 8 июля 1935 г. в г. Ленинграде
в семье военнослужащего. Отец мой
Мзасевич Георгий Николаевич родом из
Белоруссии (из пос. Вичицка) пожеко-
мился с моей мамой, ~~Александрой~~
~~с женой~~ Александрой Васильевной, когда
она работала районичкой обуви
на фабрике "Скороход". Это было
где-то в начале 30-х годов. Была она
Кавказской ^{курсанткой} ~~стала~~ ^{которой был папа} ~~на фабрике~~ на
кабарежной Обводного канала, ~~на~~
против Балтийского вокзала, ~~в~~
Семёновских казармах, а фабрика
"Скороход" на Московском проспекте,
на котором находилась ДК (Дом
культуры, им. ^{Капранова} ~~Капустин~~), где
они на одном из вербовочных
комитетов... пожились, а затем
в 1933 г. родилась моя сестра Викто-
ретта ~~в 1935 г.~~ - Я. К этому
времени отец с мамой и моей
сестрой "обулись" в г. Эйбке в
"авиационном училище морских
летчиков", вернулись в Ленинград,
где уже родился и я.
Жили мы на ~~Васильевской~~ ~~сестры~~

דף מזכרונותיו של ד. מראסביץ' בכתב ידו

המלחמה תפסה תאוצה. ב-28 באוגוסט כבשו הגרמנים את תחנת הרכבת מֶגֶה. ב-30 באוגוסט הם הגיעו לנהר הנייבה בסמוך לכפר איבנובסקויה וניתקו את הקשר היבשתי האחרון של העיר עם "היבשת הגדולה". ביום ה-69 למלחמה החל המצור על ליניגרד. כלומר, לא ב-8 בספטמבר, כפי שנהוג לחשוב, אלא דווקא ב-30 באוגוסט. עם התקפות האוויר הראשונות, משפחות רבות, במיוחד עם ילדים, עברו לדור במקלטים. אנחנו התחבאנו במרתף הבית ממול. זה היה הבניין של מכון הרפואה הניסיונית הידוע. כבר באוגוסט החל פינוי גני ילדים, פנימיות, בתי ספר. לא פעם קרה שהגרמנים הפציצו במכוון רכבות עם ילדים, חרף העובדה שעל פי הכללים הבינלאומיים הן סומנו בצלב אדום. מקרה אחד כזה מוזכר בשירו של משורר המצור, מולצ'נוב. לבי תמיד נצטב מן השורות הללו.

לזכר ילדי ליניגרד שנהרגו בתחנת ליצ'קובו

יֵשׁ מְקוֹמוֹת בְּעוֹלָם יִשְׁמֹמְוִתֵיהֶם כְּמוֹ אֲזָקִים
אֶת כָּל מָה שֶׁנֶּשְׁאָר בְּעֶבֶר בְּזָכְרוֹן מִתּוֹנִיקִים.
עֲבוּרֵנוּ, לִיצ'קוֹבּוּ, כִּפֹּר קֶטַן בְּסִבִּיבָה נִזְוָה וְשִׁלְלָהּ,
הוּא מְקוֹם כָּזֶה מֵרֵשׁ זָכְרוֹן וְאַתְנָה.

כְּיוֹם קִיץ כְּהִיר וְחֹמִים, בְּשָׁנַת אֶרֶץ בָּעִים וְאַחַת,
הָאֵיב מִשְׁמִים הַפָּצִיץ כְּאֵן רֶכֶבֶת פְּלִיטִי לְגִיגְגָד –
שְׁנִים עֶשֶׂר תְּקֻרוֹנוֹת, הַמְּלֵאִים יְלָדִים בְּחִפְשָׁה,
שֶׁעָלִיהֶם לִשְׁמֵר בְּמִקְוֶה הַשָּׁקֵט עֵינֵם הַדּוֹאֶגֶת בְּקִשָּׁה.

מִי הִיָּה מֵאֲמִין, מִי יָכַל הִיָּה אֲזִי לְתוֹנוֹת,
שֶׁהִנְאָצִים יִגְיעוּ לְשֵׁם בְּמִהֲרֹת מִפְתִּיעָה שְׁפִזָּאוֹת,
שְׁאוֹתֵם יְלָדִים נִשְׁלָחִים לֹא לְעוֹרֶף אֶלָּא לְתוֹנוֹת,
וּמִטּוֹסִים עִם צִלְבִים יִתְפָּרְצוּ לְתִמְנוּנָה הַקִּיצִית?

אֵיךְ אֶפְשָׁר לְהִבִּין אֶת אוֹתָם נִשְׁרִים בְּמַדִּים,
שֶׁשְׁפָּטוּ בְּכִרְיָשִׁים עַל קְרוֹנוֹת עִם מְאוֹת יְלָדִים
וְטָרְפוּ ת' גּוֹפּוֹת בְּגִיחוֹת מְטוֹסִיהֶם הַשְּׁחֹרִים,
עַל סִמֵּךְ זֶה לְהִיּוֹת אֲנִשִּׁי-עַל מִתְנַמְרִים!

הם ראו בפנונת שאין שם גדודי לוחמים,
רק מאות ילדים שם בורחים, מועדים ונופלים!
הם הפציצו אותם בשלנה ובדיוק, מחזקים
חיוכים אריים שלהם, שטניים וריקים.

התרכזו באימה נוראה שם בנים ובנות
וצלבים על פנפי מטוסים מעליהם בשרו רק רעות,
ושמלות וחלצות הבהבו בלהבות לצדם,
אדמה ושיחים היו עקבים שם מדם.

נעקות וצרחות נחרשו בשאגת מטוסים יהירים,
אחדים גססו אך נסו להציל אחרים...
את הטבח ההוא לעולם לא נתפס, לא נשפח,
לאותם טיסים מרצחים לעולם, לעולם לא נסלח.

האפשר לא לזכור איך אספו חלקים של אותם ילדים?
הם קבורים שם בקבר אחים, כמו לוחמים אבודים.
גם גברים שם הזילו דמעות, גם קשוחים שם בכו,
נשבעו שדמם יינקם, שזהם לא ישפחו.

אין ברוסיה צער גרים, אין גלון אחרים,
על אותם ילדי לגינגרד בליצ'קובו תמיד מצרים,
מי אדיש ישאר למראה ילדים מעונים ומתיים?
אין כאב בעולם שעולה על כאב מיסורי ילדים.

ישנים בליצ'קובו, בקבר צנוע, לעד
רחוקים מהבית, מאבא ואמא, ילדי לגינגרד.
נשי ליצ'קובו הפכו בשבילם לאמהות אהבות,
הן מוסרות כך נחם לגופות צוננות.

מקשטות בפרחים את קברם של אותם קרבנות
ובוכות עליהם במרירות, מעלות זכרונות,
ושומר כל הקפר נקר מר ניקר של גרים,
שבכלל לא היו מוכרים, אך עדין קרובים.

הם הקימו גלעד בליצ' קובו, בכפר של אותה תתנה –
 אנדרטה לאותם ילדים שנספו שם חסרי הגנה:
 גוש קרוע, ילדה בעצומה של שרפה אימה,
 לתצה את ידה הרועדת ללבכה בין שאון ודממה.
 (מספרים שבעת יצוקה טפת ברונה נלגה לה מעין ימין
 וקפאה על הלחי עד אחרית הימים).

רכבות מגיעות ועוזרות בקציף. לליצ' קובו באים תיירים,
 להוטים להביט בגלעד, שואלים וקוראים
 ת'תובות שבלב יחרטו, כך שאין לפסס או לשפח,
 כך שכל המדינה כאן נשבעת לזכור, לא לסלח.

ב-8 בספטמבר דווח ברדיו שכוחות הגרמנים כבשו את שליסבורג.
 הטבעת סביב לנינגרד נסגרה. יום זה נזכר גם בגלל ההפצה המסיבית של חיל
 האוויר הנאצי. 675 מטוסים הטילו 987 פצצות פוגס, 15.100 פצצות תבערה,
 פרצו 178 שריפות. המשמעותית ביותר הייתה השריפה במחסני המזון בדאייב,
 שם נשרפו 3,000 טון קמח, 2,500 טון סוכר, יותר מ-10,000 טון חמאה
 ומוצרים אחרים. ביום אחד בלבד נהרגו 4,409 בני אדם. אף על פי כן,
 הגרמנים לא הצליחו ב"בליצקריג" של כיבוש לנינגרד.

אימא הצטרפה למיליציה עממית ונרשמה להגנה אווירית מקומית. היא
 הייתה בתורנות על גג המכון, כיבתה פצצות תבערה, ובין המשמרות טיפלה
 בילדים במקלט: סרגה עם בנות כפפות ונרתיקי טבק, שאותם הם שלחו לחזית
 עם מכתבים. היא הגדירה בבירור את התפקידים שלי ושל אחותי: ללכת כל
 יום לשאוב מים ולאסוף כל מה שניתן להשתמש בו בתור דלק לתנור
 ה"בורז'ויקה" שהותקן בחדר. אני טיפלתי בתנור ואחותי שמרה על הסדר
 בבית. במהלך החורפים של 1941 ו-1942 שרפתי כמעט את כל הספרייה של
 אימא ואת כל מה שניתן היה לשרוף. הכי קשה היה להיפרד מהסוס, מתנת
 מולוכובץ" על אוכל טעים ובריא".⁶ לעתים קרובות דפדפתי בו וחלמתי שיום

⁶ שם הספר מאת מולוכובץ הוא "מתנה לבעלות בית צעירות". "ספר על אוכל טעים ובריא", שראה
 אור לראשונה בשנת 1939, היה אוסף שיתופי בכסותו של אנסטאס מיקוואן (הערת המתרגם)

גיאורגי טראוסביץ'. שנות ה-40

אבא, אבל גם הוא נשלח לתנור. לא יכולתי לשרוף רק את הספר של ילנה אחד כל מה שצויר שם יופיע על שולחננו.

באמצע דצמבר, עמיתו של אבי, פיוטר קוזקוב, מצא אותנו כדי להעביר אותנו לעורף. אבל אימא סירבה לעזוב את העיר, והיו לה טיעונים טובים לכך. זה עתה קיבלנו ידיעה על כך שדודה אוליה דונייבה ושלושת בניה נהרגו כשטבעו במי הלוונה במהלך ההפגזה של "דרך החיים". מעט קודם לכן נודע על מות הסנדקית שלי, ז'ניה פבלובה, ובנה וובה: הרכבת שלהם הופצצה. "לא ניסע לשום מקום, אם עתידנו למות, נמות כאן".

דוד פטיה נפרד מאיתנו בעצב והשאיר לנו תרמיל קטן עם מוצרי מזון מהמנה של אבא. מזון זה עזר לנו לשרוד את שנת הרעב 1942, הנוראית מכולן.

זכורה לי קבלת השנה. יומיים לפני נובי גוד אמי אספה בגדים חמים וטובים והחליפה אותם בדלי קליפות תפוחי אדמה, הכינו מהן לביבות, ומבוץ של קפה (היא אספה אותו במשך זמן רב) אפתה ממתקים. בין קישוטים לעץ האשוח התגלו סוכריות מעץ האשוח של השנה שעברה. בתקופה הכי קשה של המצור (חורף 1941–1942) הבנתי שהמין החזק הוא לאו דווקא גברים, אלא נשים, אני שופט על פי אמי ואחותי. הייתי הראשון שהתדרדר, והן הצילו אותי. פרוסת לחם נוספת, לביבה אחרונה הן נתנו לי ותמיד עודדו אותי. בליל נובי גוד, שתיים מארבע הסוכריות שנמצאו קיבלתי אני.

פעם אחת, כשחזרה מהמשמרת על גג המכון לרפואה ניסיונית, אימא נכנסה אל חברותיה, אחיותיו של חבר האקדמיה אניצ'קוב, שהתגוררו באותו בית. היא הבחינה בדירה בניחוח של ציר בשר והוזמנה להצטרף לארוחה. הסתבר שבאותו יום הם היו בני מזל – עכברון נתפס במלכודת העכברים והם

בישלו אותו. אימא חשה בחילה, אבל האחיות התחילו להרגיע אותה, "זה בסדר, אל תדאגי, העכבר הוא חיה טהורה."

אירוע נורא התרחש לאימא בסוף החורף 1942. בלנינגרד לא היה חשמל, הטלפון לא עבד. ואימא החליטה ללכת לבקר את אחותה הצעירה שגרה ליד בית הנתיבות מוסקובסקי. היא עברה ברגל את קירובסקי פרוספקט כולו ופתאום ראתה שמרחוב קויבישב עולה לגשר קירוב משאית של טון וחצי.

היא ועובר אורח נוסף אחזו במרכב המשאית ונסעו כך חלק מהדרך. לפתע החלה הפגזה. פגז התפוצץ בקרבת מקום, אימא נפלה ואיבדה את ההכרה. לאחר שחזרה להכרה, ראתה שמהגבר נותר בליל עקוב מדם, ושוב איבד את הכרתה.

באותה תקופה היה נוהל כזה: אחרי כל הפגזה, חוליות התברואה הסתובבו בעיר, אספו גוויות והובילו אותם למקומות מסוימים שבהם קרובי משפחה יכלו למצוא אותם. המקום הכי קרוב לשם היה מאחורי הפסל של סובורוב במִן־סִבּוֹ פוֹלְה. לשם לקחו את אימא, שהייתה באבדן חושים עמוק. במהלך הלילה, לדבריה, היא "התחממה", התעשתה, ורק החלה לצאת החוצה, כשהרגישה שמישהו מזיז גופות מלמעלה. כשהיא קמה, שתי נשים, שכלל הנראה חיפשו קרוב משפחה, נפלו בלי הכרה. אימא ניסתה לאושש אותן, אך לא הצליחה והלכה הביתה. בלעדיה, אחותי ואני בכינו כל הזמן, הרי כבר עברו יומיים מאז עזיבתה, וחשבנו שהיא מתה.

בתחילת אביב 1942, ראיתי גבר נופל ברחוב. רצתי לקראתו – והוא כבר היה קר. חשבתי שאולי יש לו כרטיסיות מזון, שאת מחירן ידעתי היטב. אכן מצאתי אותן ורצתי הביתה. ליד הבית עצרו אותי שני חבר'ה בני חמש עשרה בערך שראו את הכול. הם לקחו את הכרטיסיות, והכו אותי כשהתנגדתי. ידענו היטב מה משמעות הדבר: להישאר בלי לחם. פעם אחת. אימא, לאחר שעברה תור ארוך לחנות הלחם, ניגשה לדלפק, ואז הופיע בחור. היא לא הספיקה להושיט יד כדי לקחת את חמש מאות גרם הלחם שלה (125 + 125 + 250) לשלושתנו (אני, אחותי ואמי), הוא תפס את הלחם ישירות מהמשקל ומיד דחף אותו לפיו, התחיל ללעוס, בלי לנסות לברוח. הנה למה גרמה ניוון! אז קיבלנו לחם בכרטיסיות יום מראש, פירוש הדבר שנשארנו בלי אוכל ליומיים. כדי לשרוד, אימא בישלה קריש מחגורת העור של אבא.

סוף 1941 ותחילת 1942 הייתה התקופה הנוראה והטרגית ביותר של המצור. אז נערכו 79% מההתקפות האוויריות ונפלו 88% מהנספים במהלך המלחמה כולה. במהלך ארבעת החודשים האחרונים של שנת 1941 נורו בעיר למעלה מ-25 אלף פגזי ארטילריה, כ-4 אלף פצצות פוגס, כ-100 אלף פצצות תבערה. אך מלבד פצצות ופגזים, הנאצים הטילו מהמטוסים מאות אלפי עלונים בעלי תוכן פרובוקטיבי. לדוגמה: "סליחה, חבר סטאלין, שעזבנו את העיר טאלין, נגמור את השוקולד – נפקיר גם את לנינגרד." פעם אחת הרמתי עלון כזה. כשהגעתי הביתה הראיתי אותו לאימא והיא מיד הכניסה אותו לתנור ה"בורז'יקה" הבורע.

תחילת 1942 לא בישרה שום דבר טוב. המצור על העיר נמשך, ההפגזות וההפצצות לא פסקו, האזעקה שאגה ללא הרף. "עכשיו יותר קל למות מאשר לקבור", כתב ביומנו תושב לנינגרד, חוקר המזרח א.נ. בולדירב.

למרות זאת, לנינגרד חיה ועבדה. כמה עשרות מפעלי לנינגרד ייצרו ציוד לצרכי החזית.

בהגנה ובמצור על לנינגרד, הטרגדיה שזורה בגבורה. הלוחמים – מגני העיר – זכו לתהילה נצחית. יותר ממיליון איש קיבלו עיטורי כבוד ומדליות, יותר מ-600 נהיו גיבורי ברית המועצות. לתושבי העיר, אשר למעלה משנתיים חיו בפועל בקווי החזית ומתו, כמו לוחמים, מפצצות ופגזי האויב יש זכות מלאה להימנות עמם. בהיסטוריה אין דוגמה אחרת למאות אלפי אזרחים שקיבלו אותות כבוד צבאיים.

ובין מיליון וחצי האנשים שקיבלו את המדליה "על הגנת לנינגרד" ישנם לא פחות אזרחים מחיילים. אחת אלה היא אימא שלי. היא העריכה יותר מכל האותות שלה את שתי המדליות: "על הגנת לנינגרד" ו"על עבודה מסורה במלחמה הלאומית הגדולה".

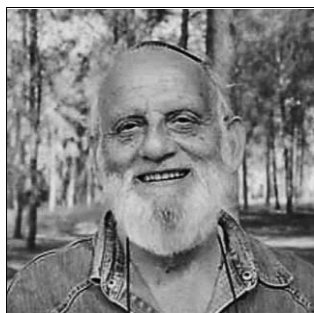
משורר המצור המפורסם, יורי וורנוב, כתב שורות נפלאות שבהן אני רוצה לחתום את הרשימה שלי:

לא, לא לשוא אני דואג
ששנות המלחמה לא תשכחה:
הרי הזכרון הזה הוא מצפוננו,
וקמו לפת לו זקוקים אנו...

ד.טראסביץ', א.גרינזיד, ט.פלוסקובה, א.פפרני
בחגיגות יום הניצחון בירושלים

האוטובוס "שט" על המים כמו ספינה

סבא שלי, שהיה פרמדיק, התגייס מרצונו במלחמת רוסיה-יפן. ככל הנראה, הוא נלחם טוב, מפני שקיבל "צלב גיאורגי", שנתן לו זכות להתקבל לאוניברסיטה מעבר לשיעור הניתן ליהודים – שאותה ניצל. הוא הפך לרופא ילדים בעל שם, שהעניק לו זכות שהייה בסנקט פטרבורג. פגשתי נשים זקנות באי קרסטובסקי שאמרו לי: "סבא שלך הציל את חיי כשהייתי קטנה."

בשנת 1910 נולד למשפחה בן, יבגני, אבי לעתיד. לאחר המהפכה הוא ניסה להתקבל באוניברסיטה, לפקולטה לכלכלה. הדבר לא נמנע בשל יהדותו, אלא בשל "הרקע החברתי" – הוא היה בן של רופא פרטי. לכן הוא נאלץ לסיים תחילה את הפקולטה למשפטים, שכלל הנראה מעטים רצו ללמוד שם, ורק אחר כך לעבור לכלכלה. לקראת פרוץ המלחמה היה אבי דוקטור למדעי הכלכלה וראש הפקולטה למשק עירוני במכון האקדמי על שם פלחנב. מעמד זה נתן לו פטור מגיוס בצבא, אבל אבי התנדב לחזית ונהרג בשנת 1943. שורשי המשפחה של אימא הם בבלארוס. שמעתי מסבתי טניה (טאובה) סיפורים על הכבוד שממנו נהנתה אמה – שבאה משפחתו של המהרי"ל, משפחה יהודית מיוחסת – בקרב האיכרים בבלארוס. היא שמרה על אהבתה לבלארוס לכל החיים, ונסענו הרבה פעמים לבית קיץ בעיירה בוגושבסקויה, ליד ויטבסק. שם תפסה אותנו המלחמה. אימא ספרה לי שכשיצאנו לוויטבסק בימים הראשונים של המלחמה, הגרמנים כבר הופיעו בקצה השני של בוגושבסקויה.

אני זוכר את ההפצה בוויטבסק, כשאימא הכניסה אותי מתחת לשולחן. אז, כילד בן שש, זה נראה לי משחק מרתק. כשהגענו ללנינגרד, הוחלט שאימא ואני נעבור ללֶסְנוֹוָה, שם היה מקלט טוב, ואילו בקרסטובסקי לא היה. נראה כי המקלט ההוא אכן היה יסודי. כשהופצץ הבניין שמעליו, כל האנשים

שהתחבאו בו יצאו ללא פגע, אלא פשוט נאלצו לשבת בחושך ולחכות עד שיחלצו אותם. לדברי אימא, שמחתי מאוד לאותו חושך וביקשתי לספר מעשיות מפחידות. באופן כללי, לסנויה הופצץ לעתים קרובות, מכיוון שהיו כמה מתקנים צבאיים בסביבה. אני זוכר שפעם אחת, כשחזרתי הביתה מהמקל, מצאתי על מיטתי שבר גדול של פצצה, בצבעו כחלחל יפהפה, שהיה עדיין חם למגע.

לא נשארה בזיכרוני תחושת רעב, אם כי עד עצם היום הזה אני בטוח שקציצות מגפת חמניות טעימות להפליא. כנראה העניין הוא בכך שלקראת החורף חליתי בִּשְׁנִית, ולא רציתי לאכול. אחר כך אימא סיפרה שוב ושוב סיפור שהדהים אותי. פעם אחת, כשחזרה מבית החולים שבו עבדה כאחות, היא נתקלה בשותפנו לדירה, פרופסור זקן, שהתנצל וניסה להסביר לה משהו. קשה היה להבין אותו, מכיוון שהוא היה תשוש ותותבותיו לא התאימו היטב לחניכיים. הדבר היחיד שהצליחה לתפוס היו המילים "לבושקה" ו"אכל". אז שמועות על קניבליזם כבר הסתובבו בלנינגרד, כך שתוכלו לדמיין את האימה שאחזה באימא עד שהצליחה להבין שהפרופסור התנצל על כך שליקק את שאריות גרגירי הסוכר מהצלוחית, שהשאירה לי כשהלכתי לבית החולים.

בסוף מרץ התדרדרתי מאוד, כבר הייתי מחוסר הכרה. ואז אמי עטפה אותי בשטיח, לקחה אותי על מזחלת דרך כל לנינגרד למקום שממנו נסעו האוטובוסים ל"יבשת". הם עברו לאורך "דרך החיים" – על קרח אגם לדוגה. הגרמנים הפציצו אותה לעתים קרובות, ומים יצאו מהנקבים. אני זוכר שהתעוררתי באוטובוס והופתעתי מאוד שהוא "שט" על פני המים כמו ספינה. אחר כך היו עוד נסיעות רבות שהסתיימו בכפר בולשאיה גְּרִיפּוֹבְקָה, במחוז וורונז'. שם גרנו עד תום המלחמה. וכבר בסתיו 1945 חזרנו ללנינגרד. הייתה לי, כמו לכולם, אידיאה רשמית-גיבורית גרידא של המלחמה. רק כשהתבגרתי, לאחר שקראתי את פֶּקֶלְנוֹב וביקוֹב, הפנמתי מבט ריאלי יותר על המלחמה. אף על פי כן, הקשבתי בפליאה לדודי זוסיה, שהפך לקצין ועבר שתי מלחמות: נגד הפינים ו"המלחמה הלאומית". בספר על הגנת לנינגרד דווח בין השאר כי סגן זוסמן בוריסוביץ' טמרקין עצר את חיילינו שברחו מהגרמנים בצרור יריות מתת מקלע מעל ראשיהם. דוד זוסיה, שקראתי לו את זה, אמר בעצב, "כאילו הייתה לי הזדמנות לירות מעל הראשים... עוד שנייה, הם היו רומסים אותי...".

מריה מלכינה (פלינר)

בלנינגרד, בזוהר האיום של המלחמה

מ.פלינר, 1958, לנינגרד

נולדתי בלנינגרד ב-5 באוגוסט 1936. אימא שלי עבדה בבית חרושת לאריגים, אבא – במפעל צבאי.

אני זוכר היטב את ה-22 ביוני 1941, זה היה יום ראשון. הוריי, כרגיל, התכוונו ללכת לטייל בגן הקיץ. אימא העמידה אותי על שרפרף כדי להלביש אותי לקראת הטיול. זה היה בשעה 12, היה יום חם ושמש. ופתאום – אות ברדיו, והקריין מכריז על המתקפה הגרמנית על ארצנו ותחילת המלחמה.

מוצרי מזון נעלמים במהירות מהחנויות, מתחילה הנפקת כרטיסיות: רק 125 גרם לחם סובין. אין מים, אין אור. העיר מכותרת על ידי הגרמנים, אי אפשר להיכנס אליה או לצאת ממנה – בלוקדה. לנינגרד מופצצת לעתים קרובות. הדירה לנו נמצאה מאחורי הקיר הרחב של הבניין שלי, כך שכל השכנים היו.

יורדים אלינו עם הכיסאות שלהם ומתיישבים ליד הקיר הזה בתקווה שהפצצה לא תהרוס אותו.

אחי ליוניה היה צעיר ממני בארבע שנים. הוא בכה ולעיתים קרובות התחנן ללחם. כולנו היינו רעבים כל הזמן, ולולא דודתנו, לא היינו שורדים. היא עבדה במפעל שבו האכילו את העובדים, והביאה לנו חלק מהאוכל שלה.

כשיצאנו החוצה בין ההפצצות, היינו צריכים לדלג מעל הגויות המונחות במדרגות, שהוארו באור נורה כחולה קטנה. אני זוכרת היטב את הבתים שנהרסו על ידי פצצות ופגזים, זוכרת אנשים סוחבים גויות של קרוביהם על מזחלות.

בתחילת פברואר 1942 פצצה פגעה בבניין המפעל שבו עבד אבא. הוא נפצע באורח קשה. באותה תקופה לא היה שום טיפול רפואי, וב-14 בפברואר

אבא נפטר. לאחר מותו, אימא החליטה בהזדמנות הראשונה להתפנות מהעיר. ובאפריל 1942 נלקחה משפחתנו – אמי, אני, אחי הקטן ושתי אחיות של אמי – דרך אגם לדוגה ל"יבשת". המכונית שנסעה לפנינו הופצצה, ולנו היה מזל – החלקנו שלמים דרך המקומות המסוכנים.

הוכנסנו כולנו לקרונות משא, אבל לא ידענו לאן אנחנו נוסעים והיכן נעצור. בתחנות אימא יצאה והביאה מים רותחים, שבתוכם שמה חתיכות לחם יבש, זה היה כל האוכל שלנו. אישה שישבה לידנו המליצה לאימא לנסוע איתה למרדוביה, שם התגוררו קרובי משפחתה. כך, ממש במקרה, בסופו של דבר הגענו לאחד הכפרים במרדוביה שבהם גרנו שנתיים. שם סיימתי כיתה א'. כשהוכרז על הסרת המצור חזרנו בסוף 1944 ללנינגרד. הדירה שלנו נהרסה, נאלצנו לגור אצל שכנינו ולחפש בחצרות רהיטים וכלי בית כלשהם. החיים אחרי המלחמה היו קשים מאוד. הלכתי לבית הספר. אימא ידעה לתפור וקצת הרוויחה מזה. אבל העוזרת העיקרית של המשפחה הייתה הדודה שלנו, שחזרה למפעל שלה.

זוועות המצור, חיי הנדודים והקשיים שלאחר המלחמה שללו ממני ומאחי את הילדות. אבל אימא, שלא הרשתה שום דבר לעצמה, הצליחה "לעשות מאתנו בני אדם". כל הכבוד לה על כך! סיימתי אוניברסיטה, קיבלתי תואר בהצטיינות, ולפני שעליתי לישראל בשנת 1972 עבדתי כמתרגמת. אחי, ליאוניד פלינר, עבד במשך 28 שנים בחברה ליצור מכשירים אלקטרוניים "סְבֵטְלֵנָה", בשנת 1990 הוא, אשתו ובתו חזרו למולדתם ההיסטורית והתיישבו בעיר היפה נתניה. כאן עבד 22 שנה לפני שפרש לגמלאות.

בינואר 2018, השתתף ליאוניד פלינר, כחבר במשלחת הישראלית, בטקסים חגיגיים בסנקט פטרבורג לרגל 74 שנה להסרת המצור על לנינגרד. כזה הוא גורלה של משפחה אחת ששרדה את כל זוועות המצור.

בדירה שלנו מתו כל בני הנוער...

בראשית שנות העשרים, הוריי, שעדיין היו חתן וכלה, ניסו לברוח לארץ ישראל. הניסיון נכשל, והם נאלצו להישאר ברוסיה. הם התיישבו בכפר יודנדורף, בנפה סנגירב שבמחוז חרסון והצטרפו לקהילה היהודית, שם היו רבים מקרובי משפחתנו (לסבא היו שנים עשר ילדים). זה היה סובחוז חקלאי יהודי בשם "זמלקה". שם נולדתי ב-8 במאי 1926.

בשנות השלושים המוקדמות המצב באוקראינה היה קשה, רבים ברחו מאוקראינה מכיוון שהחל שם רעב. קרובי משפחה אחדים עברו ללנינגרד. וגם משפחתנו עברה לשם, נדמה לי, בשנת

1930. אבא עבד במפעל הצמיגים, כמו רוב היהודים הוא היה "אונדזניק", כלומר, עובד מצטיין. לעתים קרובות הוא זכה לתגמול על עבודתו הטובה בבדים זולים, מגפי גומי ודברים אחרים. אני זוכר היטב את רגע הגעתנו ללנינגרד. נשלחנו לחיטוי בבית מרחץ ברחוב בומז'נינה. הכנסתי את כל בגדיי למיכל כלשהו, לאחר זמן מה הם החזירו לי אותם. הם היו לוחשים ונאלצתי לחכות עד שהכול התקרר. אחר כך נסענו הביתה.

הבית שלנו היה ממוקם בהצטלבות התעלות אוֹפוֹדִי וליִפְלִינְדִיקָה, בין כמה בניינים בני חמש קומות וצריפי עץ ישנים (בזמן המצור, פירקנו את הצריפים האלה להסקה). הגוש היה שייך למפעל "המשולש האדום" ולמפעל הצמיגים. אני זוכר שהחדר בן 27 המטרים, שבו התגוררנו, היה משותף לחמש משפחות. למשפחתנו, המורכבת מארבעה מבוגרים ושני ילדים, הוקצה מקום ליד הדלת, מגודר, כמו לכולם, בוילונות כותנה. בפנים עמד שרפרף בצבע לא ברור ועליו – פתילייה. חיינו תמיד היו דלים.

בשנת 1935 קיבלנו חדר בבניין חדש. בדירה היה מסדרון ארוך עם 22 חדרים, שני שירותים ומטבח אחד. התגוררו שם אנשים בני לאומים שונים,

אבל הם חיו יחד בידידות. בכל נובי גוד התאספנו אצל השכנים שבחדרם הייתה תלויה על הקיר צלחת שחורה – רדיו. "אב כל האומות", ככלל, הודיע על הנחות תורניות על מוצרים שונים, והאמנו שהחיים הולכים ומשתפרים.

כשב-22 ביוני פרצה המלחמה, נראה לי שהשלטונות היו אובדי עצות. אנחנו, תלמידי כיתות ז'וח', נשלחנו לחפור תעלות. המורה למתמטיקה החביבה עלי, אלווטינה אנדרייבנה, פיקחה על העבודות. בקטע שלנו נחתו צנחנים גרמניים, מורה אחת נהרגה. אבל הצלחנו לברוח משם וחזרנו הביתה.

למה אני מדבר על בלבול אצל הרשויות? פעם אחת אמרה אלווטינה אנדרייבנה, "איזיה, אחיך בן ארבע, אחותך בת שש, הם בטח יפוננו, בוא איתי ותעזור לי." הייתי בן חמש עשרה והסכמתי. באוגוסט פינו אותנו לכיוון פרגולובו. המקום שאליו הגענו היה במחוז טיחווין, נפה פיקליובו, הכפר לויצ'נסקיה גורקה. (למדתי מ"מחברת המצור" כי ילדים פונו לא מאזורים מסוימים אלא מהעיר כולה). אבל דווקא מהצד הזה פתחו הגרמנים במתקפה על לנינגרד. באו הורים של כמה ילדים, אותי לקחה אימא. כל הילדים מלנינסקי ראיון הצליחו לחזור ללנינגרד ב-6 בספטמבר. מאוחר יותר נודע שבאותם ימים ילדים והורים רבים שבאו לאסוף אותם נהרגו. רבים נפלו בשבי.

ב-8 בספטמבר הייתה ההפצצה הראשונה. אנחנו, בני 12-15, עלינו על הגג וצפינו במחסני בדאיב נשרפים, אבל לא פחדנו בכלל, להפך, זה היה מעניין. כי הרי לא היה לנו ספק: מי שיתקוף אותנו יובס. ברור שאיש לא ציפהלמה שבא אחרי.

ובאו ימים נוראים שלמצור! בכל רובע המצב היה שונה. לדוגמא, לידנו היה מפעל "סטפן רזין", בו חילקו לילדים קטנים מרק שמרים. הלכתי לקבל את המרק הזה עם פחית, כמו שלפני המלחמה הלכנו לקנות חלב. לחם ניתן בכרטיסיות – 125 גרם לילדים ופקידים, 250 גרם – לפועלים. הלחם היה שונה: עם מוץ או עם נייר. קבלת המזון הייתה עליי, אימא נשארה בבית עם הילדים הקטנים. בשביל הלחם הלכתי רחוק, לחנות במקלינו, כי שם היה לחם עם נייר, וחתיכת לחם כזה של 500 גרם לארבעה נפשות הייתה גדולה מזו של לחם עם מוץ. במשך כל הזמן הלכתי לקבל לחם, לא אכלתי ביס ממנו.

פעם אחת, כשעשינו ניקיון בבית, מצאנו סלק צמוק (ראינו עליו שהוא אבד לפני הרבה זמן) וחילקנו אותו בזהירות לארבעה חלקים. פעם אחרת, אחי ואחותי מצאו איפשהו שעועית ואי-אלה דגנים. אימא שלחה אותם לבדוק אם יש עוד משהו, אבל הם, למרבה הצער, לא מצאו שום דבר נוסף.

בחדר שלנו היה קר מאוד. אפשר היה להתחמם מעט רק כשתנור ה"בורז'ויקה" דלק. אבל אי אפשר היה להשיג עצי הסקה ופחם, ולא שרפנו אף ספר. בערב, המים בקומקום קפאו. ארבעתנו ישנו במיטה אחת: אני ואחי בכיוון אחד, אימא ואחותי בכיוון הנגדי. באמצע העמדנו קומקום נחושת גדול עם מים חמים. התכסינו בשמיכת נוצה גדולה ועוד כמה שמיכות עליה. פעם אחת בלילה הקומקום התהפך וכל המים נשפכו למיטה.

על פי מה שראיתי, גברים בוגרים היו הראשונים למות במצור, אחריהם – נערים מתבגרים, אחר כך בנות מתבגרות, נשים מתו אחרונות. קשה לכתוב את זה, אבל אני חושב שאם במשפחה מתו ילדים והאם נשארה בחיים, זה אומר שהיא לא חילקה נכון את מנות הלחם. אני זוכר את המוות הראשון בדירה שלנו. שוריק אוקראינצב עם אמו גרו בחדר הכי קטן. פעם אחת, כשאמו הייתה בעבודה, הוא שם חרדל להשריה. צריך היה להשרות אותו לפחות יומיים, ורק אז אפשר להכין ממנו לביבות. אבל שוריק לא יכול היה להתאפק והתחיל לאכול אותו אחרי שעתיים. ככל הנראה, הכול בפנים החל להישרף לו, והוא צרח. בוריה סואטין ואני גררנו אותו לחדר והנחנו על המיטה, הוא צרח נורא וקיפל את רגליו. אני שומע את הצריחות האלה עד היום. אמו חזרה הביתה מהעבודה, אך לא יכלה לשאת את הזוועה הזו ויצאה לחדר אחר. לא היה מי שיעזור לו, לא היו רופאים. שוריק חי עוד יומיים נוספים.

כעבור זמן מה מתו בוריה סואטין ואחותו. בוריה מת קשה מאוד. הוא לעס או מצץ עד תום ארבע אצבעותיו. בדירה שלנו מתו כל בני הנוער: ויטה, שישה במשפחת צבטקוב, יפמובים ואחרים. אני עדיין זוכר פנים רבות, וקשה מאוד לראות אותם בלילות ללא שינה, כמו חיים.

בתחילת 1942, למשפחת גרישישין, הם התגוררה בחדר מולנו (אם עם שני ילדים, בוריה היה בן גילי, וראיה – מבוגרת בשנתיים) – בא בטיסה ממוסקבה אחיה של האם, מישהו בדרגה גבוהה. הוא מצא את אחותה, הילדים כבר לא היו בחיים. הוא סיפר שבמוסקבה לא יודעים עד כמה נורא המצב בלנינגרד.

אומרים שלא היה קניבליזם בזמן המצור, אבל אני אישית מכיר מקרה כזה. אצלנו, בקומה החמישית התגוררה אם עם שתי נערות מתבגרות. ובקומה מתחת – שני אחים בני 14-15. אני זוכר את שם המשפחה שלהם, אבל לא אזכיר אותם. כשמתו הבנות אחת אחרי השנייה, האם ביקשה מהחבר'ה האלה להוביל את גופותיהן לנקודת האיסוף של המתים. הם לקחו את הגופות לסוכה שלהם, שהם בנו מאחורי גן הילדים, ואכלו אותן. אחרי זה האחים חיו כחודשיים-שלושה. הם

מתו מרעל גוויות. כשבמארס-אפריל ניקינו את העיר ליד תעלת אובודני, שעדיין לא "לבשה" אבן, מצאנו תחת השלג גוויות עם ישבנים חתוכים.

הגרמנים היו דייקנים מאוד: הם התחילו להפגז בשעות קבועות ואחרי זה – הפציצו. אנחנו, החבר'ה הנועזים יותר, ישר רצנו לחפש משהו. בזמן ההפגזות הלכנו לנמל המסחרי. השומרים הסתתרו, ואנחנו, מחולקים לשתי קבוצות, גנבנו דורנדה. אם השומר היה מבחין בנו, התפזרנו. בזמן שהוא רדף אחר קבוצה אחת, השנייה אספה את הדורנדה, ואז הם הסיחו את דעתו של השומר, והחבר'ה מהקבוצה הראשונה אספו אותה. ועד שכולם אספו, אף אחד לא עזב. זה נמשך זמן רב, ולכן רבים נפצעו. ואז הדבר הכי קשה היה לחצות את הגשר, שם היה שוטר בתפקיד. הוא תפס אותנו והחרים את הדורנדה. הצטרכנו לנהל משא ומתן עם מובילי הסירות, והם העבירו אותנו מגדה לגדה תמורת חצי רעף דורנדה. פעם אחת, זה היה הראשון במאי, רק עברנו לגדה השנייה ונכנסנו לפארק, הפילו מעלינו מטוס גרמני עם מטען פצצות. הוא נפל בסמוך, ועפנו לכל הכיוונים, אבל אף אחד לא נפצע.

פעם אחת הפציצו הגרמנים גשר בפינת תעלת אובודני ושדרות גז, זה היה בתחילת המצור. הגשר נותר על כנו, אבל כמה אנשים נפגעו. נהרג שוטר, גבר אחד נפצע בראשו, אישה אחת איבדה את שתי ידיה, היא הייתה בהכרה והפצירה בנו שנזרוק אותה לתעלה. נעצרה משאית עם ארגזי עוגיות, מעליהם שכב סבל מת. נהג וסבל שני יצאו מהרכב, הסבל תמך בבטנו בידיו, המעיים

יצאו החוצה. הנהג הוביל אותו למרפאה מספר 24 הסמוכה. היינו לא הרחק מהמשאית, אבל איש לא לקח דבר. אבל אחר כך נכנסנו לחנות הפינתית (היא עדיין נמצאת שם), תפסנו מתוך בלבול מוחלט רק חפיסות שוקולד וברחנו משם.

כשהתמותה בעיר הגיעה לרמה גבוהה, החברה ואני התחלנו לסייר בבתים ולקחת את התינוקות שאמהות שלהם מתו. העברנו ילדים לוועד הקומסומול של רובע לנינסקי, שנמצא בשדרת אוגורֶדְנִיקוב.

החברה'ה היו הרבה פעמים על המשמר על הגג – כיבו את "המציתים" או כיסו אותם בחול. בעליית הגג עמדו חביות מים, וכשזרקנו לשם את "המציתים", המים התחילו לרתוח. בהתחלה זרקנו את "המציתים" מעל הגג לקרקע, רצנו לרחוב ושיחקנו איתם. הורדנו אחד לשני את הכובעים, השלכנו אותם על "המצית", והוא השליך אותם הצידה. בתחילת המצור היינו עדיין ילדים תמימים, וכל מה שהתרחש סביבנו היה עבורנו משחק. אחר כך התבגרנו במהירות.

לפעמים עזרנו לשוטרים לסייר ברחובות, בדקנו את מצב ההסוואה. אם זה היה בשכונה שלנו, האימהות הרשו זאת, אבל אם רחוק מהבית – לא הרשו. היו לנו שני ילדים קטנים במשפחה, אמי פחדה בשבילי, בכתה, אבל הרשתה. ביום, ככלל, הסתובבתי בסביבה – אולי אשיג משהו לאכול. כמעט שלא פחדתי מאיש ומשום דבר.

הלכנו גם לאסוף "אדמת בדאייב", למרות שהקור כבר הגיע ל-30 מעלות ומעלה, והמחסנים השרופים היו רחוק מהבית. כשהם רק נשרפו, לא נתנו לנו להיכנס לשם. ואז הייתה שם אפילו מולסה. אחר כך הצלחנו להגיע לשם. הלכנו וניסינו, איפה האדמה מתוקה יותר, אספנו בשק ומילאנו בה גם את הכיסים. בדרך הביתה מצצנו את האדמה הזאת מהכיסים. לעתים קרובות אבא פגש אותי והביא פרוסת לחם עם קציצה. כשחזרתי הביתה אמי בכתה משמחה, הילדים מחאו כפיים ושרו. אפילו הקומקום רתח בהתלהבות. אימא שפכה את האדמה לקומקום, סיננה, ואחרי כמה דקות שתינו את המים המתוקים הנפלאים האלה. לא במקרה סובלים הבלוקדניקים מבעיות בטן: דורגדה פלוס אדמת בדאייב מזכירים לאורך כל החיים את קיומם. אבל כל זה עזר לנו לשרוד.

גרנו הרחק מהגניבה והיינו צריכים לקחת מים בבית שלנו, בזמן שהאינסטלציה איכשהו עבדה. עמדנו בתור במשך שעות. אחר כך, כשהצנרת נשברה, הלכתי לגן פְּרוֹמִיקָה – שם היו שתי בריכות עם עלוקות. עשו בור בקרח,

ליד הבור היה במשך הרבה זמן מונח ראש של אדם הרוג, אבל לא שמנו לב אליו. במים האלה גם חבשו, גם התרחצו, וגם השתמשו בהם לשתייה. תושבי הבניין היו בתורנות על משמר הגג, השליכו את פצצות התבערה ארצה או כיבו אותן. אם אלה הספיקו לבעור, כיבו אותן בחבית מים, שמיד התחילו לרתוח; אם הן לא בערו, הם כיסו אותן בחול. אבל פעם אחת, כשמישהו לא הסתכל, האש התלקחה, וצד אחד של הבית נשרף. זה קרה בחורף, האש כובתה בקושי רב, יצאנו בעור שיננו מהבית הבורע. לאחר מכן עברנו לחלק אחר של הבית והתגוררנו בחדר בו הצטופפו ארבע משפחות: ארבעתנו, אלמנה עם שלוש בנות וחמה זקנה, בני זוג עם בן קטן, ואישה עם תינוקת שרק נולדה, שזה עתה השתחררה מבית החולים, וכנראה עם פסיכוזה אחרי לידה, כי היא כל הזמן צעקה: "תנו לי את המספריים, אני אשחט אותה, ונאכל אותה!" אני לא יכול לספר שום דבר על שתי המשפחות, אבל את סיפור האלמנה אני יודע בוודאות. בתחילת החודש, לאחר שקיבלה כרטיסיות לחם עבור חמש נפשות, היא הוליכה את חמותה אל הצריף שבו אספו את המתים והשאירה אותה שם בקור של 30 מעלות. זה קרה בפברואר 1942. האישה ובנותיה נותרו בחיים. עד עכשיו אני תוהה אם אמן עשתה את הדבר הנכון. מעולם לא סיפרתי את זה לבנות, אפילו לא ידוע לי אם הן יודעות את זה אם לא. שתיים מהן חיות גם היום.

פעם אחת הלכתי לאורך הגדר של מפעל המתכת, זה היה בערך בנובמבר 1941. בצד השני של הגדר נפל פגז. הפיצוץ השליך את הגדר למעלה, והיא כיסתה אותי כמעט לחלוטין, אבל עוברי אורח עזרו לי לצאת משם. כחודש לאחר מכן שוב הלכתי שם, החלקתי והתגלגלתי למשפך. האנשים עברו ולא ניסו לעזור לי יותר, כי הם היו מותשים לחלוטין. אמי הזדמנה לשם במקרה, והיא הצליחה לשלוף אותי בקושי רב. מדי יום נחלשתי מרעב והתקרבתי לסוף. ב-31 בדצמבר בא אליי קוליה בלקין ואמר שאלוויטנה אנדרייבנה הורתה להביא אותי לבית הספר כדי לחגוג נובי גוד. הוא בקושי הוציא אותי מהבית (הייתי תשוש לגמרי), ובקושי הגענו לבית הספר ברחוב קרסנוארמייסקיה-11. בתחילה היה קונצרט, ואחריו נתנו לנו מרק – האטריות צפו במים כמעט צלולים, והמנה העיקרית – ורמיצ'לי וקציצה. מכיוון שהייתי ממש דיסטרופי, אלוויטנה אנדרייבנה חילקה מנה אחת נוספת ביני לבין ילד אחר כמוני. ככל הנראה, מישהו לא יכול היה להגיע לבית הספר, והמנה נותרה שלמה. בחוץ חיכו לנו חבר'ה זרים שלקחו מתנות מאלה שלא הספיקו להסתיר אותן עמוק

מתחת לבגדים. ובסך הכול נתנו לנו לקחת רק כמה עוגיות, שניים או שלושה שזיפים מיובשים, ועוד משהו קטן.

הלכתי הביתה לבד, וכשעברתי ליד חדר המתים נתקלתי בגווייה שנשארה שם בחוץ. נמלטתי משם בכל כוחי. אחרי הערב הזה התחלתי איכשהו להתאושש, החגיגה הזאת והכיבוד הזה הצילו אותי. חשבתי זמן רב שאלוטינה אנדרייבנה ארגנה את החגיגה הצנועה הזאת. אבל אחרי שקראתי את "מחברת המצור" נודע לי שערב כזה נערך בכל השכונות. אני חושב שחגיגת נובי גוד הזו הצילה את חיי ואת חיי כמה ילדים אחרים. אבל קוליה ואחותו מתו. אמם שרדה, אביהם חזר מהחזית בחיים, ואחר כך הם לעתים קרובות ניגשו אלי, ליטפו אותי ובכו, ואני עדיין מרגיש כאילו אשם.

אבא התגייס ממש בתחילת המלחמה. עם זאת, משום שהיה בן ארבעים ואחת וסבל ממחלת לב, השאירו אותו בעיר, בגדוד הגנה אווירית. כנראה בגלל זה אימא לא הסכימה להתפנות מהעיר מיד. ראינו אותו לעיתים רחוקות. משפחתנו פונתה ב-24 ביולי 1942, על פי "חוק ילדים קטנים". בשלב זה, מתוך 22 החדרים בדירתנו, רק בשלושה נשארו אנשים חיים. הפינוי היה קשה מאוד. נסענו הרבה זמן. הגענו למקום רק ב-19 באוגוסט. רבים מתו בדרך.

לאחר מכן עבדתי במפעל צבאי. בזכות העבודה המסורה נתנו לי חדר עם ארבעת העובדים הכי טובים, פעמיים הוענקו לי הפניות לבית נופש. אחר כך היו חמש שנות שירות צבאי.

עליתי בשנת 1992, ואני אסיר תודה למדינת ישראל על דברים רבים. בין היתר, ערכנו הרבה טיולים ברחבי הארץ. אחד מהטיולים הראשונים היה ברמת הגולן. כשהבנתי שמחציתה של מדינת ישראל נראית במלואה מהגבהים האלה, נקב לי הזיכרון של יום אחד במרץ 1942. פתאום הודיעו כי כמה מוצרי מזון יחולקו עם קופון נוסף.. עם 125 גרם לחם ליום, זה היה אירוע של ממש! כולם מיהרו לחנויות. גם אני. המונים בכל מקום. בקושי נדחקתי לחנות שנמצאה בפינת שדרות גז ונרווה. ככל הנראה, הגרמנים ראו מהר העורבים של רמת דודרהוף קהל רב והחלו לירות עליו. כל כך הרבה אנשים נהרגו שהמתים עמדו, נתמכים על ידי החיים. רצתי לרחוב, מולי – חשמלית. כמה חיים ומתים היו בה, אינני יודע, אבל כל החיים זכרתי בברור שחלקי גופות היו תלויים על חוטי החשמל.

תארו לעצמכם מה אני מרגיש כשאנחנו נקראים להחזיר את רמת הגולן!..

פולינה פסקינה

"המצור קפא לנצח בנשמתו..."⁷

נולדתי באוקראינה, אבל מגיל ארבע ועד לפני עלייתי לישראל בשנת 1992 גרתי בלנינגרד. בעיר הזו עברה ילדותי השלווה, שסימני החובה שלה היו כוכב של "בת אוקטובר", אחר כך – תג הפיונירים, צעיף אדום והמוטו החיוני: "חשוב תחילה על המולדת ורק אחר כך – על עצמך!" בהתלהבות קלטתי ידע חדש, רשמים עזים, ולמדתי לשמור על מצוות המנהיג. הביטוי "תמיד מוכן!" נשמע בפי כמו שבועה. מילות השיר "זרחו במדורות, לילות כחולים!" עוררו השראה.

בניגוד לחלק מהמבוגרים, האמנתי באמונה שלמה באידיאלים קומוניסטיים ובעתיד המזהיר שלי ושל כל העם הסובייטי. אבל חלומותיי נופצו באכזריות בהפצצות הראשונות. והמצור שנמשך 900 יום על העיר האהובה, הזוועות שחוויתי, התלאות הנוראות, הסבל והניסיונות הבלתי אנושיים נותרו בנפשי לכל החיים.

למשפחתנו התומכת היו שמונה ילדים, הייתי השביעית. בשנת 1932 עברנו ללנינגרד, שם התגורר האח הבכור של אבי עם משפחתו, בגלל הרעב שהחל באוקראינה. מכיוון שהגענו לעיר על הנייבה על דעת עצמנו, לא יכולנו להשיג דירה. אבל במועצת העיר באו לקראת משפחה ברוכת ילדים והקצו לה דיר שהותאם לדיר בפקאית העיר.

ערב המלחמה אבי נפטר ממחלה קשה. וכל הדאגות למשפחה נפלו על כתפיהן של אימא והילדים הגדולים יותר. אך לא ניתן להשוות כל זה למה שנאלצנו לסבול במהלך המצור. על הטרגדיה הנוראה של לנינגרד הנצורה

⁷ הטקסט המלא של זיכרונותיה של פולינה פסקינה נשמר במוסד יד ושם.

מעידה העובדה שלפי הערכות גסות מתו, כמובן, בעיקר ברעב, כמו גם מהפגזות, כמיליון וחצי איש.

125 גרם לחם שקיבלנו בכרטיסיות לא הספיקו להצלת חיים. ובחורף הושלמו מקרי המוות על ידי קור קשה בחדרים לא מחוממים, וכתוצאה מכך, מחלות קשות. היו תקופות שבמשך מספר ימים לא חולק לחם כלל.

פעם אחת, כשעמדתי בתור לחלוקת מנות, התעלפתי מרעב. נחשבתי כמתה, הוצאתי מהחנות לרחוב והושארתי בקור. אחיותיי הבכורות, שהוזעקו על ידי השכנה, הגיעו בריצה לחנות והוטרדו באותו הרגע בעיקר מן החשש שמא נגנבו מה"מתה" כרטיסיות המזון, מכיוון שהדבר איים ברעב על שאר בני המשפחה. אחרי שמצאו אותם מהודקים באגרופ הטבוע בשרוול מעיל הפרווה הגדול של אבא, הם הובילו אותי הביתה על מזחלת. לפני שויבילו אותי לבית הקברות, הם התחילו להוריד את בגדי אבי, שבהם כולנו השתמשנו לפי תור. ומישהו מקרובי גילה בי סימני חיים, וכעבור זמן מה חזרתי להכרה.

זכורה לי גם האפיזודה הבאה: כשחליתי קשה מתשישות וקור ולא הייתה שום תקווה להחלמה, המשפחה החליטה להשאיר אותי בפתח בית החולים הצבאי, כדי שאקבר יחד עם הפצועים שהלכו למות. כשהרופאים מצאו את הילדה הגוססת, הם עשו הכול כדי להציל אותה. לתדהמתם הרבה של קרובי, לאחר זמן מה הופעתי על סף ביתנו.

כבר מתחילת המצור, אני, ילדה בת שלוש-עשרה, יחד עם תלמידי בית הספר המקצועי, תחת האש המתמדת של האויב, עבדתי במסירות בבניית וחיזוק קווי ההגנה של עירי האהובה.

אני מאמינה שמשפחתי הצליחה לשרוד את המצור בזכות לכידות ועזרה הדדית. עזרה לנו גם שקית סובין (רצינו לקנות עז) וכמות מסוימת של דבק נגרים שהכין אבא, שאותם אכלנו. בזמננו, סיוט כזה קשה לדמיין!

גורלן המר של מרבית המשפחות הסובייטיות, שאיבדו את קרוביהן וחבריהן במאבק נגד הנאצים, לא חלף על פנינו. כל ארבעת אחיי נלחמו בחזית המלחמה הלאומית הגדולה. ב-22 במרץ 1944 נהרג מיכאיל. לאחר שעבר עם הקרבות "מחצית אירופה, חצי כדור הארץ", נהרג בפולין ב-22 בינואר 1945 בוריס. סמיון, לאחר שעבר את כל מעגלי הגיהנום, שרד בנס בשבי הנאצים, חזר הביתה נכה. אחי הגדול אברהם נפצע באורח קשה בחזית לנינגרד וטופל בבית החולים בעיר הנצורה. בסיועם החוויה של אותן שנים קשות, אפשר לומר רק דבר אחד: "כזה דבר לעולם לא נשכח."

נדל דה אילינה

סיפור אמיתי⁸

מכתב ראשון

הסיפור האמיתי של המצור הוא מחווה לקורבנותיו. בתולדות המלחמה העולם השנייה, לנינגרד היא אחת משלוש ערים שהפכו לסמלים. סטלינגרד היא סמל להתנגדות, הירושימה היא סמל לתוצאות האיומות של פצצת האטום, לנינגרד היא סמל לסבל העם. את העיר הזאת רצה היטלר למחות לחלוטין מעל פני האדמה. 875 ימים ולילות נמשך המצור על לנינגרד. זה היה ניסוי בלתי אנושי. זה היה גילוי של גדולת הרוח והאמונה בניצחון. לנינגרד הפכה לאגדה. אף עיר בעולם לא חוותה סבל כזה.

עובדות רבות הוסתרו במשך זמן רב על ידי הנהגת המדינה. כך, במשפטי נירנברג, דובר על 632 אלף הרוגים. מאין הגיע הנתון הזה? ניתן להבין את מנהיגי ההגנה של לנינגרד ואבות העיר האחרים, שפחדו מן המספר האימתני של המתים ברעב ועשו הכול כדי שלא יגיע לדפי העיתונות, שלא יהפוך לנחלת הכלל – אבל פחדו מסטלין עוד יותר. לאחר הסרת המצור עבדו בעיר ועדות שכונתיות. על פי תוצאות חישוביהם, מתו 700-800 אלף איש, ובמשפט נירנברג הושמע הנתון של 632 אלף מתים. בספר "המצור שממנו הוסרה הסודיות" מדובר על בין מיליון וחצי לשני מיליון איש. אבל לעולם לא נדע את המספרים המדויקים.

⁸ הנתונים שהובאו במאמר לקוחים מהספר "המצור שממנו הוסרה הסודיות" (1995).

המצור התחיל ב-8 בספטמבר 1941. באוגוסט כל הדרכים ללנינגרד היו מלאות בפליטים. נשלחתי מטעם המפעל שלי לפולקובו. חפרנו תעלות נגד טנקים. כל יום בא מטוס גרמני, הטיל עלונים שמסרו שמצבנו "קאפוט", ירה וטס משם. באותו זמן יצא צו של וורושילוב: להחזיר את כל הקטינים ללנינגרד. הייתי בת 16. יצאתי לדרך והחלטתי לרוץ הביתה מהר ככל האפשר, לאימא. אבל הדרך הייתה פקוקה מרוב פליטים, אפשר היה רק ללכת לאט ברגל.

אין נתונים על נוכחותם של הפליטים שנכנסו ללנינגרד מפרבריה, מהיישובים ומהמחוזות הסמוכים, או מהארצות הבלטיות. לא ידוע אפילו כמה אנשים היו בעיר בתחילת המצור – 2.5 או 3 מיליון איש, או אולי יותר. וכמה מהמפונים הגיעו ליעדם?

בוולוגדה הוקם "ממוריאל" לעשרת אלפים אנשי לנינגרד. בירוסלב ובאוראל נקברו אנשי לנינגרד רבים. כל אלה הם קורבנות המצור. אבל הם נחשבים למפונים.

אם בקולנוע אנו רגילים לראות איך בתחילת המצור מובלות גוויות לבית הקברות על מזחלת, מאוחר יותר – בדצמבר, ינואר, פברואר, מרץ – הן הובלו במשאיות עמוסות לעייפה, לרוב אפילו לא מכוסות בברזנט, אלא רק קשורות בחבלים.

ראיתי את כל זה מהחלון שלי, כי גרתי על שפת קרפובקה, בבית מספר 30. כדי לא לנסוע ברחוב הראשי, עשו המכוניות חלק מהדרך לאורך קרפובקה, וויאזמסקי – היישר לבית הקברות סרפימובסקויה. פעמיים ראיתי איך מנקים בית מגויות. הבית היה בן שבע קומות, והגויות התגלגלו במדרגות הקפואות, כמו מזחלות מגבעה. מראה קשה!

העיר חיה בלי מים, בלי אור, בלי ביוב. מאז 20 בנובמבר 1941 החלו לחלק לפקידים, לא עובדים וילדים 125 גרם לחם, לפועלים – 250, לאנשי צבא – 300, לטייסים – 500 גרם.

הלחם היה עשוי למחצה מקמח, השאר – תוספות עץ ותאית. בסוף דצמבר 1941 לא היה קמח בעיר במשך שלושה ימים ולא נאפה לחם. הקור היה עז. אנשים עמדו בתור, לבשו את כל הבגדים החמים שהיו בנמצא. חלקם נפלו ולא קמו יותר.

ביום הרביעי חילקו שקית קטנה של קמח גס. בעיני רבים, לאחר שבישלו ממנה דייסה, נראה שמעולם לא טעמו דבר טוב יותר. היו גם כאלה שבגלל

הרעב הפכו לרוצחים וקניבלים. לפי נתוני מנהלת משרד הפנים, אנשים כאלה נעצרו, נשפטו והוצאו להורג.

כשהוסרה חותמת הסודיות, התברר כי בשנה הראשונה למצור בלבד מתו יותר ממיליון ו-93 אלף איש. מדובר רק באלה הקבורים בבתי העלמין בעיר. באותה עת, ליד בתי הקברות פסקרבסקויה, בוגוסלובסקויה, סרפימובסקויה, וולקובסקויה, נערמו הרים של גוויות לא קבורות, מכיוון שלא ניתן היה לפרוץ את האדמה הקפואה.

רק לקראת החורף השני של המצור חפרו בתקופת הקיץ בבתי קברות אלה תעלות ענק למתים עתידיים, שלא הופיעו בשום רשימה. בחדר שלי מתו ברעב ארבעה אנשים. רק אחד מת בקלות, ואילו שלושת האחרים סבלו ארוכות (אם כי בטלויזיה אמרו לאחרונה שמוות ברעב הוא מוות קל). מבין ארבעת המתים, רק אמי נרשמה במשרד הרישום. הייתי אמורה למות חמישית, אבל ניצלתי. כמה ימים לפני מות אמי כבר לא קמתי (ניוון, מחסור בוויטמינים, החניכיים מדממות, רגל כפופה, התודעה מתעמעמת). שרדתי באורח פלא. רק לאחר יותר מארבעה חודשי טיפול רפואי הצלחתי לחזור לעבודה.

בשנת 1942 התמותה בלנינגרד הייתה גבוהה מאוד. כל כך הרבה גוויות לא קבורות הצטברו בבתי קברות עד שהחלו לשרוף אותן במפעל הלבנים, שם ממוקם כיום פארק הניצחון, ובאיז'ורסקי.

הגעתי לארץ בשנת 1996. זמן קצר לפני עזיבתי, ראיתי בעיתון "לנינגרדסקאיה פרבדה" תצלומים של ארבע בנות שהיו בערך בנות שמונה עשרה בזמן המלחמה. הן סיפרו שעבדו במפעל הלבנים ועסקו בשריפת גוויות, שלא היה שום רישום ולא היו מסמכים של המתים, שבמשך יום הן היו מצליחות "להשלים את העבודה", ובבוקר שוב היו מביאים הר של גוויות. ביקרתי בפארק הזה בשנת 1996. שום אתר הנצחה לא היה שם.

לאחרונה גיליתי שתושבי לנינגרד הקימו אתר הנצחה כזה. הוא כולל שדרת זיכרון לאלה שזכו פעמיים לתואר "גיבור ברית המועצות", אנדרטה-רוטונדה לזכר השרופים, צלב אורתודוקסי, אות זיכרון: עגלה (בה הובאו הגוויות במסילת ברזל למשרפה), קפלה במקום המשרפה. אפשר לקרוא שם את טקסט החלטת מועצת העיר ממרץ 1942 על סידור שריפת הגוויות.

על פי מפקד האוכלוסין, ב-1 בינואר 1944 היו בלנינגרד 560 אלף תושבים.

מכתב שני

בינואר 1944 הייתה החזית קרובה ללנינגרד, משהו רעד בעיר ללא הרף, רעם, הגיעו פצועים והרוגים.

באותם ימים קיבלתי צו שליחות של הקומסומול לבית החולים, שהיה ממוקם במנזר אלכסנדר נייבסקי.

היינו באים לעבודה בשעות הערב המאוחרות (היה רישיון כניסה). בלילה החלו להביא את הפצועים משדה הקרב: פריקה, הפשטת בגדים ועזרה ראשונה במקום. את ההרוגים הובילו למרתף ורשמו.

ב-27 בינואר הגיע היום המיוחל – יום הסרת המצור. שמחה, חיבוקים, דמעות, נשיקות וזיקוקים. היה זה יום בלתי נשכח עבור כל אלו שעמלו במשך 900 ימים ולילות בלנינגרד הנצורה, ובנוסף לעבודתם העיקרית, עשו את כל מה שהעיר והצבא היו צריכים.

שבועיים לאחר הסרת המצור הוענקו לנו מדליות "על הגנת לנינגרד". רבים שמעו על גבורת הבלוקדניקים. אבל יש אנשים שעבודתם נשמרה בסוד עד לאחרונה. צריך לספר עליהם. מדובר באלה שעבדו ב"פרוזדור המוות של שליסלבורג", או על פי הגדרה אחרת, ב"דרך הניצחון בלנינגרד הנצורה". אפילו אלה ששרדו את המצור בן ה-900 יום ידעו מעט מאוד על הדרך הזו. ומי שידע – שתק.

שלחו לי לישראל חומר של העיתונאי דמיטרי קראליס, שעבד הרבה עם ארכיונים ונפגש עם מי שעבד בדרך הזו. כך כתב על "פרוזדור המוות":

"לדוגה לא יכלה להתמודד עם הספקת מוצרי מזון, האוכלוסייה גוועה ברעב. ב-18 בינואר 1943, לאחר לחימה קשה, נפרץ המצור על לנינגרד. מיד הוחלט לבנות מסילת רכבת באורך 30 ק"מ לא הרחק מתעלת סטארו-לדוגה, שנחפרה עוד בימי פטר הגדול. וזאת למרות העובדה שהגרמנים נמצאו עדיין במרחק חמישה עד שישה ק"מ ממנה.

מיד לאחר הסרת המצור החלה בניית דרך זו. חמשת אלפים איש כרתו עצים ביערות שמסביב, הכינו אדני מסילה, יבשו ביצות ובנו את הסוללה. כל זה נעשה תחת אש הגרמנים.

הוקמה שיירת הרכבות ה-48, הוקצו לה 30 קטרים חזקים. לא היו מספיק נהגי רכבות, אז החלו להטיס אותם מהחזית.

בשליחות הקומסומול הגיעו לאתר הבנייה תלמידות תיכון לשעבר שזה עתה שרדו את המצור. ההזנה המוגברת שהן קיבלו שם עזרה להם להתחזק. הן הפכו למסיקות, מחליפות מסוטים, עוזרות נהגים. ב-7 בפברואר 1943 הגיעה ללנינגרד הרכבת הראשונה מ'היבשת'. כשנודע להיטלר על הרכבת, ציווה לקרוע אותה לגזרים.

האדמה עפה באוויר מגשם הפגזים והפצצות, המסילות התפתלו כתיל. הקו של שליסלבורג נהרס 1,200 פעמים, שלוש פגיעות ביום. התפוצצו קרונות עם פגזים ו-TNT (טרי-ניטרו-טולואן). רק מעל מסילת הרכבת הופלו 102 מטוסים גרמניים. אבל הרכבות המשקמות ויחידות הבזק פעלו בצורה מדויקת להפליא. הקרונות השרופים נגורו במהירות על ידי טרקטורים, והושלכו במדרון בעזרת דומקרטים חזקים, בורות כוסו באדמה. והתנועה התחדשה.

עבור נהיגה ברכבת כבדה בקו שליסלבורג קיבל הנהג חפיסת סיגריות ו-15 גרם מרגרינה. אבל בגין גניבת מזון הוציאו להורג כל עובד שלישי נהרג, מתוך שלושים פוליטרוקים רק חמישה נותרו בחיים. הנתונים על כל האבדות טרם חושבו. כתוצאה מהפעלת הרכבת הזו בחזית לנינגרד שכחו די מהר מ'מנת הפגזים', והתושבים החלו לקבל יותר מזון בכרטיסיות.

אני קורא להשתחוות לפני כל מי שנשרף בשנות העשרים לחייו על משטח המוליך של קרון משא, שהסיע רכבות תחמושת תחת הפצצות ולא ראה את הדרך, כי דם כיסה את עיניו, לכל מי שנשאר שוכב במכתשים לאורך המסילה. וכמה חיילים נהרגו בעוד הם מונעים מהגרמנים להתקרב אל המסילה! עד עצם היום הזה קיים מסדרון במקום שבו עברה הרכבת – האדמה שם מלאה מתכת, אפילו עצים אינם צומחים כאן".

לאחרונה ראיתי בטלוויזיה כיצד, בישיבה כלשהי, בלוקדניקית אחת ביקשה מולדימיר פוטין לדאוג לכך שבמקום שבו עברה הרכבת הזו לא תהיה בנייה. הוא הבטיח שכך יהיה.

הירש גולוביצקי

הגרמנים נבלמו בפאתי לנינגרד

כמעט שישים שנה, מ-1938 עד 1996, גרתי בלנינגרד. את כל המלחמה הלאומית נלחמתי בחזית לנינגרד ביחידות קרביות. כשפרצה המלחמה למדתי במכון הכלכלי-פיננסי ובתור סטודנט בשנה האחרונה הייתי פטור מגיוס. בנוסף, באותו זמן, אשתי, סטודנטית בשנה האחרונה באוניברסיטת לנינגרד, הייתה בבית החולים ליולדות, וב-27 ביוני, ביום החמישי למלחמה, ילדה בת. מצאתי את עצמי במצב מורכב מאוד, לא ידעתי מה לעשות. אבל לא יכולתי לא לקחת חלק במאבק נגד האויב המר. לכן, ביולי, נסעתי לבנות קווי הגנה במבואות העיר הרחוקים, שם כבר עבדו רבים מתושבי לנינגרד.

חפרנו תעלות נגד טנקים בכיוון לוגה, זו הייתה עבודה קשה בתנאים קשים, תחת הפגזה מתמדת של תותחים ארוכי טווח והפצצות. כולם הרגישו שם באמת איזה סיוט היא המלחמה. הגרמנים התקדמו מכיוון פסקוב, ובאמצע אוגוסט הפך איום הכיתור למציאות. לילה אחד הובלנו במהירות לרכבת משא. והצלחנו, תחת אש איומה (הכול בער סביבנו), להגיע ללנינגרד דרך תחנת פֶּטְצֶקְיָה. לקראת הבוקר התחנה הזאת כבר נכבשה על ידי הגרמנים. בלנינגרד המצב היה נורא, צריך היה להגן על העיר. ומיד החלטתי להצטרף למיליציה העממית. נרשמתי לדיוויזיה ה-6 של המיליציה העממית של רובע אוקטיברסקי, ונשלחתי לפלוגת מקלעים. לכן כמעט מיד עברתי לצריפים. המצב הלך והתדרדר, כוחות הגרמנים לחצו, וב-15 בספטמבר נסגרה הטבעת סביב לנינגרד. היחידה שלנו הומרה לדיוויזיית הרובים ה-189 של הארמיה ה-42 והובאה לקו ההגנה הקדמי בכיוון דרום, ליד פולקובו. כן החלה בניית ביצורי הגנה—העיר התכוננה להדוף את המתקפה הגרמנית. הודות

להתנגדותם העזה של מגני העיר, כוחות הגרמנים נעצרו בפאתי לנינגרד. הוקמה חזית לנינגרד.

מתישהו בנובמבר קיבלתי תואר של "פוליטרוק" (מדריך פוליטי) ומוניתי לתפקיד המפקח הצבאי של כוח מרגמות 120 מ"מ, שהרדיוס שלהן הוא עד שבעה ק"מ. זה היה ציוד חדש שהגיע לחזית לראשונה, אבל למדנו לשלוט בו מהר מאוד. ומיד התחלנו להפגז את העמדות הגרמניות המבוצרות. צריך היה לא לתת מנוחה לאויב, להתיש אותו, להכין כוחות להבסת הגרמנים. והכי חשוב, לשבש את יישום המשימה העיקרית שלהם – לשבור את מגני העיר, לכבוש את לנינגרד.

ובאותה תקופה, כמעט שנגמר בעיר מלאי המזון, אנשים גוועו ברעב והמוות ברעב הפך למצב יומיומי. עם זאת, החורף והכפור הכבד שהפך את מי לדוגה לקרח אפשרו להקים תנועה לאורך "דרך החיים". דרך זו קישרה את לנינגרד עם "היבשת הגדולה", בה התנהלה תנועת המשאיות עם מזון ותחמושת.

העיר התחילה להתעורר, החזית קיבלה תגבורת, ובקיץ 1942 החליט פיקוד החזית לבצע סדרה של פעולות צבאיות, במטרה להרחיק את האויב הצר על העיר. כך, נערך מבצע באזור הכפר קֶרְסְנִי בּוֹר, וגם דייוויזיית הרובים שבה שירתי השתתפה בו. לרוע המזל הוא לא הביא הצלחה, ספגנו אבדות כבדות. אבל חזית לנינגרד התחזקה ללא הפסקה בכוח אדם וציוד חדשים. לכן עד מהרה החליט הפיקוד להיערך לפריצת המצור. המבצע החל בינואר 1943. הדיוויזיה שלנו נכנסה למתקפה בקו השני. לאחר שחצתה את הנייבה בֶּמְרִינָה רוֹשְׁצָ'ה, לא הרחק מתחנת הכוח ההידרואלקטרית ה-15, היא השתתפה בפריצת ההגנה הגרמנית באזור ביצות סיניוויין. היחידות התוקפות שברו את התנגדות האויב, התקדמו מאוד ונפגשו עם היחידות המתקדמות של חזית וולחוב. נערך המפגש המפורסם של שתי החזיתות שהסתיים בפריצת המצור על לנינגרד. אך זו הייתה רק פריצה, העיר וחזית לנינגרד נשארו מכותרות על ידי כוחות הגרמנים. עם זאת, הפריצה אפשרה לבנות במהירות קו רכבת ולחבר את לנינגרד עם המדינה. העיר והחזית חיו חיים חדשים. בזכות עזרתו הרבה של המרכז החלו ההכנות לשחרור העיר המלא.

במהלך המחצית השנייה של שנת 1943 בוצעו פעולות הכנה אינטנסיביות של כוח האדם והציוד, שהורגשו גם בדיוויזיה שלנו, שהוטל עליה להשתתף בקרבות לשחרור לנינגרד מהמצור. ולבסוף, היום הזה הגיע – 15 בינואר 1944.

ערב המבצע הובלנו מפקד הגדוד, רב סרן קוזמין, ואני את חיילנו לעמדת הפתיחה שלנו באזור פולקובו. שם התיישבנו בחשאי בתעלות וחיכינו לאות המתקפה. אני וקצינים אחרים לא נרדמנו כל הלילה וחיזקנו את מצב הרוח של הלוחמים.

הפגזה ארטילרית כבדה נערכה מוקדם בבוקר, וכוחותינו יצאו למתקפה. בקטע של הגדוד שלי נשברה התנגדות האויב, הלוחמים מיהרו קדימה, רודפים אחרי האויב. בין הראשונים נהרג מדריך הקומסומול של הגדוד. ראש מטה הגדוד, רב סרן קקורה, ואני, עם קבוצת חיילים, התקדמנו במהירות, כשלפתע התפוצץ לידנו פגז. זרועו של הרב סרן נקרעה, ושבר של פגז פגע ברגל ימין שלי. ראש המטה הובל על ידי החובשים, ואני הלכתי לנקודת העזרה הראשונה, שם חבשו אותי, לקחו ממני את האקדח והורו לי לחכות להסעה לבית החולים. אבל החלטתי שהפציעה שלי לא מסוכנת, ביקשתי להחזיר לי את האקדח והלכתי להדביק את הגדוד שלי. היה ערב, כבר החשיך, בדרך נתקלתי בבית חפור, ולמרות העובדה שהיה מלא, כמו שאומרים, עד אפס מקום, איכשהו העברתי את הלילה, ועם השחר המשכתי הלאה. עד הצהריים הדבקתי את היחידה שלי.

המרדף אחר כוחות הגרמנים הנסוגים היה קשה, תותחי האויב ירו ללא הפוגה, לכן היו אבדות רבות ביחידה שלנו. רק ביום הרביעי למתקפה התקרבו לעיר קרסנויה סלו, שם התבצרנו, והמתקפה הושבתה באופן זמני. בפאתי קרסנויה סלו, בבית הקברות, הקימו הגרמנים אזור מבוצר גדול. ניסיונותינו לפרוץ שם את הגנתם לא צלחו, ורק בערב ה-19 בינואר, כשמכיוון כביש לנינגרד הגיע טנק, פרצנו בעזרת הירי שלו אל קרסנויה סלו. בקרב זה ספגה הדיוויזיה שלנו אבדות כבדות. למחרת, ב-20 בינואר, הגרמנים החלו לסגת והתחלנו לפלס את דרכנו לסטרלנה.

כך נכתב על פרק זה של המתקפה בכתבה "בשעת ההצדעה", שפורסמה בעיתון הצבאי "אזעקה":

"באותה שעה, כאשר העביר הרדיו את פקודת סטאלין הגדול, כאשר בירת ארץ מולדתנו, מוסקבה, הצדיעה בשם המולדת לחיילי חזית לנינגרד, החיילים בפיקודם של הסגנים ולטובסקי ושבלצנקו פלסו דרכם לסטרלנה, דרך פטרהוף הבורעת, והשמידו את חילות המצב הפשיסטיים ביישובים. הכול נהרס בפטרהוף, הארמון הגדול, מונפליזר, הקתדרלה העתיקה שהגרמנים הפכו לבית כיסא, בערו.

במקביל, מכיוון פולקובו אל סטרלנה, התקדמו חיילים בפיקודו של רב סרן קוזמין. הם הסתערו על הכפר וולודרסקי והגיעו לפאתיה המזרחיים של פטרהוף.

בכפרים לזינו חנומנסקיה קולוניה נפגשו הלוחמים שהגיעו מאזורי אורניינבאום – פולקובו. הראשונים שהגיעו מכיוון פולקובו היו סמל דיאקונוב, טוראי שחין, רב סרן קוזמין ורב סרן גולוביצקי. מצד אורניינבאום, זכו סמל לֶבְדֶב, סמל ראשון חודסובסקי וסגן יאדוב לאושר ללחון ידיים עם חבריהם לפריצה.

כאן הם למדו על צו סטאלין הגדול. הבעת התודה של המנהיג העניקה השראה ללוחמים, מלאה אותם כוחות ענק חדשים. החברים לקרב התחבקו בחום, מיהרו לחזור לקרב, והכחידו את הקבוצות המפוזרות של היחידות הגרמניות המובסות. לוחמינו שחררו את אדמת לנינגרד היקרה והבריחו את האויב השנוא מלנינגרד."

בכפר לזינו לאחר מפגש עם הלוחמים שהתקדמו מאזור אורניינבאום, נכנסנו שוב לקרב על אדמת לנינגרד היקרה. רדפנו אחר הגרמנים, התקדמנו לעבר העיר קינגיפיס. בדרך היינו צריכים לכבוש שני כפרים סמוכים זה לזה. הגרמנים התנגדו בחוזקה. כשפרצנו לכפר הראשון החיילים נאלצו לעצור בגלל הירי החזק של האויב. ואז, לאחר התייעצות עם המפקד, ניגשתי אל הלוחמים עם אקדח ביד וקראתי: "קדימה!" עברנו בריצה את קטע הדרך בטווח היריות והתפרצנו לכפר השני שהגרמנים עזבו זה עתה. בבית הראשון שאליו נכנסנו היו עדיין שתי כיכרות לחם טרי על השולחן, שהגרמנים לא הספיקו לקחת איתם עם הנסיגה. הן הועילו לנו מאוד.

לאחר לינה בכפר, בבוקר המשכנו הלאה, בעקבות הצו לשחרר מהגרמנים כפר גדול נוסף. כשהתקרבו אליי, שמענו ירי. בקצה הכפר הבחנתי בגורן פתוחה ושמעתי שיחה. צעקתי: "קוזמין, הגרמנים!", ונעמדתי מאחורי עץ עם אקדח ביד. באותו רגע חשתי כאב וחום ביד ימין, דם זרם מהשרוול. הגרמנים הבחינו בנו והתחילו לירות. כשהגעתי לעמדת העזרה הראשונה, הרופא קבע שיש לי פצע כדור בכתף ימין ובזרוע. בבית החולים, במהלך הניתוח, בשלב מסוים לא יכולתי לסבול את הכאב וגנחתי, והמנתח אמר לי: "רב סרן, שתוק, אתה בר מזל, היד שלך עובדת, תראה את הפצועים האחרים." ואכן, היה לי מזל – כשהסתכלתי מסביב ראיתי שרבים סובלים מפציעות קשות, איבדו בקרבות זרוע או רגל.

ב-27 בינואר הועברתי מבית חולים שדה לבית החולים באורניינבאום. שם למדתי שלנינגרד שוחררה לחלוטין מהמצור. למרות הסבל והיגון, אנשים החלו בהדרגה להתעורר לחיים. הוסדרה הספקת מזון ותרופות. באמצע הקיץ אנשים החלו לחזור. באוגוסט חזרו אשתי ובתיבת השלוש חזרו ללנינגרד. בדומה לרבים מתושבי לנינגרד, היא והתינוקת לא הספיקו לעזוב את לנינגרד

ונשארו בעיר בימים החשוכים ביותר, כשהתחיל הרעב, כשמתו משפחות שלמות, וחיילים שהגנו על העיר היו רעבים.

משפחתי שרדה רק בזכות מוצרי המזון שקיבלתי וששלחתי להם. ואני החזקתי מעמד בגלל שבתור לוחם בקו החזית וחבר בצוות הפיקוד (מכיוון שהייתי בדרגת רב סרן), קיבלתי מנה נוספת מסיוע המזון האמריקני. רק לאחר שנפתחה דרך הקרח מעבר לאגם לדוגה, הצליחו קרוביי להתפנות בדרך החסומה הזו מלנינגרד הנצורה.

עד מהרה הועברה הדיוויזיה שלנו לארצות הבלטיות. עצרנו באסטוניה, אחר כך עברנו לחצי האי קוֹךְלַנד והתחלנו להתכונן לחיסול קבוצת הכוחות של הנאצים. בליל ה-5 במאי 1945, כאשר גדוד התותחנים שלנו קיבל פקודה להיערך ולצאת לקו החזית, למדנו שהכוחות הגרמניים נכנעו. לא היה גבול לשמחתנו, התחלנו לירות באוויר. כך, מבחינתנו, המלחמה הסתיימה.

במרץ 1946 השתחררתי מהצבא וחזרתי ללנינגרד, שם כבר שוב התגוררה משפחתי. לכל מחשבותינו ותקוותינו הייתה רק כוונה אחת: חיים חדשים, שלווים ונורמליים. אבל, למרבה הצער, החיים היו קשים ומורכבים לא פחות מאשר בזמן המלחמה.

לחם שווה בשווה לכל הילדים

כשאני הולכת בחוצות פתח תקווה ורואה ערימות לחמניות זרוקות על המדרכה, הלב שלי מדמם. אני חושבת שתושבי לנינגרד לשעבר יבינו אותי. הרי בשנות המצור חלמנו כולנו על פרוסת לחם.

הייתי ילדה בת חמש כשפרצה המלחמה. גרנו במרכז לנינגרד בדירה משותפת גדולה. היו בה דיירים רבים, רק אנחנו הילדים, היינו שנים עשרה נפשות. הייתי הקטנה מכולם. האבות שלנו לחמו בחזית לנינגרד.

עוד לפני המלחמה אמי הוכרה כנכה מדרגה א' – היא חלתה בשחפת. כשהתקרבו הגרמנים ללנינגרד, הורו לאמא להתכונן לפינוי תוך 24 שעות, אבל היא סירבה להתפנות, והסבירה כי היא, אישה חולה עם ילדה קטנה, אינה יכולה לנסוע למקום כלשהו מרוחק. ונשארנו בעיר. כל האנשים שגרו בדירה שלנו היו אנשים נפלאים, ידידותיים מאוד, והכי חשוב, כולם דאגו מאוד לנו, לילדים. כל מה שניתן היה להכין או להשיג חולק בינינו באופן שווה. כעת אני מבינה כי בזמן המצור המבוגרים עצמם ניזונו "מרוח הקודש", ולכן בקושי הזיזו את רגליהם הנפוחות מרעב. אם אחד מהאבות שלנו נשלח מקו החזית לשליחות בעיר, חבריהם לקרב מסרו לנו מעט לחם. המבוגרים חילקו את הלחם לחתיכות קטנטנות, כך שכל הילדים קיבלו מנה שווה.

לפני המלחמה המליצו לאמי לנסוע לטיפול רפואי בכפר נופש (לשתיים קומים), אבל זה היה יקר מאוד, והיא גם לא יכלה לעזוב אותי. אז בזמן המצור, מטופלים כמו אימא קיבלו קומיס כמה פעמים. ניתן היה להשיג אותו בבית החולים קויבישיב, שנמצא במרחק שלושה קילומטרים מהבית שלנו. כשהגעתי לבית החולים עם פחית של חצי ליטר, עובדי המטבח נתנו לי משהו לאכול, כדי

שהיה לי כוח לחזור הביתה. גם הקומיס חולקה בדירתנו שווה בשווה בין כל הילדים.

הרבה מאוד כתבו על הילדים שעזרו למבוגרים מותשים, הביאו מים על מזחלות, אחר שבקושי שאבו אותם מתחת לקרח בנהרות, על האנשים שמתו ברעב ברחובות. כל זה כבר ידוע מזמן ברחבי העולם. אני ראיתי הכול במו עיניי וזוכרת את הכול היטב. מול ביתנו הייתה מרפאת ילדים, לשם הובאו גופות מהרחובות. יכולנו לראות הכול דרך החלונות. מראה מחריד, נורא. הוא עמד לנגד עיני כל החיים, אם כי, כמובן, ילדים, בהשוואה למבוגרים, קיבלו את הכול הרבה יותר בקלות.

כשהתחילו להפציץ את העיר, הורים אילצו את הילדים לרדת למקלט. אך עד מהרה הפחד להיהרג בהפצצות התעמעם מרוב דיכאון ורעב, ובמהלך ההפצצה נשארו בדירה, כלומר, תוך התעלמות מהסכנה, חיינו לפי העיקרון "יהיה מה שיהיה".

בחורף, בתקופה הקרה ביותר של השנה, חיממנו את החדר ב"בורז'ויקה" (זהו תנור ברזל שהצינור שלו הוצא החוצה דרך החלון). הסקנו בכל מה שבא ליד: עיתונים, נייר, כסאות, בכל מה שיכול לבעור. אינני זוכרת כיצד קרה שמישהו הביא קורת עץ אמיתית לחדר שלנו, אבל אני זוכרת בבירור איך אימא הכריחה אותי לנסר אותה, ובכיתי כי היה קשה מאוד לנסר. אימא ריחמה עלי ואמרה: "תנוחי, בתי, ונמשיך לאט-לאט".

בסוף 1942 אבא הובא מהחזית. הוא נפצע קשה ברגלו, ועד מהרה קטעו אותה הרופאים כמעט עד הירך. אבא היה נואש. גבר צעיר ונאה – ופתאום הוא נכה. אימא טיפלה בו בבית החולים ושלחה אותי לסבתא שלי שגרה ברחוב-חוף של תעלת גריבוידוב. ישנו עם סבתי באותה מיטה, כך היה יותר חם. יום אחד, כשהתעוררתי, הרגשתי שסבתא שלי קרה לגמרי. היא מתה.

כשגדלתי נשלחתי לבית הספר. אם כי יומרני לקרוא למקום הזה "בית הספר" – פשוט ירדנו למרתף (היה שם יותר בטוח) ולמדנו קרא וכתוב, חשבון וכדומה. עקרונית, גם בתנאים הקשים ביותר של העיר הנצורה, החיים נמשכו. פעם התעוררתי לשמע קול רם מאוד מן הרדיו, והדירה הייתה רועשת בצורה יוצאת דופן. התברר כי המצור נפרץ. מבוגרים התחבקו, התנשקו, בכו. ומה שקרה ברחובות אי אפשר לבטא במילים. אנשי לנינגרד החזיקו מעמד! רגע האושר של פריצת המצור על לנינגרד הפך לאירוע בלתי נשכח עבור כולנו!

מיכאל רינסקי

שורות שנכתבו על ידי כאב

(מיומנה של שרה מאירסון-גוטששב)⁹

בתקופת המצור כתבה שרה גוטששב, שהייתה אז בת 15-17, ביומנה על האירועים הטרגיים שהתרחשו במשפחתה. אך רשימותיה הן בעלות ערך רב גם כעדות לסיבולת ההרואית ומסירות הנפש של אנשי לנינגרד, שעמדו באומץ ובסבלנות בתנאי החיים הקשים במצור, סבל בלתי אנושי ואפילו מוות.

בשנת 1941 סייעו שרה גוטששב ואחותה רימה את לימודיהן בכיתה ח'. ב-22

ביוני 1941, לקח אביהם יעקב את בנותיו לבית העלמין פראוברז'נסקויה כדי להראות להן את קברי קרוביהם ואת האנדרטה

המפורסמת על קברו של הפסל הגדול מארק אנטוקולסקי. הם למדו על פרוץ המלחמה בדרך לשם. כשדיברה על כך כעבור שנים רבות, העירה שרה בעצב: "מי ידע שבעוד חצי שנה בלבד אבא עצמו ייקבר בבית העלמין הזה!"

בימי המלחמה הראשונים דאגו הרשויות לפינוי יצירות מופת מ"ארמיטאז'" ו"המוזיאון הרוסי". כבר ב-1 ביולי נשלחה מלנינגרד הרכבת הראשונה של אוצרות "ארמיטאז'". ברכבת זו היה גם קרון משוריין עבור הפריטים יקרי הערך במיוחד.

אבל ה"פריט" יקר הערך מכול היה הילדים. איש לא חשב שהאויב יגיע עד לעיר כבר בחודש אוגוסט, לכן הוחלט לפנות את הילדים בעיקר בגבולות מחוז לנינגרד. "עוד בחודש יוני ... הזמינו אותי ואת אחותי רימה בדחיפות לבית הספר ... צריך היה ליידע את הורי התלמידים של כיתות היסודי על הפינוי שתוכנן למחרת. הזמן קצר. שמחנו שאנחנו יכולות לעזור לבית הספר."¹⁰ עם זאת, כבר

⁹ כאן פורסמה הגרסה המקוצרת של הטקסט.

¹⁰ קטעים מיומנה של שרה גוטששב מובאים בכתב נטוי.

בימים הראשונים שלאחר הפינוי החלו הורים רבים, שחששו מההתקדמות המהירה של האויב, לקחת את הילדים מהמחנות חזרה לעיר.

"אחותי רימה ואני יומם ולילה בבית הספר, על המשמרת של חוליית מכבי האש. מינו אותי לראש החוליה. קיבלנו קסדות נחושת, גרזנים. אנחנו גאים להיות מופקדים על שמירת בית הספר. אני כבאית. מי היה מאמין!" אבל האמינו גם האמינו.

בינתיים, התקרב האויב ללנינגרד, למרות ההתנגדות הגוברת של הצבא האדום והתקפות הנגד בגזרות שונות. באמצע יולי פרצו הקרבות כבר בקו ההגנה של לוגה. כאן, לצד יחידות של הצבא האדום, לחמו שלוש דיוויזיות של המיליציה העממית, שהוקמו וחומשו על ידי תושבי לנינגרד. האזרחים המשיכו לבנות קווי הגנה במבואות הקרובים לעיר. גם תלמידי תיכון נשלחו לעבודות אלה.

"רימה, כמו גם תלמידי תיכון אחרים, נשלחה לחפור תעלות ליד קינגיספ. במשך כמה ימים לא שמענו עליה כלום. לבסוף היא חזרה – פנים תשושים אפורים, עיניים מודלקות, בגדים מלוכלכים וקרועים. העיקר – יחפה! בלנינגרד! מתברר שבסמוך אליהם הגרמנים פרצו את ההגנה, הם נאלצו לזרוק את האתים ולברוח. הם הלכו בלילה בדרך לא מוכרת, נעליים נקרעו, אספה אותם משאית עם פצועים. בה הגיעו לתחנה ובבוקר חזרו ללנינגרד. רימה ראתה את הקורבנות הראשונים של המלחמה."

לקראת סוף אוגוסט חסמו הגרמנים את נתיבי התקשורת האחרונים בין לנינגרד ל"יבשת הגדולה", כשכבשו בקרבות עזים את העיר שליסלבורג ואת תחנת מגה. ה-8 בספטמבר 1941 נכנס להיסטוריה כיום תחילת המצור על לנינגרד. בעיר נותר מלאי מזון ל-17 ימים בלבד. ב-1 בספטמבר בתי הספר בלנינגרד לא קיבלו תלמידים: בניינים של רבים מהם הפכו לבתי חולים וקסרקטינים ליחידות צבאיות, ומאות אלפי תלמידי תיכון עבדו על הקמת מבני מגן בפרברים ובעיר עצמה. "רימה ואני כל הזמן עובדות בבית הספר: בשמירה... או מחלקות זימונים בהוראת לשכת הגיוס המחוזית... שטפנו רצפות בבית הספר ברחוב אוצ'קובסקיה – שם יהיה בית חולים. סחבנו חול לעליית הגג של בית הספר... נהיה קשה יותר עם האוכל. די ירדנו במשקל... העצמנו את הערנות: היו מקרים שצופי האויב ירו מצוהרי עליות הגג זיקוקים במהלך מתקפות אוויר."

מטוסים גרמניים ביצעו הפצצות מדי לילה. ככלל, לא כולם הגיעו עד למרכז העיר – ההגנה האווירית הצפופה עבדה. אבל בתים נהרסו. החלו הפגזות ארטילריות על העיר. התוכנית הזוועתית של היטלר נחשפת, למשל, בהנחית המטה הימי הגרמני מ-22 בספטמבר: "הפיהרר החליט למחוק את סנקט פטרבורג מעל פני האדמה ... אמורים להקיף את העיר בטבעת הדוקה ובאמצעות הפגזות ארטילריה מקיפות והפצצה מתמדת מהאוויר להרוס אותה עד היסוד..."

אבל כוחות הגרמנים הלכו ואזלו, אבידות כבדות הובילו להחלשת המורל והמשמעת בשורות הנאצים. ב-25 בספטמבר נאלץ מפקד קבוצת הארמיות "צפון", גנרל-פלדמרשל וילהלם פון לב, לדווח להיטלר על חוסר האפשרות של מתקפה נוספת. הגרמנים עברו להגנה, לאחר שספגו את הפסד הגדול הראשון במהלך ה"בליצקריג". ההפצצות וההפגזות הברבריות על העיר התגברו.

"3 באוקטובר: האויב הפציץ פעם אחר פעם, כמו שלא היה מעולם. כל הלילה נשמעו אזעקות. אנשים לא יצאו ממקלטים. לפני שמשפחתנו הספיקה לרדת למקלט החלו פיצוצי פצצות פוגס ופגזים נגד מטוסים. דלת המקלט נפתחה, פרץ פנימה ילד מהחצר שלנו: "מציתים! עזרו!" כמה אנשים, כולל אני, מיהרו אל היציאה. אבל ברגע זה הבית שלנו רעד מפיצוץ אדיר, שנראה כאילו נשמע ממש מעל ראשינו. האור כבה, אבל אחר כך נדלק שוב. נשמע רעש עז, פצפוצים של מסגרות וזוגיות שעפו לכל עבר. חשבת: הבית קורס! אבל כשהתעוררתי אחרי הפיצוץ, ראיתי שהתקרה שלמה, הבנתי: הפעם זה הסתדר. כולנו חיים. פצועים בשברי זכוכית ירדנו למקלט. התברר שהפצצה פגעה בגינה ברחוב סובייטסקיה 10, מול הבית שלנו, ורק הרסה חלקית את פינתו. אבל היא השמידה את מחסן העצים בגינה, ונשארו בלי חומר הסקה לחורף."

חורף 1941–1942

באוקטובר הורו הרשויות לערוך את שיעורי בתי הספר היסודיים במקלטים. כיתות התיכון אמנם החלו לפעול באופן חלקי באוקטובר-נובמבר, אבל חדרים לא מחוממים, מורים ותלמידים רעבים... לימודים כאלה לא יכלו להיות רציניים, כמובן. "משתי כיתות ט' עשו כיתה אחת, כי חלק מהתלמידים פונו, חלקם הלכו לעבודה כדי להשיג כרטיסיות אוכל מדרגה ראשונה... נעשינו יותר רציניים. בהפסקות – אין התרוצצות, אין צחוק..."

בינתיים, המצב הביטחוני הלך והחמיר. הגרמנים החריפו את הפצצות והפגזות העיר, בנובמבר, כמעט מדי יום, היו בעיר מאות הרוגים ופצועים. ערב חג ה-7 בנובמבר המטוסים הסובייטיים הכו חזק בשדות התעופה הקדמיים של הגרמנים והשמידו 48 מטוסים. זה החליש את ההפצצות במהלך החגים, אולם ב-7 בנובמבר נורו על העיר מעל 200 פגזים, וב-8 בנובמבר – למעלה מ-300. באותו יום כבשו הגרמנים את טיחווין ובכך חסמו את מסילת הברזל האחרונה שהובילה ל"דרך החיים" של לדוגה.

בעיר נותרה כמות קמח מספקת רק לשמונה ימים. המנות קוצצו אפילו ללוחמים. מוסקבה הקצתה בדחיפות עשרות מטוסים להובלת מזון. אבל המטוסים לא יכלו לסגור לחלוטין את הפער. בנוסף, באמצע נובמבר, בגלל הקרח, נאלצו להפסיק את השיט בלדוגה, ואילו לנסוע על הקרח עדיין היה מוקדם מדי. ובכל זאת, ב-21 בנובמבר, דרך הקרח החלה לפעול. מאותו תאריך בדיוק נאלצו הרשויות להקטין את מנת הלחם ל-250 גרם לפועלים ו-125 גרם לשאר התושבים.

"... נובמבר 1941. אין במה לחמם את הבית. אני מתרחצת בחתיכת קרח – המים בדלי קפאו. הקור לא נורמלי. הרעב גרוע עוד יותר. מאז 20 בנובמבר התחילו לחלק לנו 125 גרם לחם עשוי מתוספות כלשהן, טחוב. אומרים – עם תערובת של קליפות עץ ונייר. במקום סוכר – כמה ממתקים לא מתוקים עם ריח של דורנדה. כדי להשיג אותם או 200 גרם דגנים, אנחנו עומדים בתור מארבע בבוקר, אבל אתה יכול לעמוד בקור 12 שעות ויותר ולא לקבל אותם: דחף, דחיסות, יכול לא מספיק..."

קשה לדמיין את זה, אבל במקביל נערך טורניר שחמט עירוני, הועלתה הפקה של "יבגני אונייגין". ובאותו זמן הגרמנים ירו בממוצע 250-200 פגזים ליום. החורף הולך ומתעצם, וחייל גרמני אינו מותאם לכפור הרוסי. יותר ויותר דוחפים כוחות הצבא האדום את האויב. בסוף נובמבר שוחרר קטע הרכבת וולח'ובסק'ורי-טיחווין. אך מצב המזון בעיר לא השתפר.

"אני ורימה ממשיות ללכת לבית הספר, פחות בגלל השיעורים, יותר בשביל צלחת מרק, שאותו נותנים בלי לגזור קופונים. המרק הוא מים, בהם צפים כמה גרגרים, אבל הוא חם, וזה החיים. אחרי בית הספר, יששם אין חימום, הטמפרטורה מתחת לאפס, אנחנו צריכות לעמוד בתור למזון עד הערב, ואחר כך – ללכת לשאוב מים, למרחק של שלושה רבעים".

ב-9 בדצמבר שוחררה טיחווין, וב-19 בדצמבר – כל הקטע טיחווין-וולחובסטרוי. האופטימיות התחזקה, אבל דרך הקרח לא ענתה לכל הצרכים של אספקת המזון. לרעב היה "בן ברית" רע לא פחות – הקור. "אי אפשר להשיג מזון. שכחתי איך

נראית דייסה. אימא מצאה איפשהו דבק נגרים. שמחנו: תהיה מנה עיקרית לארוחת צהריים. השיעורים בבית הספר פסקו. איבדנו את צלחת המרק. אנשים נכחדים במשפחות שלמות, בדירות. אלפי גוויות עטופות בסדינים נזרקות בתעלות – קברי אחים. לרבים אין כוח להביא את המתים לבתי קברות, הם נזרקים איפשהו בצד". מרבית הניצולים היו תשושים עד כדי כך שגם אם תזונתם הייתה משתפרת, קשה היה להחזיר אותם לחיים. ודווקא אפשר היה להגדיל את המנות: כוחות הצבא שבו לכבוש מהגרמנים את התחנות על שפת אגם לדוגה, מיד שיקמו את הדרך מטיחווין, וכעת נשאר רק להעביר מזון במשאיות על קרח האגם. ב-22 בדצמבר, הועברו ללנינגרד 705 טון מזון, ב-23 – 800 טון. הוחלט לארגן חגיגות נובי גוד לילדים, לתת להם ארוחת ערב "בלי לגזור קופוני אוכל". החל מה-25 בדצמבר העלו את תקני מנות הלחם: לפועלים – בין 250 ל-350 גרם, לאחרים – מ-125 עד 200 גרם. עבור רבים זה היה כבר מאוחר מדי.

"אין לי כוח לכתוב: קרובי משפחה, חברים מתים אחד אחרי שני. תוך חודש הפסדנו: ב-20 בדצמבר – מת דוד איזיה, אחיו של אבא. ב-29 בדצמבר – אבא מת. מילותיו האחרונות: "מתי האביב?" אבא נקבר ערב נובי גוד בארון קבורה, לפי המצב הנוכחי – יפה, הקציבו רכב מהעבודה. ב-17 בינואר נפטרה דודה פנו את כוחותינו, עטפנו גוויות מלוכלכות ומלאות כינים בסדינים, הכנסנו אותן לתיבה של עצי הסקה והובלנו אותן על מזחלת לנייבסקיה לִבְרָה. שם – ערימות של גוויות..."

בתוך כך, המצב במבואות התייצב. באזורים מסוימים, כוחותינו לחצו על הגרמנים, אפילו שבו לכבוש את סְטֶרְגֶה רוסֶה. הפרטיזנים פעלו נחרצות

מאחורי קווי האויב – יחידותיהם הוקמו בפרברים או הועברו מלנינגרד. העיר חיה תחת הפגזות יומיומיות, אבל אנשי העיר והיחידות המיוחדות למדו להתמודד ביעילות עם השלכותיהם. החלו לספק לעיר פי שלוש מוצרי מזון, אך זה לא הספיק בכדי להתגבר על הניוון והמחלות ולהחיות אנשים חצי מתים, מה גם שבדירות עדיין היה קור כבד, לא היה במה לחמם אותן.

אחת הבעיות החמורות הייתה אספקת האנרגיה. במקרים מסוימים סיפקו מים למאפיות במשאבות יד, או אפילו בחביות שהובאו על מזחלות. במקום אור חשמלי – מנורות קרייד. לישה – ביד. לא הספיקו עצי הסקה, כבול לדודים בתחנות הכוח ובמפעלים. לא היה מספיק בנזין למכוניות, אפילו לאלה שהובילו מזון. אבל נעשה כול מה שהיה אפשרי. בתי עץ ואפילו ספסלים ביציעי אצטדיונים פורקו לצורך הסקה.

סבלו ומתו גם אלה שהיו זכאים לתוספות זעירות: מדענים, אנשי תרבות ואמנות. עבורם הוקמו בתי חולים מיוחדים, למשל – מאה מיטות ב"ארמיטאז". בתי החולים לא יכלו לעזור לכל אלה שנמצאו במצב קריטי.

אביב 1942

בתחילת מרץ היה קר, אך הורגש בואו של האביב. החלו להגיע רכבות של פחם, תחנות כוח החלו לפעול והופעלו חשמליות ראשונות. ניתן היה להקצות חשמל למפעלים שיצרו פגזים. החלו להיפתח בתי קולנוע. תיאטרון הקומדיה המוזיקלית (אופרטה), שבנינו נפגע, מציג מופעים (מ"סילבה" ועד הבכורה של "אהבת הימאי") בבניין תיאטרון הדרמה על שם פושקין. אבל ההפגזות הברבריות נמשכות. בימים מסוימים נורו מאתיים פגזים ויותר. הרשויות מארגנות את העברת האנשים מבתי הרוסים לדירות פנויות, מבתי עץ מפורקים, מאזורים שהופצצו באופן מוגבר על ידי האויב. מארגנים גם "ווסקֶרְסְנִיקִים" (ימי עבודה בימי ראשון) לשם פינוי שלג, ניקוי חצרות ורחובות, פינוי וקבורת גויות ...

אם בחודש ינואר הועברו לעיר דרך לדוגה 53 אלף טון מטען בלבד, בפברואר – 80 אלף ובמרץ – כמעט 120 אלף טון. בינואר ירה האויב 2,700 פגזים לעיר, בפברואר – 4,700, במרץ – 7,400.

"רימה הרגישה יותר ויותר רע. בנוסף לניוון – צפדינה, כמו לרבים אחרים: מופיעים כתמים, בעיקר ברגליים, הרגליים משחירות, מופיעים כיבים, הרגליים מפסיקות להתכוף במפרקים, החניכיים מדממות והפנים מתנפחות. אימא בקושי

הכניסה את רימה לבית החולים. בכוחות האחרונים הובלנו את אחותי על המזחלת לתחנת פינלנד, ומשם – באמבולנס. ואני כשמלאו לי 16 שנה קיבלתי פספורט והתקבלתי לעבודה כרשמת במרפאה, במקום רימה. כל יום הולכת לעבודה ובחזרה ברגל, רעבה ותשושה... עם עובדי מרפאה נוספים, ניקיתי מקרח וזבל שטח ליד תחנת פינלנד. למרות הרעב, החולשה, העייפות, ניגשנו יחדיו לעבודה, ועד מהרה סידרנו את השטח הסמוך לתחנה".

ב-4 באפריל, לאחר הפוגה בת שלושה חודשים, הפציץ חיל האוויר הגרמני את העיר באופן מאסיבי, כשהיעד העיקרי היה ספינות מלחמה בנייבה. במקביל, התפוצצו בעיר יותר ממאתיים פגזי ארטילריה. נזק כבד נגרם רק לסיירת "קירוב", אבל באותו יום נהרגו יותר ממאה ונפצעו יותר משלוש מאות איש. למחרת היום שוב הייתה תקיפה אווירית, אבל גם מטוסינו גרמו לאויב נזק משמעותי.

מינואר עד אפריל פונו מהעיר כמעט 600 אלף איש, רבים מתו, ומספר התושבים בעיר פחת באופן משמעותי.

מאז 20 באפריל, עקב הפשרת הקרח, הופסקה הובלת הסחורות ללנינגרד דרך לדוגה. אולם בשלב זה נוצר כבר מלאי מזון לחודשיים, ולסוגי מזון מסוימים – אפילו לשלושה חודשים. נפתחו עשרות חדרי אוכל לסובלים מניוון מדרגה ראשונה ושנייה, עם מנות בשריות. חולי ניוון מדרגה שלישית היו נתונים לאשפוז. התזונה בבתי חולים שופרה. המנות הרגילות הוגדלו, עכשיו לא רק לחם חולק בכרטיסיות. עם זאת, רבים בקושי שרדו.

"יום ה-1 במאי עבר ללא שמחה. מי יכול היה לחגוג אותו כמו שצריך? כולם עברו חורף קשה, אובדן משפחה, חברים... רימה בבית החולים. אני בקושי זוה – הרגליים כואבות ומתנפחות. החלה צפדינה. הגב התחתון כואב מאוד – הרופאים זיהו דימום בשרירים כתוצאה מניוון ועבודה קשה. כמה אני רוצה לבית חולים! אני מרגישה: יש – מנוחה, חיים, כאן – לכלוך, סבל, עייפות אינסופית". עד מהרה אושפזה שרה במצב קשה מאוד.

המצור נמשך, הגרמנים מצליחים לתפוס את נייבסקי פיטאצ'וק. ב-1 במאי, לא התקיימו מצעד צבאי ותהלוכה: הגרמנים ירו "בכוונה" על מרכז העיר. אולם ב-4 במאי נפתחו מחדש בתי הספר ללנינגרד. בית הספר מס' 369 יכול לשמש דוגמה למצבם הבריאותי של התלמידים: 96% מהתלמידים סבלו מניוון וצפדינה.

רק לקראת סוף מאי הופשרו מי הולדוגה מקרח וניתן היה להתחיל בשיט מלא. עכשיו הייתה העברת המטענים משמעותית הרבה יותר. רק ב-31 במאי הועברו יותר מחמשת אלפי טונות, חצי מהסחורות – מזון. גידול ירקות פותח בעיר בכל האזורים, בגינות ובפארקים.

קייץ – סתיו 1942

תוך חודשיים בלבד נפרס צינור בנזין לאורך קרקעית אגם לדוגה כדי לספק את צרכי לנינגרד בדלק. זה היה הישג גדול. אבל היו גם כישלונות רציניים. הארמיה ה-2, שניסתה לפרוץ את המצור, כותרה וספגה אבדות כבדות. רק 16 אלף לוחמים מכמה אוגדות הצליחו לצאת מהכיתור לקראת סוף יוני.

במהלך חודשי החורף והאביב של 1942 פונו מלנינגרד כחצי מיליון תושבים, ובקייץ הפינוי ההמוני נמשך. בסתיו 1942 לא נותרו בעיר יותר מ-700 אלף איש – שליש מהאוכלוסייה שלפני המלחמה. בשל כך הוחלט לסגור 88 בתי ספר, 70 בתי יתומים ו-130 גני ילדים, יותר ממחצית קופות החיסכון ומשרדי הדואר.

בעקבות הנחת כבלי טלפון וצינורות בנזין לאורך קרקעית אגם לדוגה יושם פרויקט חדש בקנה מידה גדול: הנחת כבל חשמל מהתחנה ההידרואלקטרית של וולחוב. גם דרך קרקעית האגם וגם תוך חודשיים בלבד. מפעל "סֶבְקָל", בתנאים קשים, תחת הפגזות, ייצר ושלח 270 סלילי כבלים. ב-9 באוגוסט באולם הפילהרמוניה – בכורת הסימפוניה השביעית של שוסטקוביץ'. ובאותו יום – תחרויות אתלטיקה גדולות.

פרויקט בקנה מידה גדול: להעביר את תושבי העיר מהקומות העליונות לשלוש הקומות התחתונות, על מנת להבטיח להם אספקת חשמל ומים. כל העבודות אמורות היו להסתיים לפני ה-1 באוקטובר, כדי להעביר אנשים לדירות חמות מצוידות. כמה פועלים נדרשו לשם כך! אבל הצו "כל הידיים על הסיפון" לא היה דבר חדש. מה יושם בפועל מההחלטה הזאת, וגם מרבות אחרות – זו שאלה לחוד. אבל עצם קיומה אומר דבר מה על חייה האנרגטיים של העיר במצור, תחת הפגזות בלתי פוסקות.

בלנינגרד כבר לא היה מחסור במוצרי מזון – היה יכול ירקות טוב בעיר עצמה ובפרבריה. בתי חולים המשיכו להעניק טיפול לחולי ניוון ו"מחלות המצור" האחרות.

במשפחת גוטשבש, הבת הבכורה, רימה, השתחררה מבית החולים וחזרה לעבוד במרשם המרפאה, שרה, שאושפזה בבית חולים במאי, שהתה שם זמן רב, אבל אופטימיות הנעורים לא עזבה אותה.

"אני הולכת! אני חיה! אני אחיה עכשיו! ביליתי חמישה חודשים בבית חולים: התגלתה אצלי מורסה מוחצנת בין הצלעות, ואותי, עם ניוון של ב' עד ג' וצפדינה, נתחה פרופסורית. היה לי חום גבוה, לא זזתי במשך ארבעה חודשים, נוצרו פצעי לחץ. לא איבדתי את המורל: קראתי ספרים וסרגתי שוכבת על הצד. ועכשיו אני כבר הולכת, בלי לאחוז בקירות, בלי להתנדנד מצד לצד." אוקטובר: "אני עובדת במפעל התחמושת ווסקוב – בעיבוד שבבים על כרסומת, אחר כך – במחרטה. מסביבי – נשים ובני 16-17, אנחנו עובדים 11 שעות ביום ובמשמרות לילה: החזית זקוקה לנשק. אני אפילו באה עם הצעות מקבלת שבחים!"

29 בדצמבר 1942: "לעולם לא אשכח: ביום הזה, יום מות אבי, הוענק לי, בין שאר בנות ובחורים מהמפעל שלנו, לאור מנורת שמן ועם שאגת הפגזות ברקע, כרטיס קומסומול. יש לי עוד חדשה: למדתי מקצוע נוסף – מכונאית מחרטה. עבודה על שתי מחרטות מאפשרת לכל עובד להחליף את השני במידת הצורך."

המצור נפרץ, אבל עדיין לא הוסר. 1943

תושבי לינינגרד, שנשארו בעיר אחרי כמה גלי פינוי, המשיכו לעבוד במפעלים, שקמו את ההרס ודאגו לקיום המערכות העירוניות. התלהבות בני הנוער מזדהימה.

"אחרי יום קשה [במפעל] אני רצה לשיעורים בבית ספר ערב לבוגרים. בכיתה שלנו שלוש בנות, אין בנים. אני מופתעת מכך שהמורים מוכנים להתעסק עם שלושתנו. העניינים נעצמות מחוסר שינה, אבל כולנו ממשיכות לעבוד וללמוד בהתמדה. בבית אני לומדת לאור מנורת שמן, לבושה במעיל. החברים מגסים לשכנע אותי להפסיק ללמוד בזמן כל כך קשה, אבל אני עומדת על שלי." פברואר: "אימא נפלה למשכב, היא נלקחה לבית חולים ואחותי ואני נשארו לבד. אין עצי הסקה. איפה לבשל, להרתיח את הקומקום? אני הולכת לוועד הקומסומול של המפעל, מסבירה, הם נותנים לי תלוש לחצי קוב של עצים. החלוקה במרחק סביר, ברחוב-חוף קלאשניקובסקי. אנחנו פורקים קרון של בתי עץ מפורקים. אני ורימה סוחבים על מזחלת מטען יקר הביתה."

בתחילת פברואר, לאחר חידוש תנועת הרכבות, התאפשרה העלאת משמעותית של המנות. מנת הלחם הושווה לזאת של מוסקבה: במפעלים צבאיים – עד 700 גרם, באחרים – עד 600 גרם ליום, לשאר העובדים – 500, ללא עובדים וילדים – 400 גרם.

במרץ 1943 הגיעה ללנינגרד קבוצה של מוזיקאים מפורסמים שהופיעו במספר קונצרטים, ביניהם הכנר דוד אויסטרך, הפסנתרן יעקב זק. חזרו לעיר שחקני תיאטרון הדרמה הגדול.

על אף קרבתו לחזית, מחדש מפעל "אלקטרוסילה" את הייצור. המדינה זקוקה לטורבינות, רבות מהן יודעים לייצר רק אנשי לנינגרד. העיר קמה לתחייה. עם זאת, אסור להיות שאננים: למשל, בסוף מרץ, האויב ירה מעל 500 פגזים ביום אחד! אבל היו גם ימים רגועים יחסית. באביב 1943 נמס הקרח בלדוגה חודש מוקדם יותר בהשוואה לשנה שעברה, ובהתאם, שיט החליף את דרך הקרח. לאורך המחצית השנייה של שנת 1943 נערכו קרבות בעלי חשיבות מקומית בחזיתות לנינגרד, הנצורה עדיין, והעיר עשתה הכול כדי לעזור לחזית. אולם זמן ההישרדות הקשה על סף המוות המשיך להשפיע על בריאות האנשים.

"יוני 1943. בחודש מרץ חליתי בטיפוס קיבה. שוב בבית חולים. במשך שלושה שבועות – הטמפרטורה 39.0.

השתחררתי מבית החולים מותשת, חיוורת וחלשה. ביליתי שם יותר מחודשיים. הרופאים אומרים שיש חשד לשחפת. אבל צריך להחזיק מעמד, לסיים בכל דרך את כיתה ט'. לאחר שקיבלתי בבית החולים פטור מעבודה של שבועיים, מיד הלכתי לשיעורים בבית ספר למבוגרים. למדתי חומר של 2.5 חודשים תוך 7-10 יום. עכשיו אסיים את כיתה ט'. 16 באוגוסט 1943. תוך חודשיים במכון לשחפת עליתי ב-7 ק"ג ונפטרת מניוון. התהליך בריאות נפסק לאחר הניתוח. ללא בחינות, הועברתי לכיתה י'."

לנינגרד עדיין הייתה במצור, אבל אדריכלים כבר החלו לעבוד על תוכנית השיקום שלה. החל שיקום יכולות התעשייה של העיר, כולל מפעלים של חומרי בניין – העיר הנצורה התכוננה לשיקום מלא. בצורת ויבול דל אילצו את הנהגת המדינה להפחית את מנות הלחם, כולל במוסקבה. אבל בלנינגרד לא פחתו מנות הלחם, שקודם הושוו לנורמות של מוסקבה.

הסרת המצור המלאה

ב-14 בינואר 1944 פתחו הכוחות הסובייטיים במתקפה שנמשכה עד מרץ, ונכנסה להיסטוריה בשם "מבצע לנינגרד-נובגורוד". שלוש חזיתות בו זמנית – לנינגרד, וולחוב והבלטית ה-2 – הביסו במשותף את קבוצת הארמיות "צפון" הגדולה. כבר ב-27 בינואר חגגה לנינגרד את שחרורה המלא. כתוצאה מהמתקפה, שוחרר מחוז לנינגרד כולו. הצבא האדום נכנס לאסטוניה. כעת לנינגרד, עם כל המדינה, עבדה לא למען ההגנה, אלא למען הניצחון.

"ינואר 1944. שחרור מלא מהמצור. תלמידות התיכון של בית הספר לבנות מס' 169, בשעות היום – בבית הספר, בלילה – בבית החולים לפינוי בנייבסקיה לברה: אנחנו רושמות את הפצועים, מטפלות, עוזרות לחבוש אותם, מובילות אותם לבתי חולים. אין מספיק חלוקים לצוות בית החולים – נותנים לנו כותנות גברים. אנחנו מכבסות תחבושות משומשות, מייבשים ומגלגלים אותן לשימוש חוזר. מהפצועים, שמגיעים אלינו היישר מהחזית, אנחנו לומדות על מתקפה ענקית, שנפרסה ליד לנינגרד. זהו זה, המצור הוסר. יש מצב רוח חגיגי, יש שמחה. אבל גם מריירות מהאבדות שכל משפחה בלנינגרד ספגה. ויש הבנה שהמלחמה נמשכת, וכל אחד צריך להמשיך ולעשות את העבודה שלו."

בשנת 1944, לאחר שקיבלה את תעודת הבגרות, התקבלה שרה לפקולטה למשפטים באוניברסיטת לנינגרד.

בהמשך יסדה שרה מאירסון-גוטששבש את ארגון ותיקי המצור של לנינגרד בעיר פתח תקווה ולמעלה מעשרים שנה עמדה בראשו. למרבה הצער, היא לא חיה כדי לראות את יום השנה ה-75 לפריצת המצור. אבל היא נזכרה בחום על ידי חברי ארגון ותיקי המצור של לנינגרד בפתח תקווה, שחגגו יום זה בינואר 2018.

"כל עוד סבא התפלל, לא נפלה פצצה אחת"

אי אפשר לשכוח את מה שעברו בני דורי בחיים, אי אפשר לשכוח ואי אפשר לזכור בלי דמעות. ספטמבר 1941 הוא החודש העצוב ביותר בחיי תושבי לנינגרד: טבעת המצור נסגרה סביב העיר.

במאי 1941 החלה חופשת בית הספר. עברתי לכיתה ד' עם ציונים מצוינים. ונסעתי לכל הקיץ לקרונשטט, מבצר ימי במפרץ פינלנד ליד לנינגרד. החלו חיים מעניינים: קולנוע, טיולים, תיאטרון. ואז... מלחמה. באו מברקים מהוריי מלנינגרד: הביאו את הילדה הביתה בדחיפות. אבל היה קשה לעשות זאת. כבר בימים הראשונים למלחמה

החלו הפצצות, הגרמנים התקדמו בכל החזיתות.

אחי הגדול נאלץ ללוות אותי בדרך ללנינגרד. עלינו על אוניה והפלגנו הביתה. הייתה בהלה גדולה, מכיוון שמטוסים גרמניים חגו מעלינו בשאגה, ירו עלינו מכל עבר. פחדתי כל כך עד שאיבדתי את הכרתי. וכשעגנה האוניה לא יכולתי ללכת, ואחי נשא אותי בזרועותיו זמן רב, כי היינו צריכים למהר. הלכנו ביער, הסתתרנו מפני הפצצות, בכמה קטעים רצנו. סוף-סוף הגענו הביתה ברכב חולף. ואז חזר אחי בקושי רב עוד יותר לקרונשטט.

הגרמנים התקדמו מהר לעבר לנינגרד. וביולי יצא צו בפיקוד חזית לנינגרד: לפנות את הילדים מהעיר, ועל הוריהם, אלה שלא היו בצבא, להישאר כדי לשמור על העיר. בשלב זה כבר פעלו משמרות אזרחיות וסניטריות, ואפילו אותנו, הילדים, הכשירו לעזרה ראשונה, לימדו להשליך פצצות תבערה מהגגות. אבל צו הוא צו. אחותי ואני ובני ובנות דודינו (הקטן היה בן ארבע) היינו חייבים לעזוב. התכנסנו במרכז פינוי, בבית הספר ברחוב קויבישב. המבוגרים היו נסערים, מבולבלים: איש לא ידע לאן שולחים אותנו, סביבנו הייתה מלחמה.

בתחנת הרכבת – צווחות, בכי, קטנים מתחננים לא לעזוב אותם. כשזזה הרכבת, הורים רבים רצו אחריה הרבה זמן – לראות את ילדיהם לפחות שנייה

נוספת. הביאו אותנו לאיזו תחנה סמוכה, ומיד התברר שאיש לא חיכה לנו שם, פאניקה שלטה ביד רמה. הביאו אותנו לבית ספר כפרי, אכלנו מה שבא ליד, ישנו על הרצפה, נלחצים זה לזה. אחותי רצה לסניף הדואר ושלחה לאימא מברקים: "קחי אותנו מכאן, או שנמות". אבל כפי שהתברר, הם לא הגיעו לנמען.

וכעבור כעשרה ימים הגיעה צו חדש: לאסוף בדחיפות את הילדים. בקושי רב הגיעה אימא לתחנה הזאת, מצאה אותנו, מפוחדות, רעבות, ושוב יצאנו לדרך, הפעם בלב קל: הרי נסענו הביתה. אבל הדרך הייתה מסוכנת מאוד. הגרמנים השמיד רכבות רבות. לכן היינו בדרך שבועיים, הלכנו ברגל, על עגלות, אפילו על רפסודות.

פעם אחת, כשרצנו ביער, מישוהו אמר שבסמוך נחתו צנחנים גרמניים. רצנו הצידה, כעבור זמן-מה, אימא נפלה מעייפות. והיא רק הפצירה בנו: רוצו, רוצו! אבל בכינו כל כך חזק שהיא בכל זאת אספה את כוחה וקמה. בסוף הגענו ללנינגרד, שסביבה המשיכה טבעת המצור להיסגר.

ובתחילת אוגוסט הוצא שוב צו פינוי. ב-18 באוגוסט יצאנו לאורל עם הרכבת האחרונה. אתנו נסע סבא קשיש (אביו של אבא). הוא היה איש דתי, ממשפחת רבנים ידועה מפולֶסְקָה (בלארוס). כמעט לאורך כל הדרך הוא התפלל וביקש מהקב"ה לשמור עלינו בדרך. מטוסי מסרשמיט חגו מעלינו ללא הרף. לילה אחד, ליד העיירה מוגה, עקב ההפצצה, הרכבת נעצרה וכולם מיהרו ליער. אבל סבא סירב לרוץ, ואבא נשאר אתו.

סבא התפלל לשלומם של הנוסעים, ואף פצצה לא נפלה אפילו קרוב לקרון המשא שלנו. אולי תפילתו של סבי, אברהם-יענקל גורובוי, הצילה את כולנו? ככל הנראה, ברגע חמור זה, רבים האמינו בכך, מפני שאחר כך, עם תחילת כל הפצצה, אנשים ביקשו: "סבא, תתפלל!"

תמונות האימה של הלילה הזה נשארו בזיכרוני. כשהרכבת עמדה בגלל ההפצצה, אנשים התרוצצו בפניקה, בכו, ילדים קראו לאימהות שלהם. וכשהרכבת התחילה פתאום לנוע, אנשים רצו אחריה בבהלה, בהבנה שהם נשארים מאחור, שהם מאבדים את יקיריהם.

כעבור מספר שבועות הגענו לעיר טרויצק במחוז צ'ליאבינסק. משפחתנו התגוררה בשני חדרים קטנטנים עד קיץ 1944. עזרנו זה לזה והיינו אסירי תודה לאנשים שהעניקו לנו מחסה, עזרו לנו בכל מה שהיה ביכולתם. לאחר הסרת המצור, חזרנו מיד הביתה. אבל מהדירה שלנו וכל הרכוש לא נשאר כלום. היינו צריכים להתחיל הכול מחדש. קיבלנו חדר אחד וחמשתנו גרנו בו די הרבה זמן. אבל לא ניתן להשוות את כל זה לטרגדיה הנוראה שחוו אנשים

במהלך המצור. לא הייתה בעיר משפחה אחת שלא איבדה קרובים וחברים מרעב, הפצצות, מהקור הנורא.

לאורך כל המצור עבד דודי כרופא צבאי בבית החולים המרכזי בלנינגרד. כל שבוע הוא השאיר פירורים מהמנות שלו כדי להביא אותם לקרוביו. אבל, למרבה הצער, זה לא הציל אותם. פעם אחת, כשבא הביתה, מצא שם סצנה איומה. דודה ושתי בנותיה הבוגרות, נלחצות זו לזו, שכבו קפואות במיטה. ולידן זחלה ילדה בת שלוש, בקושי חיה. דוד האכיל אותה ולקח אותה לבית יתומים. אחר כך, בעזרת חבר, הוביל את קרובותיו במזחלת לבית קברות וקבר אותן. אפשר לומר בוודאות שאירועים כאלה התרחשו כמעט בכל משפחה בלנינגרד.

ואז, סוף סוף, הגיע מאי 1945. כל תושבי לנינגרד יצאו לרחובות, כולם נהרו אל שפת הנייבה, שם רעמו זיקוקי הניצחון המיוחל. דמעות, קריאות שמחה, חיבוקים. כולנו, אלה שניצלו בטרגדיה הנוראה הזאת, הרגשנו כמו משפחה אחת, הרגשנו כמו אנשים שניצחו את האויב המר מכולם – הנאציזם.

המתים

נִדְמָה לִי: פְּאֶשֶׁר הַזִּקְוִקִים רוֹעֵמִים,
הַמֵּתִים בַּמִּצּוֹר מְקַבְּרֵיהֶם קָמִים.

אֵל הַנִּיבָה בְּרַחֲבוֹת נוֹהָרִים,
כִּמּוֹ כָּלָם. רַק נְשֵׁאִינָם נִשְׁרִים.

לֹא מִפְּנֵי נְשֵׁאִינָם רוֹעִים,
אֲלֵא מִפְּנֵי נְשֵׁמֹתֵים נְשׁוּתָקִים.

לֹא נְשׁוּמְעִים אוֹתָם, לֹא רוֹאִים,
אֲבָל הַמֵּתִים הֵם פְּמִיד בֵּין הַחַיִּים.

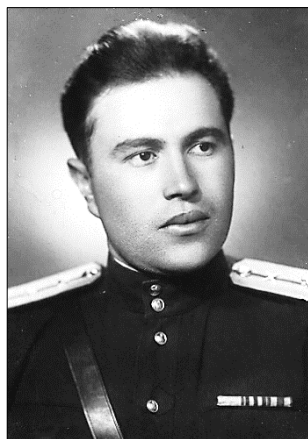
הֵם הוֹלְכִים, מְסַתְּפִלִים, וְכִמּוֹ שׁוֹאֲלִים:
הַשָּׁנָה אֵתָּה אֵת הַחַיִּים?

יורי וורנוב

דברים קטנים בחיי המצור

על השמועות

בתחילת המלחמה התפשטה שמועה לפיה החדירו הגרמנים קבוצת סיירים במדי מיליציונרים סובייטיים באזור לנינגרד. ראיתי גבר במדי מיליציונר הולך בתוך קהל צפוף של אנשים. ככל הנראה הוא הובל לתחנת מיליציה. אני סבור שאלה היו שמועות שווא.

על לילות לבנים

הגרמנים ביצעו בקביעות תקיפות אוויריות. לא ראיתי את המטוסים שלנו. ובלוני נ"מ לא תמיד עבדו. במיוחד בתקופת הלילות הלבנים, כשהפכו למטרה קלה.

בתי ספר לבתי חולים

כל הילדים שסיימו את כיתה ח' נקראו לבית הספר. שם התבשרנו שבבית ספרנו יוקם בית חולים. הוצאנו את שולחנות העבודה ונגררו פנימה מיטות אשפוז. בבניין בית ספר אחר, לשם הועברנו להמשך לימודינו, המרתף נקרא "מקלט". ירדנו לשם כל פעם כשהוכרז על פשיטה אווירית, וזה קרה לעתים די קרובות.

"חריצים"

"חריצים" נחפרו כמעט בכל חצר. "חריץ" פירושו תעלה צרה בגובה של אדם מבוגר, אליה ירדו הדיירים בזמן פשיטה אווירית. מלמעלה מכוסה "חריץ" בדרך כלל בלוחות (דיקט), חומר קירוי ואדמה. כל התושבים לקחו חלק בבניית מקלט כזה. פעם אחת התעלמתי מאזעקה ונענשתי על כך. פצצה נפלה ליד ביתנו, דלת החדר בו הייתי נתקעה, ולא הצלחתי לצאת. רק לאחר

סיום ההפצצה הזעיקו השכנים, כששמעו את הדפיקות שלי בדלת, את החצרן שעזר לי לצאת. אחרי המקרה הזה, כששמעתי על פשיטה, מיד רצתי להתחבא ב"חריץ".

משמרות בעליית הגג

בני נוער לקחו חלק במשמרות בעליית הגג. פקד עלינו החצרן, דוד נְסִיָה. פעם אחת מצאתי את עצמי במצב לא פשוט. פצצה, שפרצה את הגג, נפלה בסמוך אליי. היא הייתה קטנה. תפסתי אותה במלקחיים ומצאתי את עצמי מבולבל. לא ידעתי איפה לזרוק אותה – לארגז חול או לחבית מים. שמתתי אותה במים. למזלי היא לא התפוצצה. כפי שהתברר אחר כך, אכן היה לי מזל. החבלנים שהגיעו במהרה אמרו כי הפתיל, ככל הנראה, היה לקוי, ולכן היא לא התפוצצה.

בעבודת ההגנה ליד קינגיספ

אנחנו, בני הנוער, הובאנו לפאתי קינגספ. שם הוסמכנו לחפור תעלות נגד טנקים. לידנו עבדו נשים, והן כמוכן דאגו לנו ככל שיכלו. הבנות עבדו במחלקת האוכל, בישלו דייסה "מוזיקלית" מעדשים. היא נקראה כך מכיוון שהיא כל הזמן נהמה במעיים.

על הרעב

פעם אחת, במשך שלושה ימים, לא הובא לחם לחנות. כאשר סוף-סוף הביאו אותו, אנשים הוכנסו לחנות דרך הדלת והוצאו דרך החלון. כשירדתי מהחלון בעזרת לוחות עץ, קפץ לקראתי פרחח אחד ונגס ביס מהלחם, בנשיכת פיו (בלי ידיים).

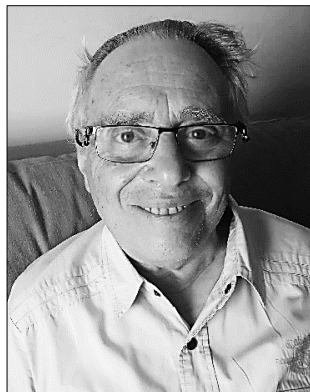
בסדנאות

במאי 1942 התקבלתי לעבודה כחניך של מכונאי בסדנאות המכון הפוליטכני. בהנחיית פועלים מנוסים, הכנתי "גלמים" של פגזים ופצצות אוויר. שמונה שעות ביום עמדתי ליד מחרטה או מכונת כרסום.

"דער זיידע – סבא עם התווית המיידעת"

גרנו באחד החדרים הקטנים בדירה משותפת גדולה. גם שכנינו איזוואנובים גרו בחדר קטן דומה. במשפחה שלהם הייתה לכל אחד ארונית אישית שבה נעל את הלחם שלו. פעם אחת, הבת פרצה את הארונית של אביה וגנבה את הלחם. האב גירש אותה מהדירה. הרבה זמן היא דפקה בדלת ובכתה, "אבאל'ה, סלח לי! אבאל'ה, סלח לי!" אבל הם לא פתחו לה את הדלת. ולמחרת בבוקר מצאו אותה מתה, היא קפאה ברחוב.

לא! תודה לאל שלא היה ולא יכול היה

להיות דבר כזה במשפחה שלנו. אימא חילקה בקפדנות את הלחם לחמישה חלקים שווים, ואחרי מותו של אבא – לארבעה חלקים. היא גם התעקשה כי המנה היומית לא תיאכל מיד, אלא תחולק לשלושה חלקים. שנאכל שלוש ארוחות ביום. סבא התנגד לחלוקה כזאת. הוא דרש לעצמו מנה גדולה יותר. "הסוס שגורר את העגלה", הכריז, "צריך לאכול יותר." ובכלל, הוא התמרמר לעתים קרובות. איך זה? כל חייו הוא פרנס וקיים את משפחתו, ועכשיו נשללת ממנו פרוסת לחם!

סבא לא הסכים לחלק את המנה שלו לשלושה חלקים. שכן, אמר, אם אדם יכול להתאפק, שלא יאכל. אבל הוא לא יכול להתאפק ורוצה לאכול הכול בבת אחת.

כמובן, אני זוכר את הפרטים האלה מפי אמי. אבל גם בזיכרון הילד שלי נשמעים צעקות וסכסוכים תמידיים בין סבא מצד אחד ואימא וסבתא מצד שני. לא ידעתי אז מי מהם צודק, אבל הייתי בצד של אימא וסבתא, מפני שסבא צעק בקול רם יותר, ופחדתי ממנו.

ועוד אני זוכר איך בכיתי וייבבתי כל הזמן: "אני לא שבע!", "לא אכלתי מספיק!" אמי מדי פעם נהגה לרחם עליי ולתת לי לנגוס ביס לחם נוסף. אבל אני, לפני שנגעתי בלחם, שאלתי: "ואחר כך יהיה?" ואכלתי רק אחרי ששמעתי את ההבטחות של אמי: "יהיה, יהיה!"

אני לא בטוח שאתם, קוראים יקרים, באמת מתארים לעצמכם מה זה רעב אמתי. בעניין זה אני נזכר באפיזודה שקשורה לרעב אחר – ה"הולודומור" באוקראינה בראשית שנות השלושים.

זמן קצר לאחר סיפוחה של בוקובינה לברית המועצות בשנת 1939, הופתעו יהודי צ'רנוביוץ "בני המזל" לאחר ששמעו את סיפורם של יהודי קמניץ-פודולסק על ה"הולודומור". "מה זאת אומרת: לא היה מה לאכול?" הם שאלו בידיש המצחיקה בגרסה הפולנית. "אז לא יכולתם לקחת פרוסת לחם וחמאה?" באמת, השבע לא מבין את הרעב!

להתרחץ בסגנון חדש

בשנות המצור (הייתי אז בן 3-4) לא היו מספיק מים לשתות, אין מה לדבר על רחצה. פעם אחת ביקר אצלנו אחד מקרובי המשפחה היותר אמידים, ואימא התנצלה ואמרה שכעת אנחנו יכולים להרשות לעצמנו את המותרות של רחיצה רק לעתים רחוקות. ועל זה השיב קרוב המשפחה: "כן, אני רואה. זה גלוי לעין, כמו שאומרים, על פני השטח. ליתר דיוק, על פני הילד."

ברור שאני זוכר את הבדיחה הזאת רק מפי אימא. אבל אני עדיין זוכר את ייסורי הקשורים לרחצה. רחצו אותי באגן, את המים חיממו על הפתיליה (פרימוס הופיע מאוחר יותר). בחדר היה קר מאוד. אימא שפכה עליי מים מספל, ואני בכיתי.

יום אחד אימא אמרה: "היום נתרחץ בסגנון חדש." נדמה לי שלא הערכת את הסגנון החדש הזה. והכי חשוב, לא הבנתי מה היה טיבו. ולמרות שאימא הזהירה אותי כי "לפי הסגנון החדש לא בוכים", בכל זאת בכיתי. אם כי מעולם לא הייתי בכיין.

"מיד תבקש סליחה..."

אבא שלי היה עדיין בחיים, אבל כבר היה חולה אנוש. הוא לא גויס לצבא בגלל קוצר הראייה הקשה. בנוסף, הייתה לו מחלת לב ומחלת בלוטת התריס. הוא לא נשלח לחזית, אבל בחזית העבודה הוא כן נלחם – חפר תעלות עד שנפל למשכב סופית. ואז יום אחד אני שומע צעקות בבית ושואל: "אבא, מה זה?" הוא עונה: "יהיה לך אח קטן!" מסתבר שאימא לא הספיקה ללכת לבית חולים וילדה בבית. סבתא הייתה המיילדת, ואימא (היא הייתה רופאה) פיקחה על מעשיה. הלידה עברה כשורה: הילד נקרא סמואל. למה דווקא סמואל? שם אביו של סבא היה חיים, ושל סבתא – יצחק-שמואל. אימא לא רצתה לקרוא לילד לא בשם חיים ולא בשם איסק – אלה היו שמות יהודיים מובהקים

מדי. לקרוא לילד יפים היה עלבון לסבא, שייחס חשיבות רבה לאופיו היהודי של השם. לפיכך, לכן אימא קראה לרך הנולד חיים-שמואל, שגרשם בתעודת לידה כשמואל. בבית קראנו לו מולינקה. אחי המסכן! לא היה לו מספיק חלב והוא מת בגיל חצי שנה. אימא סיפרה שהוא מעולם לא חיך ונראה כמו זקן קטן. אני זוכר מקרה אחד כשהוא עדיין היה בחיים. אני כבן ארבע, ואמרתי משהו לא יפה על מולינקה. סבא שמע וצעק עלי, "מיד תבקש סליחה!" אמרתי, "למה? הריי הוא לא מבין כלום." אבל קולו של סבא הלך והתגבר. נבהלתי וביקשתי סליחה. אם כי לא הבנתי למה זה היה הכרחי.

פציעתו של סבא

פעם אחת סבא הלך ברחוב ולפתע נפל, נפצע בשבר פגז בידו הימנית. זה קרה לעיתים קרובות מאוד – תושבי לנינגרד נפלו ברחובות מפציעות או מרעב. אנשים ניגשו אליהם, הביטו ולעיתים קרובות השאירו אותם שוכבים, מתוך אמונה שאין במה לעזור להם. אבל כשניגשו לסבא מישוהו אמר, "הו, הזה זקוק לעזרה! הזה עוד יחיה!" אני זוכר שכך סיפר סבא. בכל מקרה, את משפט הזה אני זוכר מילה במילה.

סבא אושפז בבית החולים, שכונה "על שם אריסמן". הייתי בטוח שאריסמן הוא יהודי, למרות שהיה, כידוע, שוויצרי ללא דופי. אחר כך סבא השתחרר עם כף יד ימנית מושחתת. אני עדיין רואה את ידו הימנית – אצבעותיו כפופות ונוטות פנימה, עצמות מטאקרפלויות מעוותות על ידי שברים, בגב כף היד – צלקת שאותה מאוד אהבתי לנשק. העור על האצבעות היה דק, מתוח ולא הייתה בהן שום תנועה (ככל הנראה, נפגע העצב). בזיכרונותיה של אימא מצאתי הבהרה אחת לפרק הזה. הנה הרשומה מ-4 באפריל 1988:

"בזמן המלחמה נפצע אבא בכף ידו הימנית. למרות הדימום הכבד, אבא קם, מצא את שק המשמשים שלו (8 ק"ג), שאותו השיג בשביל המשפחה. הוא השליך את השק על כתפיו והלך הביתה כשהוא מדמם. החשמלית שחלפה נעצרה, הנהג אסף אותו והסיע עד לביתנו [ככל הנראה, אז נאמר המשפט הזכור לי: "הו, הזה זקוק לעזרה! הזה עוד יחיה!" מ'ר']. העברתי אותו מהבית לבית החולים".

מעניין שלמדתי את הפרט הזה רק עכשיו, כשקראתי את זיכרונותיה של אימא. כמובן ששמעתי את הסיפור לא פעם בילדותי, אבל בזיכרוני הילדותי נשמרה רק מילת המפתח "משמש", שעד כה לא ידעתי למה היא קשורה. אני

חייב להודות שעד היום עוד לא קראתי את כל הזיכרונות של אימא. אני תמיד רוצה להשאיר משהו לעתיד, כך שבכל פגישה חדשה עם אימא אוכל לגלות משהו לא ידוע.

כתוצאה מהפצת הפך סבא לנכה, הוא לא יכול היה לעבוד בידו הימנית באופן מלא. עם זאת, הוא הצליח לא רק להחזיק פטיש ביד ימין או לפמפם פרימוס, אלא אפילו לתפוס באצבעות ידו הימנית דד עם עט (כיום ילדים אפילו לא יודעים מה זה), וחתם: "A.X. Липин" עם פיתול אחרי האות האחרונה.

איך יצאנו מלנינגרד הנצורה

סבא היה משוכנע שאני גאון של ילד, והוא, בהתאם, גאון של מורה. והנה באו ימים קרים, הוא מושיט לי פרוסת לחם ומזמין אותי למיטתו. אני נכנס אליו מתחת לשמיכה, מסתיר "רגליים בשער" (הרגליים שלי בין הרגליים שלו), אנחנו מתחממים מעט והוא מתחיל ללמד אותי. אתם מבינים: כשהוא פיתה אותי להיכנס למיטתו הקרה ללמוד, הוא נתן לי את פרוסת הלחם שלו! רק לא מזמן (יחסית) הבנתי כמה זה עלה לו!

מה סבא לימד אותי זו סוגיה נפרדת. אבל על בסיס הלימוד הזה (כמו שאמרה אימא, בעד פרוסת לחם), נערכה מאוחר יותר "רשימת הידע של ילד יתום בן 4, מויסי רטנר".

במאמץ על-אנושי השיג סבא אישור ישיבה של ועדה מיוחדת לבחינת הידע שלי, והוזמנו לארמון הפיונירים של לנינגרד, שם נערכה בחינה בנוכחות סבא ואימא. היא נשמרה היטב בזיכרוני. סבא החזיק ביד את "רשימת הידע" המהוללת ועל פי אותה רשימה שאל אותי:

"משה, מה הוא טבע?" (קראו לי בבית מוסייה, אבל סבא לא ידע לבטא "ס").

ואני עמדתי דום והשבתי באומץ ובנמרצות:

"טבע הוא כזה כוח שיצר וביסס את הסדר הקיים בתבל של העולם

כולו..." (ניחשתם נכון, אני מצטט מילה במילה את כל מה שנשמר בזיכרוני ממה שסבא לימד אותי).

"משה, מה הוא כסף?"

"כסף הוא סימן שבאמצעותו ניתן לרכוש רכוש מסוים", המשכתי "באומץ

ובנמרצות" (אגב, ב"רשימת הידע" היה כתוב: "...אומץ ונכון להופיע בפני כל קהל").

אחר כך הציג את הידע המתמטי שלי כשאילץ אותי לספור: תחילה

ברציפות, אחר כך – בעשרות, מאות, אלפים וכן הלאה; הוא דרש שאספור ברוסית, אחר כך ביידיש, ואז בעברית.

אחר כך חשף את הידע העמוק שלי (או יותר נכון, שלו) בגיאוגרפיה: "משה, איזה ים אתה מכיר?"

"הים הבלטי, הים הכספי, הים הלבן והים השחור".

כתוצאה מכך, סבא השיג תעודה מהוועדה שהילד הוא בעל כישרונות יוצאי דופן (או גאוניים – אני כבר לא זוכר בדיוק איך זה נאמר), שאחרי תום המלחמה עליו ללמוד בבית ספר מיוחד, ולפי שעה יש לפנות אותו מלנינגרד הנצורה עם כל משפחתו¹¹.

(אני לא יכול להבטיח את דיוק הציטוט, אבל אני מוכן, כמו שאמר פעם סבא, "לשאת באחריות פלילית"). נסענו ארבעתנו: סבתא, סבא, אימא ואני. לניסויים של סבא בהתפתחות המוקדמת של הילד (והוא עשה את ניסויים האלה עליי בכוונה, מכיוון שראה בעצמו מחנך גאוני, והתכוון לעשות ממני "מאור עולמית"¹²) לא היו תוצאות מוחשיות לטווח הארוך (לצערי!). ניסויים אלה יכולים להיחשב כסוללי דרך לניסוי עם תוצאות מדהימות, שביצע יהודי אחר בהונגריה (אני מתכוון ללאסלו פולגאר, שלימד את שלוש בנותיו לפי שיטתו המקורית). האחיות פולגאר, כידוע, הן שחקניות השחמט הטובות בעולם. אביהם לא בחר בשחמט במקרה: במשחק זה התוצאות נראות לעין באופן ישיר והן פחות תלויות בגורמי הקלט (כסף, קשרים, לאום ואחרים).

יום הניצחון

אחד הזיכרונות החזקים מילדותי הוא ה-9 במאי 1945, יום הניצחון. השעות הקטנות של הבוקר, אנחנו עדיין ישנים. לפתע נשמעה דפיקה בדלת, וקולה הנרגש של השכנה: "שרה ארונובנה, שרה ארונובנה!". אמי נבהלה: שמא הביאו קבוצה חדשה של פצועים! ופתאום: "שרה ארונובנה, המלחמה נגמרה!" אני זוכר איך רצתי לילדי השכנים, ושם כל החמישה קופצים על המיטות, כמו על טרמפולינות. אני זוכר איך אני ואימא מסתובבים ברחובות, וכולם מברכים זה את זה, מכרים וגם זרים. אני זוכר איך אנשים, מרוב שמחה, ירו לאוויר באקדחים. וכבר באותו יום הופיע שיר חדש, שאותו למדתי מיד בעל פה. הוא מתחיל כך:

¹¹ אימא הייתה רופאה, ורופאים לא שוחררו מלנינגרד.

¹² לדעת סבא המילה "מאור" היא ממין נקבה.

נִצְחֹן! אִיזוֹ מַלְהָ מְכַנְפֶּת!
הִיא כְּמוֹ אִשׁ מְלִיקָה לְכָבוֹת...

ונגעל במילים:

שְׁלוֹם לָךְ, פֶּלַח! הִיָּד לָךְ, לוֹחֵם!
לְסִטְלִין הַגָּדוֹל – שְׁלוֹשׁ פְּעָמִים הִצְדָּעָה!

מאוחר יותר, כשקראתי את השיר ההוא מול הפצועים בבית החולים שבו עבדה אימא, אחד מהם זרק הערה: "ולאב-ג-אם הגדול – הצדעה חמש פעמים!" ועוד זכור לי אותו יום בתחושה מסוימת. היא הייתה שילוב מורכב של עוגמת נפש, בושה ופחד. ביום זה, לראשונה (ובפעם היחידה בחייה הארוכים!), החליטה אימא... להשתכר. למעשה, שום דבר נורא לא קרה. היא הובלה, חסרת אונים, על ידי שניים (אני לא זוכר מי הם היו), והיא מעדה והתנדנדה. וכל הזמן אמרה לי בקול שיכור, שעדיין נשמע באוזניי: "מוסנקה, אל תפחד! רק רציתי לראות מה יקרה אם אהיה שיכ-כורה!" התביישתי ופחדתי. ואז החברים שלי החלו להפחיד אותי: "חכה, עכשיו היא תתחיל לרדוף אחריך עם סכין ביד!"

לאחר מכן – במשך שנה או אפילו שנתיים – בכל המסיבות שבהן הייתי עם אימא, לא עזבה אותי תחושת הפחד שאימא עלולה להשתכר שוב. והתחננתי בפניה: "אמאל'ה, אל תשתי, בבקשה!" פחדתי במיוחד ביום הכניעה של יפן: כי אימא הסבירה לי ש"אחרי הניצחון הזה לעולם לא יהיו מלחמות..."

שוב אני מעיד באחריות מלאה שאימא מעולם – לא לפני ה-9 במאי 1945 או אחר כך – לא שתתה יותר מנשיקת כוסית. כך גם סבא שלי, ששלח שוב ושוב למשרד המשפטים את ההצעה הבאה: "לראות במצב של שיכרות עבירה פלילית. מכיוון שאדם, כאשר הוא משתכר, מביא את עצמו מרצונו למצב של טירוף ונכונות לביצוע פשע." אפשר לדמיון מה היה קורה לכלכלת ארצנו המסכנה אילו הצעתו של סבא הייתה מתקבלת!

פגישות עם שבויים גרמניים

הפרק הזה נטבע בזיכרוני, למרות שאז לא הבנתי דבר. ולא בררתי אצל סבא. אני עדיין לא יכול לסלוח לעצמי שלא עשיתי את זה. בקמניץ-פודולסקי, בשנים הראשונות שלאחר המלחמה (1945-1946), עבדו שבויי מלחמה רבים. הם שיקמו משהו, צבעו משהו ברחובות. הגרמנים

האלה נראו לי מעין יצורים זרים ועוינים, אבל מבודדים, ולכן לא מסוכנים. אנחנו, הילדים, הקנטנו אותם – אני לא זוכר איך, אבל לא בצורה אגרסיבית: כנראה, עשינו להם פרצופים. שבוי גרמני אחד, צבעי, טבל את המברשת שלו בדלי סיד והתיז לעברנו צבע. התיז, אבל לא חזק מדי. אני זוכר שאפילו לא כעסתי, פשוט נדהמתי: איך הוא, פריץ שבוי, אדם ללא זכויות (עוד לא הכרתי את המילה "אונטרמנש" – "תת אדם", כפי שכינו הנאצים את נציגי הגזע הנחות), איך הוא העז להרים יד עלינו, על המנצחים?! אני לא זוכר איך הכול הסתיים; נראה שפשוט הפסקנו לעשות פרצופים והלכנו משם. כל זה – הקדמה לפרק שאותו אני רוצה לספר.

יום אחד חזרתי מבית הספר וראיתי מעמד כזה: יושב בחדר גרמני, אחד משבויי המלחמה, סבא מכבד אותו במשהו, והם משוחחים ביידיש. כמעט בכיתי וברחתי מהבית

אחר כך שמעתי את השיחה שלו עם סבתא. אני לא יודע מה היא אמרה, אבל סבא צעק: "אז מה, סנדלר שחור יותר טוב?" הביטוי הזה דורש ביאור: "שחור" – במובן של "המאות השחורות". סבא התכוון לאנטישמים האוקראינים המקומיים, שבעבר הלא רחוק שיתפו פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים. אגב, מאוחר יותר, כבר באוניברסיטה, שמעתי מסטודנט יהודי אחד את הביטוי הבא (בחלקו ביידיש, בחלקו ברוסית): "הוא כל כך שחור שלעומתו פול רובסון"¹³ נראה בלונדיני.

על מה דיבר סבא עם הגרמני? זה לא עניין אותי אז. כל הגרמנים היו עבורי התגלמויות הרוע. ועכשיו אני ממש מתחרט שלא שאלתי את סבא, שלא שמעתי את השיחה שלהם...

אילו היה לי שמץ של כוח דמיון, הייתי ממציא את השיחה שלהם. אבל, לצערי, אלוהים שלל ממני את השיחה; ואולי חוסר הדמיון הרגיל הוא הסיבה ליושר...

אני רק מקווה שסבא לפחות האכיל אותו היטב!

¹³ פול רובסון היה זמר אמריקאי שחור. בסרט "קרקס" הוא שר עם מיכאלס שיר ערש לילד שחור, מיכאלס שר ביידיש, רובסון – באנגלית. במהלך שנות רדיפת היהודים, הפרק עם מיכאלס נגזר מהסרט. בשנת 1948 או 1949 שר פול רובסון ביידיש "זאג ניש קיינמאל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג" (אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה) – שיר של לוחמי הגטאות, שאז לא היה רצוי.

מישרת חוזרר

מהסתיו שלפני המלחמה, בשנת 1940, זכורים לי טיולים בפארק האהוב עלי של המכון הפוליטכני, הפארק שהקיף את ביתנו מכל עבר. באותה שנה, מעט מאוד משפחות של מרצים יצאו לבתי קיץ. לכן היו הרבה ילדים בפארק – תינוקות ותלמידים של בתי ספר. שיחקנו הרבה במשחקים שונים, היום כמעט נשכחים: בתופסת, מחבואים, חרפית, לפֶטָה¹⁴. ראשה המתולתל האדום שיער של אחותי טאניושקה היה תמיד קרוב אלי, היא ניסתה לשחק עם ילדים גדולים יותר, כדי לא להיות לבד. אבל יותר מכל אהבה את המשחקים שהמצאתי. יום אחד בא לי

להכין משרות מגרגרי יער, כפי שהכינו פעם סבתא ואימא. כנראה, שהרעיון עלה בהשראת שפע האשכולות הבשלים של גרגרים כתומים כהים, שכיסו כשטיח, פשוטו כמשמעו, את עץ חוזרר הציפורים (סורבוס).

טניצ'קה ואני התחלנו לאסוף בקבוקים, שטפנו אותם ודחפנו בעדינות פנימה את הגרגרים הבשלים. הכי קשה היה להוסיף סוכר. לפני המלחמה לא היה סוכר הגרגרים הדק הרגיל כיום, ואפילו לא קופסאות עם קוביות סוכר. היה רק סוכר גושים. צריך היה לקחת את גושי הסוכר הלא אחידים ולחלקם לחתיכות קטנות בעזרת צבת מיוחדת. איתן שתו תה "יֶפְרִיקוֹסְקוֹ" (בנגיסות) או "יֶנְקֶלְקוֹ" (בתוך התה)...

אספנו בסתר את הגושים הללו בגדלים שונים, ואחר כך הוצאנו אותם החוצה בכיסי הסינרים. בפארק ריסקנו את גושי הסוכר בלבנה, כדי שאפשר היה לדחוף אותם לבקבוק. כמובן שלא שמרנו על שום פרופורציה ודחפנו את הסוכר עד הגג. הפקקים נעשו מקרעי עיתונים מקופלים היטב. עבדנו כל כך קשה עד שהיו לא מעט בקבוקים. הסתרנו את הבקבוקים המוכנים

¹⁴ שני המשחקים האחרונים הם משחקי כדור ומחבט, בדומה לבייסבול (הערת המתרגם).

במקום חשוך, וכפי שהאמנו, בטוח (כך שאיש לא ימצא אותם) – עמוק מתחת לאמבטיה.

אה, האמבטיות הישנות הללו על רגלי ברזל יצוק יפהפיות – עמודי ברזל שחורים בוהקים מעוטרים ביציקות מורכבות. מאחורי עמוד כזה דחפה טניה בידיה הדקות בקבוק אחר בקבוק. הזמן עבר, ענייני ילדים אחרים הסיחו את דעתנו, ושכחנו מהחוזר ומהמשרה...

הגיעה שנת 1941 הקשה. לא איש לא חשב על בית קיץ, הפארק עמד כגוש אפל ונטוש. הלימודים בבתי ספר נפסקו במהרה. הגיעו ימי המצור הקשים, למרות שעדיין לא הבנו איזה צרה צרורה באה לעירנו היפה.

אבא היה מודע היטב לכך שצריך להציל את משפחתו. בעזרת חברו, פרופסור שרייבר, שבשנת 1940 מונה למנהל מפעל "רסקי דיזל", הכניס את משפחתנו, כלומר את אימא, אותי ואת אחותי, לרשימה המפונים. ותוך זמן קצר ימי הרעב והקור של לנינגרד הנצורה הוחלפו בימים קרים בעיר גורקי הזרה, בחיפושי העבודה הכושלים של אימא, בשעות אומללה בחדר זעיר, חורבת עץ, לשם הכניסה אותנו מועצת העיר בניגוד לרצונה של בעלת הבית.

אבא נשאר בלנינגרד הנצורה. המחלקה שלו לתיאוריה של תהליכים מטלורגיים הפכה למפעל תחמושת, שבו יצקו מכסים לרימוני "לימונקה", והמרצים של המחלקה ביצעו הזמנות מיוחדות למפעלים הצבאיים של לנינגרד. למרות שקיבל כרטיסיית פועל, מנות החלוקה היו קטנות מאוד, וכוחותיו הלכו ואזלו. הוא בישל ואכל את כל מה שאפשר היה להפוך לסוג של אוכל: דבק נגרים, חגורות, דבק טפטים, אבל בכל זאת נחלש במהירות.

פעם אחת, כשהסתובב בדירה הריקה שנראתה לו ענקית, נכנס לחדר האמבטיה, שם נפל לו על הרצפה בדל סיגריה. טבק בלנינגרד הנצורה הוערך לא פחות מלחם, ואבא החל לחפש את הבדל. הוא גישש בידו מתחת לעמוד האמבטיה, נתקל בבקבוק כלשהו, שלף אותו, ובהפתעה ובשמחה רבה גילה בתוכו נוזל סמיך ומתוק עם ריח נעים.

הייתה זו משרת החוזר שלנו! והייתה זו ישועתו. בזכות המשרה, הצליח אבא לשמור על כוחו, הצליח להחזיק מעמד בזמן הכי דל. בנוסף, הוא ראה בממצא זה את יד הגורל, מתנה נוגעת ללב מבנותיו האהובות. באיזה הנאה שתה כל יום כוסית של משקה מרפא! וזה הציל את חייו.

שנות המלחמה והמצור הנוראות נשארו מאחורינו זה מכבר. אני עצמי כבר סבתא. והרבה מים זרמו מאז. אבל גם עכשיו, כשאני באה לפארק של המכון הפוליטכני האהוב עלי ורואה את עץ החוזר, אני נזכרת בחום בהמצאתנו, ב"קב" שלנו, במשרה שהוכנה בידיים לא מיומנות, באבי היקר. אף פעם אינני יכולה לעצור את הדמעות. ברור שמאז היין המועדף עליי הוא משרת החוזר.

"עכשיו אין לחמנייה, עכשיו מלחמה!"

בילדותי המוקדמת היה לי מאוד טוב בבית. כולם אהבו זה את זה ודאגו זה לזה. אחי ואני נלקחנו לגן החיות ולקרקס. פעמים רבות יצאנו לטייל בפארקים, שם היו מתקני שעשועים שונים. אהבתי גלגל ענק, שמשום מה נקרא "גלגל השד".

עד מהרה נגמרו חיינו העליזים. בוקר אחד אימא שלי שאלה מה אני רוצה לארוחת הבוקר, עניתי: לחמנייה עם חמאה. הייתי אז בת ארבע וחצי. ואימא אמרה בעצב: "עכשיו

אין לחמנייה, עכשיו מלחמה." ודי מהר לא רק הלחמניות נעלמו. החל המצור על לנינגרד. החל הרעב. כשאימא פרסה לחם כבד וטחוב, מלא בנסורת ומי יודע במה עוד, היא נתנה לי ללקק את הסכין. באותה תקופה היא הייתה בהריון, אך חשבה שהילד לא ייוולד חי. לכן היא לא אכלה כמעט כלום ואת הכול נתנה לנו. היא תמיד הייתה אישה מלאה. אבל בזמן המצור רזתה באופן לא יאמן. לאבא היה קשה הרבה יותר לסבול חרפת רעב.

בזמן ההפצצות, ירדנו בדרך כלל למקלט. מאוד השתעממתי שם, וכל הזמן התלוננתי, "אימא, נו, מתי כבר נצא מכאן?"

אימא תמיד נשאה עמה את התיק שלה, ואם שכחה איפה השאירה אותו בבית, הייתה מודאגת מאוד. חשבתי שמשוה לא רגיל צריך להיות בתיק הזה. פעם אחת הייתי חולה, שכבתי במיטה. אף אחד לא היה בחדר. ואז ראיתי את התיק היקר של אימא, שהיה ללא השגחה. קפצתי מהמיטה, יחפה רצתי אל התיק. לא היה שם שום דבר מיוחד. אבל הרגשתי שאני חייבת לעשות משהו. שלפתי ממנו את פיסת הנייר הראשונה שבה נתקלתי. ממהרת לחזור למיטה כדי שלא יראו אותי, ולא יודעת מה לעשות עם פיסת הנייר, זרקתי אותה לפח ליד התנור. אני זוכרת את החרדה והיאוש של המבוגרים כשהבעירו את התנור, ומישהו ראה בתוכו את כרטיסיית הלחם הבוערת. הם הצליחו להוציא אותה,

אבל כמה קופונים נשרפו. פחדתי נורא ולא סיפרתי לאיש על המעשה שלי. רק כעבור שנים רבות סיפרתי על כך לאימא ושאלתי אם הצליחו לחדש את הקופונים שנשרפו. אבל אימא לא זכרה את זה.

אחותה של אימא ואחיה היו במיליציה העממית. הם נשארו בלנינגרד לאורך כל המצור. הבת הקטנה של אחד האחים מתה ברעב. גם סבי, אבא של אימא, שנשאר בדירה לבד לאחר עזיבתנו, מת ברעב.

אבא סיפר בבית שבכל מקום שאליו מגיעים הגרמנים, הם הורגים את כל היהודים, כולל ילדים. הוא לא חשב שאני שומעת ומבינה הכול. לא פעם חלמתי חלום: הגרמנים רודפים אחריי, אני בורחת, הם מדביקים אותי, הם כבר קרובים מאוד, עכשיו יהרגו אותי, אין תקווה... ואז התעוררתי בחרדה. עד היום, כבר לא בחלום, אני לפעמים מזדהה עם ההרוגים. רק במקרה לא הייתי אחת מהם.

בתקופת הרעב והקור הכי קשים, בפברואר 1942, נולדה אחותי אסתר, חיה ובריאה לגמרי. שאלתי את אימא איך קוראים לה. היא אמרה: "פירוצ'קה". לא אהבתי את השם הזה, ולכן המשכתי לשאול: "נו, אימא, באמת, איך קוראים לה?" לא נרגעתי עד שאימא אמרה: "אסתרקה".

הייתי אז בת חמש, אחי היה בן שלוש וחצי, ועכשיו הופיעה אחות שזה עתה נולדה. הבית היה קר, לא היה במה להסיק אותו. שרפנו רהיטים. והרעב היה בלתי נסבל. ועוד הפצצות. לקראת האביב החניכיים שלי החלו לדמם בגלל מחסור בוויטמינים. הסרפד שהביאה סבתא הציל אותי. היו שמועות שילדים נלקחים ומפונים ללא הסכמת ההורים. הוריי לא סמכו על המוסדות הסובייטים, הם חששו שאלה לא ישמרו על הילדים. בנוסף, הם לא רצו לשלול מהילדים את החינוך היהודי. הם החלו לחשוב על עזיבה. היה קשה להעז לזוז עם שלושה ילדים.

עם זאת, אבא התחיל לבקר במוסד עם השם הנורא "אָנאַקּוּפּוֹנְקִט" (נקודת פינוי), שם בחר במקום שאליו כדאי לנו לנסוע. הוא לקח אותי איתו, הראה לי מפות, ניסה להסביר משהו. לא הבנתי כלום. אבא בחר באלטאי, אמר ששם מגדלים פירות. הוא גדל באוקראינה ומאז ילדותו חלם על בית עם גינה.

בסוף הסתיו יצאנו לדרך. אפשר היה לצאת רק דרך אגם לדוגה. כבר בדרך התחילו לבדוק את המסמכים שלנו. הבדיקה התמשכה. שלושתנו היינו עטופים בסמרטוטים כלשהם, אך עדיין היה קר מאוד. התחלנו לבכות. לבודקים

נמאס, והם נתנו לנו לעבור. ואז נסענו בקרון משא יותר מחודש, לא היו חלונות, אור חדר דרך הסדקים בקירות. היו שם חולדות, נדבקנו בכינים ולעתים קרובות הופצצנו. אבל בתחנות קיבלנו מוצרי מזון שאותם לא ראינו הרבה זמן. הרכבת עצרה לעיתים קרובות, ולפעמים עמדה שעות. אף פעם לא ידענו מתי תזוז. בתחנה כלשהי, אבא, עם אחי איזיק בזרועותיו, הלך להביא מים רותחים. כשהיה בדרך חזרה הרכבת החלה לנוע. עם קומקום ביד אחת וילד ביד השנייה, הוא הצליח לקפוץ על הרכבת הנוסעת. הוא היה אז בן חמישים וארבע. כשהרכבת עצרה ליד שדה תפוחי אדמה, חפרנו אותם ואפינו אותם שם על מדורה

לאלטאי לא הגענו. במקום זאת, הובאנו לעיר כלשהי בסיביר, ומשם במעבורת – לכפר העובדים סוזון שבמחוז נובוסיבירסק. נסענו הרבה מאוד זמן. כפר זה היה בטייגה, מאה קילומטרים ממסילת הרכבת. בתחילה שיכנו אותנו, לצד משפחות אחדות של פליטי לנינגרד, בכיתה אחת בבית ספר. אינני זוכרת כמה זמן גרנו שם. אימא מצאה די מהר עבודה במשרד השלטון המקומי. בהתחלה, בסיביר, כנראה כתוצאה מהמצור, סבלתי מחולשה ואדישות, לא רציתי לרוץ ולשחק, כמעט ולא קמתי. אימא שכנעה אותי ללכת אתה לשוק, שם קנתה סל של חמוציות הרים, ומיד התחלתי לאכול אותן בחופנים. כך מצאתי בעצמי תרופה, ותוך זמן קצר החולשה שלי עברה.

שהינו בסוזון ארבע שנים. בסתיו 1945 נולדה אחותי הקטנה ברוניה. והורי לא העזו לצאת למסע ארוך עם ארבעה ילדים. לא היה ברור אם נקבל דיור ורישום בלנינגרד. לכן החליטו לעבור לעיר הקרובה יחסית, נובוסיבירסק. רק כמה שנים לאחר מכן, בקשיים גדולים, חזרנו בכל זאת ללנינגרד.

שמואל ליפשיץ

"החלומות על חיי שלום יתגשמו"¹⁵

לפני המלחמה עבדתי במפעל "פרימוס" כמהנדס ראשי. בתחילת המלחמה התחלנו לייצר תחמושת ומקלעים עבור החזית. עם תחילת המצור הקימו המהנדסים והטכנאים במפעלנו צוות קטן של כשמונה-עשר איש. אבל הצוות שלנו היה זריז ותומך ועשה הרבה בשביל העבודה המוצלחת בזמן המלחמה הקשה. למרות שהיו קשיים רבים, הצלחנו להתמודד איתם. מצאנו גישות חדשות ובלתי שגרתיות לפתרון בעיות שבמבט ראשון נראו בלתי אפשריות. אני רוצה לספר על כמה פרקים בתפקוד המפעל במהלך המצור.

באמצע אוקטובר 1941, בשעת לילה מאוחרת, צלצל טלפון במשרדי. באותה תקופה כבר הייתי בתפקיד ממלא מקומו של המנהל, שפונה, או, במילים פשוטות, עזב את המפעל. פעם אחת מתקשר אליי שיטוב, ראש מחלקת ההרכבה (שהייתה אז בשדרת גז) ומדווח כי יש תקיפה אווירית באזור וכי העובדים שהיו בקומה השנייה של הבניין נטשו את מקום עבודתם ומתחבאים בקומת הקרקע מה"מצתים" הגרמניים. אני שואל: מה, הם באמת חושבים שהגג והקורות בקומה הראשונה יכולים להציל אותם מפגיעה ישירה, אם תהיה? שיטוב משיב שכמובן הם לא יצילו אותם, והוא הסביר זאת לעובדים, אבל לא הצליח לשנות את המצב. בנוסף, הפאניקה מחמירה עוד יותר בגלל שעד כה לא הייתה הפצצה כה ארוכה ואינטנסיבית באזור זה. אני נותן הוראה לחכות עד סיום ההפצצה ואז לחזור לעבודה.

יותר משעה עברה, הוא מתקשר שוב ומדווח שההפצצה נפסקה לזמן קצר, אבל די מהר החלה באותה עוצמה, והעובדים עצבניים מאוד – מפחיד לעבוד תחת הפצצה מתמדת. הבנתי שהוא לא יכול להתמודד איתם לבד

¹⁵ הטקסט הוכן על ידי אלה שפירו, על פי זכרונות אביה, שמואל בניאמינוביץ' ליבשיץ (1968–1910).

והחלטתי ללכת לשם בעצמי. הוא התחיל לשכנע אותי בטלפון שזה מסוכן מאוד, אבל רק דרבן אותי. כמנהל, הייתה לי תעודת מעבר אישית, כך שיכולתי להסתובב בחופשיות בעיר בערב.

כשהגעתי לתעלת אובודני, אכן ראיתי פיצוצים תכופים ושמעתי רעם ושאות מנועי מטוסים רבים באזור שדרת גז. אבל החלטתי שעליי להגיע, בכל מחיר, למחלקת ההרכבה. היו לכך שתי סיבות: ראשית, הבנתי שאם אירוע כזה יתרחש שוב, הוא עלול לשתק את כל עבודת המפעל ולשבש את התוכנית, ושנית, הבטחתי לבוא ולא רציתי להפגין פחדנות. היה ממש מפחיד ללכת. ככל שהתקרבתי למחלקה ההפצצה הייתה חזקה יותר. נאלצתי להתקדם בדילוגים קצרים, במיוחד באזור הגשר בפנית תעלת אובודני ושדרות גז. ככל הנראה, הנאצים הפציצו במכוון – הם רצו להשמיד את הגשר. אבל בכל זאת הגעתי.

הופעתי במחלקה עשתה רושם גדול. התחילו שאלות: מאיפה הגעתי, מה המצב בעיר? סיפרתי על הטלפון של מנהל המחלקה ועל ההחלטה שלי לבוא, כי הבנתי שהמצב מסובך. שכנעתי את העובדים לגשת לעבודה, למרות שההפצצה נמשכה. כוחה של הדוגמא האישית עבד. עכשיו, כשאני מספר על המקרה הזה, אני עצמי תוהה כיצד העזתי לעשות דבר כה מסוכן. ככל הנראה, בצעירותי היה לי יותר אומץ, והמצב דרש פעולה, על אף הסכנה.

באותו חודש, אוקטובר 1941, מאוחר בערב, פרצה שריפה במחלקת הגלווניקה בקומה השנייה של ביתן החצר. כששמעתי על כך, רצתי לשם. נכנסתי למחלקה וראיתי עשן סמיך, לא הייתה תאורה. כששמעתי את קולו של מנהל המחלקה, פידלמן, מיהרתי לקראתו ושכחתי להתכופף. במקרים כאלה, על מנת לא להיחנק, צריך להיות כמה שיותר נמוך. כבר התחלתי להיחנק, דמעות זלגו לי מהעיניים, אבל אז הוא הגיע אלי בזחילה ואילץ אותי לשכב על הרצפה. לאחר שקצת החזרנו את נשימתנו, הצלחנו, כמעט בזחילה, לכבות את האש שפרצה ליד תא הייבוש. כשסוף סוף יצאנו מן המחלקה, הקאנו.

המפעל היה נתון גם להפגזות. פעם אחת ישבנו אני ואחת העובדות במשרדי וחילקנו כרטיסיות מזון. באותו זמן הופגז האזור, אבל לא שמנו לב לכך, זה הפך כמעט לדבר שבשגרה. אבל הפעם רסיס במשקל 400-500 גרם פרץ דרך החלון ועף ממש מילימטרים ספורים מפניי. אם הייתי נשען על השולחן עוד קצת, כנראה הייתי נהרג. הרסיס הזה היה מונח על שולחני הרבה זמן. הוצאתי אותו מחור בתנור שהיה בפנית המשרד.

פעם נוספת שיחק לי המזל במהלך הפגזה. הייתי בדרך למפעל יחד עם ראש קואופרטיב "סטורן", ספנקא, לאורך רחוב קייבסקיה. החלה הפגזה. ספנקא הספיק להתחבא בחדר מדרגות, ואני לא הספקתי להגיע אליו והתיישבתי צמוד לקיר. לבשתי מעיל פרווה ישן. הרסיסים נתקעו בתוך הפרווה. הפרווה העבה הצילה

אותי. המעיל היה מחורר בכמה מקומות. אני מתאר את המקרים הללו בפירוט רב כדי שהמצב שבו חיינו ועבדנו יעשה ברור יותר.

עם הזמן התרגלנו להפגזות ולהפצצות. אבל הרעב הכאיב מאוד לכולם. אין דבר נורא מרעב. בנובמבר אספקת החשמל הופסקה לחלוטין, הייצור נפסק, ונראה והיה שאי אפשר לעשות משהו עבור החזית. עם זאת, הצלחנו למצוא דרך לצאת ממצב זה. במפעל נשאר מספר רב של חלקים ורכיבים לרימונים, שהעבודה עליהם לא הושלמה. קיבלנו הנחיה לברר אם ניתן לסיים לייצורם ידנית. המומחים שלנו גילו שאכן ניתן לעשות זאת וארגנו את השכלול הידני של חלקים ורכיבים. הפועלים החלו לעשות ידנית פעולות כמו מזיגה, גלגול, כיפוף על מכשיר יד, צביעה במברשות במקום מרססים..

אבל המעבר לעבודה ידנית חייב את ייצורם של כמה מכשירים נוספים (מחזקים וגלגלים). ניתן היה ליצור אותם רק במחרטה. היה נדמה כי אין שום דרך לצאת מהמצב הזה. אבל הפתרון נמצא על ידי הפועל הוותיק סובולב. הוא הציע את הדבר הבא: שני פועלים מסובבים ידנית את החגורה במכונה, והוא במהירות הסיבובים הנמוכה ביותר (שאותה אי אפשר להעלות על הדעת במחרטה) יגלף חלקים – מחזקים וגלגלים. והדבר נעשה. בעזרת מקדחי יד וכלים ידניים קיבלנו את האפשרות להשלים, כלומר, להביא למוכנות, כמעט את כל המוצרים שלנו, הנחוצים כל כך בחזית.

עבודתנו צוינה לטובה, ובהמלצת הוועדה המחוזית, נציגי מפעלים אחרים החלו להגיע למפעל שלנו וללמוד מניסיונו. אבל עד מהרה עמדנו בפני בעיה אחרת: אזל לנו הדלק. פנינו לוועדה המחוזית וקיבלנו רשות לפרק את היציעים של אצטדיון "קאצ'וק", שנמצא בסמוך לשער נְרֵבָה. הוקם צוות להשגת דלק בהנהגת מנהלת העבודה של מחלקת הניקוב, קלאודיה קולצובה. היא בחרה את הנשים הכי חזקות, הן פירקו את הסוככים, יציעי העץ, ועל מזחלות (כבר לא היו רכבים) הובילו את לוחות העץ אל המפעל. שרפנו אותם בתנורים וגם בתנורי "בורז'ויקה". ברור שחדרים קטנים הותאמו לעבודה, על מנת לחסוך בחום. בתנאים כאלה עבדנו כל החורף הראשון של המצור.

הצעות הייעול שהתקבלו במפעל הביאו תועלת כפולה. ראשית, נתנו לחזית את המוצרים הדרושים, שנית, ספקנו עבודה לאנשים שהיו מסוגלים לעבוד. בתנאים החמורים של המצור, העבודה הייתה חשובה מאוד להצלת חיים. הניסיון הוכיח שמי ששכב ולא הלך לעבודה, לרוב לא קם מהמיטה. ומי שעבר כמיטב יכולתו, עבד למרות הכול, בתקופה הנוראה הזו, בדרך כלל, שרד.

יש ביטוי ספרותי כזה: "אי אפשר לתאר את זה, צריך לחוות את זה." ביטוי זה משמש בדרך כלל לאירועים מיוחדים בחיים. נראה לי שהוא מתאים ביותר לתיאור החיים בלינינגרד, מדצמבר 1941 עד פברואר 1942. שלושת

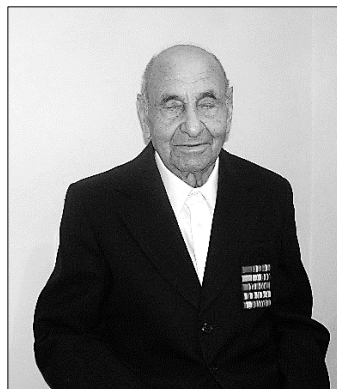
החודשים הללו של 900 ימי המצור היו הקשים מכולם. דווקא בתקופה זו נדמה היה כי אדם אינו מסוגל עוד לעמוד התלאות שנפלו בחלקו. כבר ציינתי שהייתי צעיר ובריא, אבל הצפדינה על כל תוצאותיה בכל זאת לא פסחה עליי. תוצאות התלאות שחווינו במצור הולכות ומתחזקות בזקנתנו.

ניסיון המצור הראה שאם אדם אופטימי, מסוגל להפגין אומץ לב, נאבק ולא נכנע לדכדוך, הוא מסוגל לנצח אפילו את המוות הבלתי נמנע לכאורה. במהלך המצור ראיתי את התנהגותם של אנשים רבים והתוודעתי לכך פעמים רבות. הייתי מגדיר תכונות אלה כ"כושר קיום". אתן דוגמא בולטת אחת. במרץ 1942 שלושה מעובדי המפעל (אני, מנהל עבודות המחלקה יורייב, ואינני זוכר את השם של השלישי) נשלחו לרחוב פסטל לבדיקה כלשהו בכמה בתים. הלכנו באופן טבעי ברגל. הלכנו ארוכות והתחלנו לדון בשאלה האם יתכן שבלנינגרד שוב תהיה תקופה שבה נראה חנויות, ונוכל לקנות בהן מוצרי מזון רבים ושונים, שנוכל לאכול לשובע, להתרחץ בבית מרחץ ולקנות בגדים כלשהם. עכשיו השיחה הזו אולי נראית מוזרה, אבל באותה תקופה הלכנו בעיר מתה עם בתים נטולי חלונות, מכוסי פיח אחרי שריפות. הלכנו לאורך רחובות שוממים, כה ריקים שכשפנינו לנייבסקי פרוספקט בסמוך לרחוב סדוביקה, ראינו בצהרי היום רק שלושה אנשים, חוץ מאתנו, משני צדי נייבסקי. חבריי אמרו שכל הנראה לא נוכל להשיג שום דבר ממה שרק חלמנו עליו. ואילו אני הייתי משוכנע בתוקף שיבוא שלום, שהחלומות על חיי שלום יתגשמו. לאחר תקופה קצרה, השניים מתו מצפדינה ורעב.

בנקודה זו, מסיבה כלשהי, אני נזכר במשל שסיפר צ'רצ'יל לשגרירנו מאיסקי במהלך המלחמה. לאחר מכן העלה אותו מאיסקי בספרו "רשימותיו של דיפלומט סובייטי". תמצית המשל היא זו: שני צפרדעים נפלו לחבית חלב. אחת מהן – פסימית – התייאשה, נחנקה וטבעה. השנייה – אופטימית – נלחמה כל כך חזק עד שבחבית נוצרה חמאה, היא דחפה את עצמה ממנה, וקפצה החוצה.

המאה של אלוף משנה שכטר

קשה להאמין שבן שיחי הוא בן 102. קשה לזהות באיש המבוגר והעיוור את הקצין הימי האמיץ ויפה התואר, מגינה של לנינגרד הנצורה, שנמצא לפניי בתצלום, שם גילו הוא בדיוק חצי מזה מגילו היום. אבל אני בטוח שכל אדם שני בין אלה שצעירים ממנו ברבע מאה יכול לקנא בזיכרוננו, בחדות חשיבתו, בבהירות הבעתו.

מארק ואווה שכטר, כמו כל האבות והאימהות היהודיים שלא הספיקו לרכוש

השכלה, חלמו על השכלת ילדיהם. לפיכך הם שמחו מאוד כשבנם אלכסנדר, ללא כל תמיכה כספית, התקבל במכון לתכנון כלכלי בלנינגרד. לפני סיום הלימודים הוא נרשם לסגל העתודה של חיל הים. הוא היה אחד ממש מאות סטודנטים לתארים מתקדמים ובוגרי מכונים אקדמיים שהיו אמורים לחזק את הסגל הפיקודי של חיל הים.

הדיכוי שנערך בשנים 1937-1939 החליש, ראשית לכול, את סגל המפקדים הגבוה של הצבא האדום, שהשתקם בעיקר על חשבון סגל המפקדים הבינוני. אלה, בתורם, היו זקוקים לתגבורת מהדור החדש. בספטמבר 1939, לאחר כיבוש פולין בידי הנאצים, נכנס הצבא האדום למערב אוקראינה ומערב בלארוס.¹⁶ בנובמבר 1939 החלה מלחמת פינלנד הקשה, שנמשכה עד מרץ 1940. באותה שנה, סיפחה ברית המועצות את שטחי המדינות הבלטיות. היה ברור שהמלחמה הגדולה אינה רחוקה. ברית המועצות, אף על פי שחתמה על הסכם מולוטוב-ריבנטרופ עם גרמניה, חיזקה בדחיפות את כוחות הצבא והצי.

¹⁶ מדובר בחלוקת פולין בין שתי המעצמות, שכן האזורים שנקראו בגרסה הסובייטית "מערב אוקראינה ומערב בלארוס" היו חלק מהרפובליקה הפולנית השנייה. (הערת המתרגם)

בתום קורס פיקוד קצר, קיבל סגן אלכסנדר שכטר פקודה להתייצב ב-1 בספטמבר 1939 בקרונשטט. הוא מונה לראש מחלקת כוח האדם באחת ממחלקות המשנה של פיקוד המוקשים והטורפדות. שכטר לא עסק זמן רב בעבודה מנהלית. השירות הכימי של חיל הים נוסד, והמפקד הצעיר הועבר לתפקיד ראש מחלקה בשירות זה.

בעקבות הצבא הועבר הצי הבלטי בדחיפות לארצות הבלטיות, לטאלין. כחבר בקבוצת המומחים, נשלח אלכסנדר שכטר למוסקבה כדי להכין חישובים למבצע רחב היקף זה. כשחזר, המחלקה כבר הייתה מוכנה במלואה, וב-21 ביולי 1940 הפליג הצי לטאלין. שם נשאר כוח האדם בימים הראשונים על הספינות, מכיוון שאירועים סוערים התרחשו בבירת אסטוניה, בעקבות סיפוח הרפובליקה הסוציאליסטית האסטונית לברית המועצות.

אחת המשימות החשובות שהוטלו על אלכסנדר שכטר בחודשים שלפני המלחמה הייתה השתתפות בהקמת המחלקה הכימית בבסיס הימי בחצי האי האנקו (גֶּנְגוּט). לבסיס, הנמצא בכניסה למפרץ פינלנד, ממש מול טאלין, מקום שהושכר מפינלנד במסגרת הסכם השלום משנת 1940, הייתה חשיבות רבה מבחינה אסטרטגית. הצי הבלטי, יחד עם הצבא האדום, נקט בצעדים לחיזוק כל העמדות בגבולות המערב החדשים. המתיחות באזור זה עלתה מדי חודש.

ב-22 ביוני 1941 פתחה גרמניה במלחמה. בימים הראשונים התברר כי הצי עשוי להיחסם בטאלין או שיאלץ לעזוב אותה. התקבלה פקודה לפינוי מסמכים סודיים רבים. הם הועמסו על ספינות עזר, שרובן כבר יצאו מכלל שימוש. בין האחראים לפינוי המסמכים הללו היה אלכסנדר שכטר.

הספינות הפליגו מזרחה, אבל בדרכן כבר הספיק האויב לזרוע שדות מוקשים. התקבלה הפקודה לחזור ולהעביר את המטען הסודי דרך הרכבת. וכבר ב-4 ביולי, יצאה הרכבת המיוחדת לכיוון לנינגרד. אבל באחת התחנות היא נאלצה לעצור – מטוסי האויב פוצצו את המסילה. גם הרכבת הופצצה לא פעם, והנוסעים נאלצו לעזוב את הקרונות ולהסתתר מתחת לסלעי ענק או ביער הסמוך למסילת הרכבת. מתוך הבנה של חשיבות המסמכים, שלחה מנהלת הרכבות קטר מיוחד עם הנהג המפורסם בוגדאנוב. בזכות המרץ והסמכות שלו, הועבר המטען היקר ללנינגרד.

לאחר שסיים את משימתו החשובה של פינוי המסמכים הסודיים, הייתה סוף-סוף לאלכסנדר הזדמנות לבדוק מה עלה בגורלם של לאהוביו. התברר כי אשתו ההרה, ליליה, פונתה מלנינגרד לריאזאן, יחד עם שאר נשות המפקדים. משם תועברנה לאומסק, שם נשארו ליליה ואחותה עד תום המלחמה. ב-16

בנובמבר 1941 היא ילדה את הבת נינה בזמן נסיעת רכבת. אביה של ליליה נשאר בלנינגרד, הוא מת מתשישות בתקופת המצור. בהמשך המלחמה, תאבד ליליה גם את אחיו. הוריו של אלכסנדר ואחותו פרידה פונו למחוז סמארקנד. שם, בשנים 1941-1942, אביו ואמו מתו מרעב ומחלות...

המעבורת בין לנינגרד לקרונשטט עדיין עבדה כשורה. מקרונשטט תיכנן אלכסנדר לחזור לטאלין, אך הוסבר לו כי לפי התכנית יעבור הצי מטאלין לקרונשטט ולנינגרד, שכן הצי ספג אבדות קשות, הן ממטוסי אויב והן ממוקשים. בגלל חוסר החלטיות של וורושילוב וז'דנוב, הצי לא קיבל פקודה לעבור מטאלין לקרונשטט במשך זמן רב. רק בסוף אוגוסט, כשהגרמנים הגיעו ביבשה לחופי המפרץ, עזבו אותו הספינות תחת הפצצות לא פוסקות, דרך המעבר הפתוח המרכזי של מפרץ פינלנד, שכבר היה ממוקש על ידי האויב – המסלול האפשרי היחיד לספינות גדולות דוגמת סיירת "קירוב".

המצב הלך והחמיר. האניות הופצצו באכזריות. אלכסנדר נזכר במיוחד בהפצצות קרונשטט ב-22 ו-23 בספטמבר 1941, כאשר חיל הים ספג את הנזק המשמעותי ביותר. אז נפגעו ספינות הקרב "מארה" ו"מהפכת אוקטובר", שהיו בנמל.

ב-21 בספטמבר, בבוקר, נכנס אלכסנדר שכטר למשמרת מבצעית במנהלת עורף הצי. המקום הותאם בחופזה, לא מוגן כראוי. הוא שלח את עוזרו לחצר, הוא עצמו עמד צמוד לקיר, במקום בטוח יותר. אחרי ההרגעה, הגיעו מפקדי חיל הים לקצין התורן עם דיווחים. הקצין הבכיר מספינת הקרב "מארה", ששירת בה שנים רבות, ממש בכה בקול: "אין לנו יותר 'מארה'!" אכן, הנזק לספינה היה כה חמור שחשבו לנכון לחתוך חלק ממנה למתכת, שהייתה אז יקרה מאוד. אולם תשעת התותחים שלה המשיכו לפעול.

בלנינגרד הלך המחסור במזון וגבר, ואף החריף עקב סירובו של ז'דנוב לקבל את הרכבות שכבר הוכנו עם רזרבה. כאשר הוטל המצור על העיר, כאשר נשרפו מחסני המזון, נשלח, לבקשת רשויות העיר, חלק המלאי של קרונשטט ללנינגרד, והצי נשאר רעב. בעוד שבעיית העיר לא נפתרה, סבלו כל אנשי מטה הצי מרעב תמידי. אבל הם מילאו את תפקידם, לא רק במשרדים, אלא גם במקומות שבהם נדרשו, לפעמים באזורים הקשים והמסוכנים ביותר. כך, למשל, בדצמבר 1941, בערב, כששכטר היה בדרכו מהמשמרת לצריף, התפוצצה לידו פצצה – למרבה המזל הוא לא נפצע. באפריל 1942, בזמן תקיפה אווירית מאסיבית על הסיירת "קירוב", שעמדה בנייבה ליד

האנדרטה של פטר הגדול, נהרגו מלחים רבים. שכטר שהיה על סיפון הסיירת לא נפגע מרסיסים או מכדורים. היו מצבים דומים רבים.

אוניות גדולות – ספינת הקרב "מהפכת אוקטובר", הסיירות "קירוב" ואחרים – עגנו בחורף בנייבה, שם הוגנו טוב יותר על ידי ההגנה האווירית של העיר, ותותחיהן יכלו להשתתף בהגנתה. מטות רבים של מנהלות הצי הועברו גם הם העירה מקרונשטט. ב-6 בנובמבר 1941 הועבר בספינת עזר ללנינגרד גם המנהל שבו שירת אלכסנדר. תחילה הוצבו בנמל הצבאי של לנינגרד, ואחר כך, כשהמודיעין הגרמני איתר אותם וחיל האוויר הפציץ את המטה, מיקומו שונה מספר פעמים עד סוף 1942.

בלנינגרד הנצורה נמשכו חיי התרבות. ידוע לרוב, למשל, ביצועה של "סימפוניית לנינגרד" של דמיטרי שוסטקוביץ', אבל מסיבה כלשהי כמעט ואין זוכרים, למשל, את הבכורה ב-7 בנובמבר 1942 של המחזה "התפשט הים למרחבים" מאת וסבולוד וישנבסקי, וסבולוד אזרוב ואלכסנדר קרון. סופרים מצוינים אלה, כמו גם אחרים, הקימו אגודה ספרותית בצי הבלטי, וזו פעלה בימים הקשים ביותר של הקרב על לנינגרד.

לאחר פריצת המצור, קבוצות ניהול הצי, כולל המחלקה הכימית שבה שירת אלכסנדר, העבירו את יחידותיהן מערבה, בד בבד עם התקדמות כוחותינו. מיד כשנוצר רצף בין אורנינבאום ולנינגרד, נסע אלכסנדר לשם כדי לבסס את עבודת המחלקה. כשבספטמבר 1944 שיחררו כוחות של חזית לנינגרד בהשתתפות הצי הבלטי את טאלין, חזרו הספינות מיד למפרץ וכל המטות – לעיר. מטאלין נשלח סרן שכטר לריגה כדי לארגן מחסן כימי צבאי והספקת ספניות.

אלוף משנה אלכסנדר שכטר זכה בשני עיטורי כבוד – "הכוכב האדום", עיטור "המלחמה הלאומית", מדליות "על הישגים קרביים", "על הניצחון על גרמניה הנאצית", "על הגנת לנינגרד" ורבות אחרות.

בשנת 1993 עלתה משפחת שכטר לישראל. תחילה שהו ברמת גן, אבל עד מהרה התיישבו בבני ברק. את יום הולדת ה-100 של האלוף-משנה חגגו לא רק במשפחתו התומכת, אלא גם באיחוד הכלל-ישראלי של ותיקי מלחמת העולם השנייה, שבו עבד תקופה ארוכה. זכר הגיבור, מגן לנינגרד, הונצח בפרסומים אודותיו, כמו גם בתצלומים ובמסמכים של חדר התהילה הצבאית של ותיקי המלחמה בעיר בני ברק.

"אכלנו את הטיח שאותו גירדנו מהקירות"

המלחמה תפסה אותי בהיותי סטודנטית באוניברסיטת לנינגרד. עם פרוץ המלחמה נשלחנו, הסטודנטים, לחלק בבתים זימונים של לשכת הגיוס. אחר כך עבדתי במפעל מכונות, יום ולילה גררתי בלוקים גדולים של ביטומן לתנורי כבשן.

כשלארשונה חווינו הפצצה, זה היה מפחיד מאוד, למרות שהייתי עם חברה ואנחנו ממש החזקנו זו בזו. עד מהרה נשלחנו לעבודות הגנה – לחפור תעלות סביב לנינגרד. התעלות היו בעומק 190 ס"מ. העבודה הייתה קשה ועבדנו תחת אש. כדור אחד פגע בי, אבל הפציעה הייתה קלה.

לא פעם צפינו בקרבות אוויר קשים, ראינו איך המטוסים הגרמניים מתפוצצים ונופלים, אבל נפלו גם ה"הניצים" שלנו, הירוויים על ידי הנאצים. זה הכאיב לנו מאוד, והתאמצנו עוד יותר לחפור במלוא המרץ כדי לעזור במשהו לחזית. כך "הגענו" כמעט עד לעיר פושקין.

בספטמבר החלו ימי המצור הקשים. זה היה מאוד מפחיד וקשה. לא היה מזון. ביום הראשון של המצור, לאחר הפצצה, נשרפו מחסני בדאיב. בעיר הונפקו כרטיסיות מזון, אבל כמעט לא היה מה לאכול. אכלנו טיח שאותו גירדנו מהקירות עם מים קרים. הלכנו לשאוב מים (אז אמרו: "נטלטלנו") לנייבה, וגררנו הביתה על מזחלות פחיות מלאות. בכיוון הנגדי נעו, לעיתים קרובות, מזחלות עם גוויות לעבר בית הקברות פסקריובסקויה.

החברה שלי ואני גרנו יחד, תמכנו זו בזו. פעם נגנבו ממנה כרטיסיות המזון, אבל קיבלתי בכרטיסייה שלי את 250 גרם הלחם שלי וחילקנו אותו שווה בשווה. התקופה הקשה ביותר של המצור הייתה עד אביב 1942. קור, רעב, כולם בקושי זזו. בדירות שברו רהיטים, שרפו כל מה שיכול להישרף בתנורי "בורז'ויקה" כדי להתחמם. אבל החום מהם לא הספיק להרבה זמן.

לאחר שבמרץ 1942 פתחו את "דרך החיים" באגם לדוגה, החליטו לפנות אותנו מהעיר. אבל הקרחה היה חלש, האגם התחיל להפשיר ובמהלך המעבר שלנו רכב אחד עם אנשים טבע לנגד עינינו. הרכב שלנו זינק הצידה מהמקום המסוכן ועברנו אותו. למרבה המזל שרדנו, אבל המצב הנפשי היה נורא. הגענו ל"יבשת" ועלינו על רכבת משא. רבים מתו בדרך, אבל אי אפשר היה לעצור,

מכיוון שהרכבת הופצה לעיתים קרובות. הורידו אותנו בתחנה בעיר מינרלנקה וודי. שם האכילו אותנו, חיממו והסיעו לדירות. אבל בזמן הזה כמעט ולא הייתי מסוגלת לאכול. כפי שהסבירו לי, הוושט הצטמצם, ולכן האוכל לא עבר. יכולתי לבלוע רק דייסת סולת נוזלית ולשתות מיץ גזר.

החברה מצאה את הוריה ונסעה אליהם לעיר אנגלס. ואני נשלחתי כמורה למכון פדגוגי. אבל אחרי חודשיים-שלושה הייתי צריכה לברוח – הגרמנים התקדמו. בקושי רב הגעתי לגרונזי – הלכתי ברגל חודש ימים, בערך 30 ק"מ ביום. כך הלכתי כמעט אלף קילומטר ברגל, אנשים עזרו לי, נתנו קצת אוכל. בסופו של דבר התיישבתי בטורקמניסטן, בעיר קרסנובוֹדְסְק. באזור חרג'יבט. קטפתי כותנה ואחר כך הועברתי לעבודה כמורה.

משפחתנו כללה שבעה עשר אנשים. הוריי נספו ליד העיר סלוצק, בגטו. בחזית נהרגו שלושה אחיי. ילדי אחי ואחיותיי נספו בגטו שאותו הקימו הגרמנים בעיר רומנוב. פעם אחת הובילו אותם למקום שבו, כפי שהובטח להם, הם היו אמורים לגור. כשהגיעו, ירו בכולם למוות לפני תעלה שנחפרה. על פי עדי הראייה ששרדו בנס, האדמה הייתה מתרוממת ו"נושמת" לאחר שהמתים נזרקו לתעלה. כך נספתה כל המשפחה.

זכר הימים הנוראיים של המצור

הוריי עברו מבלארוס ללנינגרד בשנות ה-20 של המאה הקודמת, שנות הרעב הרעות. הם היו פועלים פשוטים, עבדו קשה מאוד, ותמיד חלמו על השכלה. באותן שנים בלנינגרד עדיין לא סיננו אנשים על פי "השורה החמישית" בתעודות¹⁷ ואורי קריינין, אבי, התקבל ללימודים במכון האקדמי להידרוטאון-רולוגיה וסיים אותו בהצלחה. אשתו מלכה, אמי, השלימה את לימודיה במחלקה לגיאולוגיה באוניברסיטת לנינגרד. לאחר סיום לימודיו, גויס אבי לחיל הים. לפני המלחמה שירת הקצין קריינין בצי הבלטי

באזור טאלין. אימא, אני ואחותי ביקרנו אצלו בדיוק כשפרצה המלחמה. כל האזרחים נשלחו בדחפיות ללנינגרד באונייה "יוסיף סטלין". בדרך הפציצו הנאצים את הספינה שלנו, אוניות רבות נפגעו ממוקשים שהונחו על ידי הנאצים. אבל אנחנו הגענו בשלום ללנינגרד. אלא ש"שלומנו" התברר כזמני. החלה הקופה נוראה עבור העיר ותושביה – המצור.

גרנו במרכז, לא רחוק מנייבסקי פרוספקט. לקראת החורף, במהלך הפצצה, גל הלם הרס את דירתנו. אחותי אלה ואני שרדנו בנס. עברנו לאחייניתה של אימא, לאי וסילייבסקי. אימא עבדה בבית חולים, ואחותי ואני נשארנו בבית לבד. אז חילקו 125 גרם ממה שנקרא "לחם" לאדם ליום, אך במציאות הייתה זאת נסורת עם טין. לפני שיצאה לעבודה, חילקה אימא את גוש הטין הזה לחתיכות והסבירה לנו באיזו שעה מותר לאכול איזו חתיכה. רעבות, בולעות ריר, הסתובבנו סביב השולחן וחיכינו לביס הבא שנוכל לאכול. אחותי הייתה קטנה ממני בשנה וחצי. הסתתרנו מהפצצות בתעלות רדודות שנחפרו בחצר. אפשר לקרוא למה שהגן עלינו מפני המוות בשמות שונים: מקרה, נס או כוח על כלשהו, אבל כך זה היה. אתן דוגמה אחת למקרה שבו היינו במרחק שערה מהמוות. פעם אחת, במהלך תקיפה אווירית, רצנו

¹⁷ שורת הלאום. (הערת המתרגם).

לחצר, וממש לפנינו נהרגו אישה וילד מרסיסים. רצנו קצת קדימה, ופתאום נפל מולנו עמוד חשמל, אבל הצלחנו לקפוץ מעליו. רצנו לתעלה הראשונה – היא הייתה דחוסה באנשים, מיהרנו לשנייה – גם שם צפיפות לא נורמלית, מצאנו מקום רק בשלישית. וכעבור דקה בלבד, בשתי התעלות הראשונות, נהרגו כל האנשים מפגיעה ישירה של פצצה.

לאחר המקרה הזה, אימא החלה לקחת אותנו עמה לבית החולים. לא ניתן לתאר את המראות האיומים שראינו כשהלכנו עם אימא לאורך הנייבה. לא ניתן לתאר אותם, אך הם לעולם לא יימחקו מזיכרוני. אימא השאירה אותנו בחדר האוכל של בית החולים, והתכרבלנו בפינה כמו עכברים, חוששות שמא יזרקו אותנו משם. אימא, כמובן, לא יכלה לתת לנו לאכול: אפילו הפצועים ניזונו מזיד דליל כלשהו. אבל נשים רחמנות שעבדו בחדר האוכל, כששטפו את הקדירה ללא סבון, שפכו את הנוזל העכור והחמים הזה לספלים ונתנו לנו. שתינו אותו בחמדנות, אולי רק בגללו שרדנו...

באביב, כאשר הופיע דשא מתחת לשלג, קטפנו ואכלנו אותו. אבל בכל זאת, סבלנו ממחסור בוויטמינים. סבלתי משיתוק רגליים, ואמי כבר לא יכלה ללכת לעבודה. ישבנו בבית בייאוש מוחלט.

ואז, סוף-סוף, נפתח השיט בלדוגה, שכונה "דרך החיים". אבא שוחרר ליומיים ובא ללנינגרד כדי להציל את המשפחה. היינו צריכים להפליג על סירת מנוע. אבל כבר לא יכולתי ללכת, הביאו אותי על אלונקה, אמי ואחותי הגיעו איכשהו בכוחות עצמן. לאחר שראה שהכול בסדר אתנו, חזר אבא מיד ליחידה שלו.

כששטנו בלדוגה ההפצצות לא פסקו. אחר כך הועברנו לרכבת. ושוב תקיפות אוויר. הרכבת נעצרה לעיתים קרובות, אנשים הסתתרו בכל מקום שיכלו, ולנו אפילו לא היה כוח לרוץ לשום מקום. ושוב הציל אותנו איזה כוח לא ידוע. הגרמנים הפציצו קרונות רבים, אבל הקרון שלנו שרד. באחת התחנות אימא החליפה שמלה לכמה תפוחי אדמה חמים, אבל כבר לא יכולתי לאכול, רק שתיתי מים. כשאבא נפרד מאתנו, הוא נתן לאימא קופסת טבליות של ויטמין C. אימא התחילה לתת לי אותן, אולי זה עזר לי לצאת מהמחלה הנוראה. לבסוף, אחרי מעברים רבים, הגענו לאומסק. שם, בגיל תשע, לאחר שהתאוששתי מעט, התחלתי ללמוד בבית הספר, בכיתה אחת עם אחותי, למרות שהייתה קטנה ממני.

משפחתנו חזרה ללנינגרד מיד עם סיום המלחמה. בשנת 1945 הועבר אבא לעבודה בקרונשטט כראש השירות המטאורולוגי של בסיס חיל הים.

חיה לווין

לא ניסינו להיות גיבורים, פשוט חיינו ועבדנו

עבדתי כפסיכיאטרית בבית החולים הפסיכו-נוירולוגי ה-2 במויקה 126. וביוני 1941 קיבלתי חופשה. גרנו בדודרהוף, אצל אישה פינית זקנה. היו איתי בתי תמרצ'קה בת השש ובני אליק בן השלוש. ב-22 ביוני קמתי מוקדם והסתכלתי בחלון. למה יש כל כך הרבה אנשים בחוץ? רצתי לרחוב ושמעתי: "מלחמה, סטלין..." בראשי – נחיל מחשבות. אבל... מלחמה היא מלחמה, והילדים זקוקים לאוויר צח. וכעבור מספר ימים נסענו לפורצ'יץ. יחד איתנו באה אחות של בעלי עם הילד. עוד לא הספקנו להתיישב, והחזית הלכה והתקרבה. פיצוץ פגזים נשמעו קרוב מאוד.

נסענו חזרה בקרונות משא די פגועים. עד מהרה נשמע זמזום המטוסים – ההפצצה החלה. הסתברנו בשיחים של שדה תפוחי אדמה, משוטחים ודוחפים ילדים לקרקע. נסענו יומיים. היה קשה להבין מה מתרחש בכיכר ובסתניה, ביציאה מבית הנתיבות "מוסקבסקי".

תוך ימים ספורות העיר נעשתה בלתי מוכרת לחלוטין. על חלונות הבתים מודבקים סרטי נייר שתי וערב. כעבור זמן קצר התברר כי סרטי נייר אינם עוזרים. כבר בהפצצה ראשונה התנפצו זוגיות והרסיסים לפעמים פצעו עוברי אורח. אותיות גדולות על קירות בתים: "הצד הזה הכי מסוכן במהלך הפגזות." החשמלית שבה נסענו הייתה איטית. קבוצות הגנה עצמית ולוחמי ההגנה האווירית עמדו על המשמר בשערים. תפקידם היה לספק עזרה ראשונה לנפגעים, לכבות שריפות, ללוות אנשים למקלט. השמיים מעל העיר מכוסים במאות בלונים. הם הפריעו לכושר התמרון של הטייסים הגרמניים, שחששו להסתבך בכבלים. עם זאת, מטוסים רבים הצליחו להיכנס לחלל האווירי שמעל העיר: הגרמנים הפציצו לא רק מתקנים צבאיים, אלא גם מפעלים, תיאטראות, מוזיאונים, בתי ספר, בתי חולים ובתי מגורים.

ברחובות היו אנשים רבים עם מכוסים ואתים. הם הלכו לבנות מבני הגנה, מקלטים, לחפור תעלות נגד טנקים. מאות אלפי אנשים גויסו לבנייה, שנמשכה יומם ולילה תחת הפגזות והפצצות. אישה אחת הגדירה במדויק את הגישה הכללית: "ככל שהזיעה שלנו תישפך יותר, כך יישפך פחות דם בנינו, אחינו ובעלינו".

לבסוף הגענו לביתנו, בית מספר 3 בסמטת פונרני. התיישבנו לארוחת הערב, אבל ארוחת "השלום" האחרונה שלנו הופרעה מיד. פגז פגע בקיר שבין החלונות. שברי זכוכית ואבק לבנים נשפכו על השולחן, צלחות שבורות עפו על הרצפה. רצנו למסדרון, הילדים פחדו. למחרת (בימים האחרונים של אוגוסט) נסעתי לאגף הבריאות בעירייה לבקש אישור להתפנות, מפני שיש לי שני ילדים קטנים. אבל הם ביקשו שאשאר, כמעט לא היה מי שיעבוד. במחשבות קשות הלכתי הביתה. לא יכולתי לעזוב, לערוק, חובתי כרופאה לא אפשרה לי להתפשר עם המצפון. עם זאת, לא רק חיי היו על כף המאזניים, אלא גם חיייהם של ילדיי. והייתה לי הזכות לעזוב, חוץ מזה, כפי שהתברר אחר כך, הייתי בהריון. המצב היה עוד יותר חמור כי בעלי היה רחוק, הוא פונה לאורל עם המפעל שלו. אבל קיוויתי שהילדים יסודרו, והחלטתי להישאר. כפי שלמדנו אחר כך, נותרו בלנינגרד כארבע מאות אלף ילדים.

בהודעות של בית החולים הוזכרו יותר ויותר שמות הרופאים והאחיות שהלכו לחזית. העובדים שנותרו לא רק החליפו את חבריהם, אלא לעתים קרובות נסעו לעבודות ההגנה בכפר ריבצקויה. שם חפרנו תעלות, חפירות למקלטים. הרגשנו כמו בחזית, כי עבדנו על רקע של רעש, תחת אש ופיצוצים. לעתים קרובות הושלכו עלונים ממטוסים שבהם קראו הגרמנים לתושבי לנינגרד "להפסיק את ההתנגדות חסרת הטעם". בבית החולים היה צורך הולך וגובר להעביר חולים למקלט. חזרתי הביתה בערב עייפה ורעבה מאוד.

המחסור במזון בעיר הפך לבעיה קשה ביותר. קיבלתי 600 גרם לחם ביום, ילדים – 300 גרם כל אחד. מוצרי מזון אחרים היו מעטים מאוד. "חילצתי" מפתיליות ופרימוסים נטושים מעט קרוסין. ובארון ישן גיליתי "אוצר": בקבוק שמן דגים כמעט מלא, שני מקלות המטון¹⁸, כמה אריזות ויטמין C עם גלוקוזה. חילקתי את כל זה לשקיות ומדי פעם נתתי לילדים.

¹⁸ תוסף מזון שמכיל חלבון פלזמת הדם של בקר וגלוקוזה. היה נפוץ מאוד בתור ממתק. (הערת המרג)

הקרבות על לנינגרד היו עזים. היה קשה להאזין לדיווחי סוכניןפורמבירו.¹⁹ תקיפות אוויריות של האויב, הפצצות ירדו על העיר כמעט כל עשר דקות. אבל לא הייתה פאניקה. כולם למדו להשליך מהגגות פצצות תבערה. פיגנו הריסות בשטח בית החולים והבתים הסמוכים. הוצאנו אנשים מההריסות וסיפקנו להם עזרה ראשונה. היינו צריכים לעשות דברים שבתקופת השלום נראו בלתי אפשריים. באוגוסט עברה אלינו המרפאה של האקדמיה לרפואה של חיל הים. צוות בית החולים החל לטפל בלוחמי חזית לנינגרד, ובהמשך גם בחזית וולחוב, החולים במחלות נפש. לרוב היו אלה חולים עם טראומות של מוח וחולי אפילפסיה במצב תודעתי קשה. המתח הגופני והעצבי של הסגל הרפואי היה על סף מחלה.

ב-8 בספטמבר 1941 כבשו הגרמנים את שליסלבורג, ולנינגרד כותרה מדיכשה. המצור בן 900 הימים החל.

ביום זה, במהלך הדרך הביתה מהעבודה, החיים והמוות התקרבו מאוד זה לזה. הפגזות והפצצות כמעט רצופות, שריפה במחסני בדאייב, מתקנים אסטרטגיים חשובים ובתי מגורים נשרפו. מסביבי שריפות, פרצי אש, עשן, כל זה התערבב בשאגת מטוסים, פיצוצים ורעש הפצצות. רצתי כמעט בגישוש, עיניי היו מימיות להחריד, מסכת הגז דלפה, נחנקתי בה. כמעט בכל שער עצרו אותי לוחמי ההגנה האווירית, התנגדתי וצעקתי שהילדים הקטנים לבדם בבית. לא הרחק מהבית, שני לוחמים תפסו אותי בחוזקה וגררו אותי לפתח השער. איבדתי הכרה, התעוררתי מהריח החריף של האמוניה. ופתאום חשתי דחיפה חלשה מתחת לליבי. עד לרגע זה אפילו לא ידעתי על ההיריון שלי, שכן המחצית הראשונה שלו עברה ללא תסמינים משניים (בחילה, סחרחורת, ובאותה תקופה כמעט כל בנות לנינגרד סבלו מהפסקת מחזור פיזיולוגי בגלל הלחץ והרעב). כשהתפרצתי הביתה ראיתי שהילדים אוכלים דורנדה יבשה ושותים ארוץ קפה. באותו יום נשמעה האזעקה שש פעמים.

ב-23 בספטמבר נשמעה האזעקה אחת עשרה פעמים. חודש ספטמבר היה מלחיץ במיוחד. נאלצנו לפנות חולים למקלט בנסיבות קשות, את החלשים הוצאנו על אלונקות ובזרועותינו. זה היה קשה מאוד. בבית הפסקנו לרדת למקלט, הוא יכול היה להציל מרסיסים אבל ספק אם היה עוזר במקרה של פגיעה ישירה, וגם לא היה לכך כוח. ב-11 וב-14 באוקטובר – תקיפה מסיבית

¹⁹ לשכת החדשות הסובייטית (הערת המרגם)

של חיל האוויר הנאצי, פצצות תבערה רבות נחתו על בית החולים שלנו. אבל הצלחנו להשליך אותן מהגג בזמן, לא פרצה שריפה.

שיעור הלחם הופחת, קיבלתי 500 גרם והילדים – 250 גרם, ותו לא. כשילדתי בן, אלכסנדר, בעלי היה מאושר. הוא הסיר את השעון השוויצרי מידו והגיש לי אותו. ועכשיו החלפתי אותו במזון שהספיק לעשרה ימים בלבד. פעם אחת, כשנגמר לי הדלק, פירקתי שידת ספרים. בין הספרים מצאתי כמה חפיסות סיגריות. יצאתי עם פחית לנייבה לשאוב מים, ושם החלפתי סיגריות ללחם, לפעמים היה גם סוכר. אבל גם מקור קיום זה הסתיים. ימי ולילות המצור התמתחו וקשה היה להחזיק מעמד בלי חום, בלי אוכל. עד מהרה יצאתי לחופשת לידה וכבר הייתי עם הילדים כל הזמן. יצאתי לרחוב רק בשביל מים ולחם. בנובמבר 1941 שינה את חזות הרחובות. חשמליות ואוטובוסים קרועים ומכוסים בכפור עמדו, נטועים בקרח. אנשים צעדו לאט, מתכופפים קדימה, כאילו נגד הרוח. לכולם מסכת גז מאחורי הכתף, פריט הכרחי לחיי המצור.

ב-20 בנובמבר שוב הפחיתו את שיעור הלחם! לפועל – 250 גרם (השווייתי לפועלים), לכל השאר – 125 גרם. הגיע חורף עז, המדחום הראה 35-40 מעלות קור. הצטופפנו סביב התנור, אבל הוא הפיץ חום רק כשדלק. לכן כבר נשרפו ספרי הרפואה, הספרייה הטכנית של בעלי, וכוונתי ספרים ישנה. הילדים ישבו במיטה אחת, עטופים בכל הדברים החמים שעוד נשאו בבית, הביטו בי בעצב ובלי מילים ביקשו לאכול. השרתי את הלחם שלי ונתתי להם. לעסתי גפת בעקשנות.

הפנים שלי היו נפוחות, נעשו כזכוכית וקיבלו גוון של אגן נחושת. הרגליים הנפוחות כאבו וגרדו, כאילו התמלאו בעופרת לוהטת. הגעתי למצב של ניוון תזונתי, איבדתי שינה, הרגשתי רעב וצמא כל הזמן. התחילו סיוטים. במצב הזה, של תודעה מופרעת על רקע של רעב מתיש, נראה היה לי שחתכתי את זרועי השמאלית, אך לא חשתי כאב ולא היה דם. ואחר כך הגיעה הארה. התגברתי על המבוכה והלכתי לבית החולים שבו עבדתי. הטבחית מזגה לי צלחת מרק דליל חם, מלאה פחית במרק. האופה שלנו ניגש אלי. "שמעתי, בתי, שאת בהריון. מה נעשה?" ופתאום הוא הביא לי חתיכת לחם חם. לפני השינה, נתתי לילדים ארוחת ערב חמה עם לחם. כעבור זמן קצר, הופיעו שמרי חלבון, החלבון היה חשוב לנו אז מאוד. לא היה לי כוח ללכת לנייבה לשאוב מים, השתמשתי במגב כדי להפיל חתיכות קרח, אספתי שלג וכך השגתי מים. אנשים מתו בדירות והושמו בין החלונות. אנשים נפלו ברחובות וקפאו למוות. העיר הלכה והתמלאה בקורבנות ניוון. הופיעו מקרים של קניבליזם.

לעתים קרובות יותר היו אלה חולי נפש. אבל היו גם שפויים, הם נשלחו לכלא. בדרכי לבית החולים, ראיתי גוויות וחלקי גופות על שפת נהר פריאן'קה. היו שם גם גופות ילדים. למרות הסיכונים האלה, לא היו דמעות: תושבי לנינגרד נשבעו לעמוד איתנים. גם במצב זה פעלנו, הצלנו את חיי הפצועים, טיפלנו בחולים. תוך זמן קצר נבנתה "דרך החיים" על קרח אגם לדוגה. משאיות עם מזון הגיעו ללנינגרד, אנשים חצי מתים פונו מהעיר. אבל פחדתי לשלוח את הילדים, הדרך הופצצה לעיתים קרובות, ולפעמים מכוניות טבעו מתחת לקרח. עד מהרה בלנינגרד נפתחו מאה בתי חולים לסובלים מניוון. עד 24 בינואר 1942, התמותה הגיעה ל 24,000 איש ביום, מידע זה נמסר לי על ידי ראש המחלקה לסטטיסטיקה של אגף הבריאות בעיריית לנינגרד.

בסוף דצמבר 1941 נולדה לי תינוקת-אצבעונית. קראתי לה ליוסיה. אבל היא לא נגעה בשך במשך שלושה ימים, ילדה שנולדה במשקל 2.5 ק"ג נמסה לנגד עיניי. ביום הרביעי חזרתי הביתה. למחרת, טיפות של נוזל צהבהב החלו לנטוף משדיי, כל רבע שעה נתתי אותו לתינוקת. כשאספתי בקושי רב חצי כוס, השארתי מעט חלב לתינוקת, מהלתי את השאר במים ונתתי לילדים. אני מוכת חולשה, סחרחורת, נרדמתי, וכשהתעוררתי, הילדים ביקשו בביישנות: "אמאלה, תני לנו עוד חלב." ולי שדיים ריקים.

בבוקר הלכתי לרופא הראשי של בית החולים שבו עבדתי. הוא לא זיהה אותי, עד כדי כך השתנתי. מייד הורה להכניס אותי ואת התינוקת לבית חולים ואת בני ובתי לבית החולים לילדים ברחוב דקבריקס'טוב. בחדר המיון לא יכלו להסיר מרגליי את מגפי הלבד שלי, כתוצאה מפריחות. הם נחתכו והוסרו יחד עם הציפורניים. נתנו לי זריקה של אנלגין ושל נסיוב נגד טטנוס והעבירו אותי על אלונקה למחלקה לחולי דיסטרופיה. היה לי חום של 39.1 מעלות. הרגליים כאבו באופן בלתי נסבל. בערב החלה התינוקת להקיא, לשלשל, ובשבע בבוקר מתה. לא היו לי דמעות בעיניים, יכולתי רק לגנוח. החום נשאר במשך שבוע. בימים הקשים ההם לא נותרתי לבדי עם הכאב שלי, אנשים טובים ואדיבים הקיפו אותי. כעבור שבועיים הנפחות ירדה, התחלתי להתאושש, משקל – 39.5 ק"ג. לבקשת הרופא הראשי, השאירו אותי לעבוד בבית החולים, כדי "לחזק את הבריאות". הייתי במעמד של מגויסת וקיבלתי אוכל – שלוש ארוחות ביום. הכרתי אנשים מעניינים רבים. אנחנו, חמישה פסיכיאטרים ומומחית לפתולוגיה אנטומית, אנה מיכאילובנה דמידובה, אישה צעירה ויפה, הצטופפנו בחדר קטן. באביב מתה דמידובה משחפת.

ב-27 במרץ 1942 יצאו אנשי הצוות לנקות את שטח בית החולים ואת רחובות-החוף של מויקה ופריאז'קה הסמוכים אליו. בקושי החזקנו במוטות ואתים, נקרנו קרח, גרפנו שלג מעורבב בזבל וכיוב. הבנו שעם תחילת האביב, כאשר חיידקים ומיקרובים פתוגניים מתעוררים לחיים, הזהום יכול לגמור את מה שלא הספיקו החורף, הקור והרעב. מאמצים שרירים חלשים, התנפלו על ערימות השלג שהצטברו. ברגעי ההפוגה חייכנו לשמש של חודש מרץ, חשפנו את החניכיים האדומות, הנפוחות מצפדינה. עבודה זו הייתה מעשה גבורה צנוע של אנשים תשושים שהבינו: חייבים לעשות זאת על מנת שהחיים ימשכו.

בית החולים שלנו, שנבנה בשנת 1840 כבית סוהר, הצטיין בכוח העמידה המעורר קנאה שלו. אבל לאורך שנות המצור, שישים ושניים פגזים בכל זאת רפטו אותו לא מעט. ושלוש פצצות נפץ גבוה השמידו שני בניינים גדולים ואת חדר הכניסה מצד המויקה. אבל הדבר הגרוע ביותר קרה ב-4 באפריל. אחר הצהריים הכול היה כרגיל – בדיקות, טיפולים הופרעו בפינוי חולים למקלט. ובליילה החלה הפצצה, נראה כי מסרשמיטים משתוללים בשאגה פרועה מעל ראשינו. אני והאחות התורנית, אנה איונובנה קורובינה, התחלנו לפנות חולים למקלט. לפתע נשמעה מהלומה מחרישת אוזניים ואחריה רעש הולך וגובר של התמוטטות. נזרקתי לפינה הרחוקה של המסדרון על ערמת לבנים. כשהתאוששתי, הלשון שלי לא זזה בפי, היה רעש באוזניים, כל תנועה קלה גרמה לכאב בגופי, הראש זמזם מגלי חום. האחות בתורנות מצאה אותי וחבשה אותי. עד השעה שש בבוקר חילצנו אנשים מהריסות הלבנים ומתחת לקורות הבטון המעוותות. שני בניינים נהרסו חלקית. השריפה השתוללה כל הלילה, כוחות הכיבוי המותשים ולוחמי ההגנה האווירית בקושי גררו את רגליהם בגלימות מכוסות מעטפת קרח. 11 אנשים מתו בשריפה, רבים שסבלו מכוויות הועברו למחלקה הכירורגית. ב-24 באפריל פצצה הרסה את הכניסה מצד המויקה, נוצר משפך ענק וכל החלונות נופצו.

ביוני 1942 נשמע צלצול החשמלית בנייבסקי פרוספקט. נפתח תיאטרון הקומדיה המוזיקלית, הופיעו שחקני לנינגרד מפורסמים, דוגמת [נינה] פלצר. אנשים הלכו להצגות תיאטרון תחת הפגזות והפצצות, בסכנת חיים. ב-9 באוגוסט נוגנה הסימפוניה השביעית של דמיטרי שוסטקוביץ'. לא הגעתי לקונצרט – הבן שלי חלה, וזה היה אסון בשבילי. מחלת כליות קשה התפתחה על רקע תשישות קיצונית. ואז התחילה דלקת ריאות. בני, שהיה בן ארבע וחצי בלבד, מת. אין צער גדול מזה עבור אימא. שנים לא מחקו את היגון הזה. אבל אי אפשר לעצור את הזמן. הייתי צריכה לדאוג לבתי. היא שרדה בנס אחרי דיסטרופיה.

הקיץ האינדיאני באותה שנה היה חם ושמשי. אנשים חיממו בשמש את רגליהם מוכות הצפדינה, המוכתמות בשטפי דם, חיממו מפרקי ברך נפוחים. הפגזות והפצצות נמשכו בשיטתיות עיקשת. יותר ויותר חולים אושפזו בבית החולים. כולם היו דיסטרופיים, רדומים, עם מצב רוח ירוד מאוד ותודעה מופרעת. ב-18 בינואר 1943 נפרצה טבעת המצור. חטיבת החי"ר ה-123 נפגשה עם יחידות הדיוויזיה ה-372 של חזית וולחוב. העיר נוצר הקשר היבשתי המיוחל בין העיר ובין שאר המדינה, נכבש מסדרון ברוחב של 14-8 ק"מ. השמחה הייתה גדולה. הרי נתנו את כל כוחותינו למען הגנת עירנו האהובה. רעבים, בקור עז, הלכנו ברגל קילומטרים על מנת להגיע למקומות העבודה שלנו: למפעלים, לבתי החולים. תושבי לנינגרד מתו באלפים, ברבבות. מדוע לנינגרד נקלעה למצב טרגי כל כך? ההיסטוריונים עוד יכתבו על זה. אבל ידוע שמצבם של בלוקדניקים רבים לא השתנה גם לאחר המלחמה: הם מתו במחנות עבודה ובבתי כלא סובייטיים. אבל בינתיים היטלר לא הרפה. בינואר נורו מעל 68 אלף פגזים על העיר. הפגזות והפצצות בוצעו במשך 22 יום. ושוב: מקלט, אלונקה, כל אותם לילות ללא שינה ואותה עייפות בלתי אנושית. הידיים כאבו, הרגליים רעדו. יותר ויותר חולים הגיעו לבית החולים. עבור רבים, מהלך המחלות לא היה קשה כמו בחורף 1941-1942. הרעב הממאיר החל לסגת, אבל אנשים עדיין לא הצליחו לאכול לשובע. פעם אחת, זה היה באוגוסט, בסייִדוֹבְסְקָה ליִנְה של האי וסילי, עקפו אותי שתי בנות, הן אכלו לפת עם לחם. בגשר טוֹצְ'קוב אחת מהן חשה ברע. רצתי אליה: דופק תדיר חלש והקאת דם העידו על אסון בחלל הבטן. "קריעת הבטן" – קבע המנתח בבית החולים. אמנם הופיעו חלב סויה, שימורי שפרוטים, עשבים שונים, סלק, אבל תמיד רצינו לאכול יותר.

גם חורף 1943 היה קר. בבית החולים היו עצים להסקה, אך טמפרטורת האוויר לא עלתה מעל 10-12 מעלות. פעם אחת, יצאתי לחצר לבדוק את ההאפלה. לפתע שמעתי שמכוון נהר הפריאז'קה, שם היה חדר המתים, נכנס רכב לשער, ומיד נשמע קול עצי הסקה נופלים. חשבתי: עכשיו נחמם את החולים. התקרבותי. גוויות קפואות, חלקן עירומות לחלוטין, מושלכות ממשאית. הייתי מוכת הלם. האחות התורנית הוציאה אותי מקיפאון החושים. "בואי, הנהג אמר שעוד משאית תגיע עכשיו." חמישים שנה חלפו מאז, אבל עדיין אינני יכולה לשכוח את העיניים הפקוחות של הגוויות, את התנוחות ששוו להן המוות והכפור

לבסוף בא היום המיוחל – ה-27 בינואר 1944, יום הסרת המצור על לנינגרד! אנשים התחבקו, בירכו זה את זה, שמחה וצהלה "עם דמעות בעיניים".

המצור קירב את לבבותיהם, אותה בלוקדה שחיי היומיום הטרגיים שלה הפכו למציאות חיינו. עברנו דרך מלחמה ומצור קטלניים ועדיין נשארו בני אדם.

אבל בינתיים קמו דורות חדשים – מה הם יודעים עלינו? רק משהו כללי ולא ממקור ראשון. משום כך מתרחקים מאתנו, לא רק הצעירים, אלא גם המבוגרים. אפילו אלו שנמצאים בדרגי הכוח הגבוהים ביותר.

חיינו, מהודקים בלולאת האש העזה של המלחמה, כבולים בקור, נחלשים מרעב, מעמל על אנושי ומשמרות לילה. לא ניסינו להיות גיבורים, אלא חיינו ועבדנו – חישלנו נשק לחזית, תפרנו בגדים חמים לחיילים, טיפלנו בחולים ופצעים קשה. עשינו כל מה שהיה ביכולתנו ואף יותר מזה.

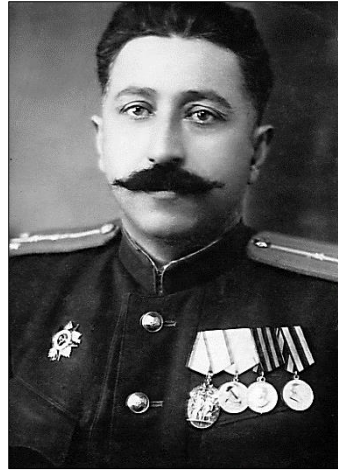

«Великая победа одержана советскими войсками под Ленинградом»

על מצור לנינגרד²⁰

לאחר תום מלחמת פינלנד, קיבלתי אות הצטיינות ונעשיתי קומיסר הגדוד באחד מאתרי הבנייה הסודיים בשטח פינלנד לשעבר, בעיירה ויוקיאָה. כשעברנו לשם, השארנו את שני הילדים שלנו, רוברט וטניה, עם הסבתא בלנינגרד (בִּירְצָה), ואת סופיה לקחנו אתנו, כי היא אפילו לא הייתה בת שנה. אני חייב לומר שמכל אנשי הצבא שחיו שם, רק לי הייתה ההזדמנות להביא איתי את המשפחה. על שאר האנשים זה נאסר.

בשבת, ה-21 ביוני 1941, אני, מנהל הבנייה, חבר נאש, וראש המודיעין, חבר איוואנוב, החלטנו בערב להיפגש ולבלות

יחד. וכך עשינו. נפגשנו בערב אצל חבר ואש והתפזרנו רק בשלוש לפנות בוקר, ב-22 ביוני. בשעה 4 בבוקר כבר התחילו להפציץ אותנו ואחר כך ירו מכלי רכב משוריינים. בהתחלה חשבנו שזאת רק תקרית גבול, אבל ההסתערות הייתה כל כך עוצמתית, שגם לאחר שקיבלנו תגבורת, המשכנו לסגת עם אבדות, ולא "באופן מסודר" כל כך, כמו שאמרו אז. בהתחשב במצב זה הסעתי מיד את אשתי ואת סופיה ללודינֶוֹה פּוֹלָה והעלתי אותן על סירת מנוע קטנה ואמרתי לאשתי, "לילולה, כשתגיעי ללנינגרד, קחי את רוברט, את טניה, ומיד סעי לעיר ירוואן, לאחי לבון, עד שיסתיים הבלגן". לקחתי מהקופה עשרת אלפים רובל בכסף ישן, נתתי לאשתי והוספתי, "אם לא אחזור, תתחתני, אני רק מבקש: אל תשכחי את הילדים". לילולה בכתה, נישקתי אותם ונפרדנו.

²⁰ זיכרונותיו של אזאט מקרטיצ'ביץ' אמיריאן הוקלטו בשנים 1974–1975 בירוואן, ומובעים כאן ללא עריכה. בסוגריים מובאות תוספות והבהרות שנכתבו על ידי בנו, רוברט.

כתבתי לאחי על החלטתי. אחי לבון, כשקיבל את המכתב, חיכה להם, אבל כשלא באו הוא שאל אותי: "מה העניין, למה הם לא כאן?". אבל אני עצמי לא יכולתי להבין מה העניין, כי כבר לא הייתה התכתבות עם לנינגרד, בגלל המצור.

באותו זמן הטילו מטוסי האויב עלונים, לשם דיס-אוריינטציה של היחידות הסובייטיות והאוכלוסייה, הם הציעו להיכנע כדי לא להיות מושמדים פיזית. באחד העלונים היה כתוב: לנינגרד נכנעה, קחו דוגמה. אני, כמו כולם, לא האמנתי לתעמולה פשיסטית, אבל יחד עם זאת חשבתי: אם לנינגרד נכבשה, אז המשפחה שלי הושמדה. מה גם שלא היו מהם שום ידיעות. כעבור זמן מה ידעתי בברור שלנינגרד לא נכבשה, היא נמצאת במצור ונלחמת בגבורה, ומקבלת אספקות דרך האוויר.

בתחילת פברואר 1942, במהלך הנסיגה, פגשתי ליד העיר פטרווודסק את המדריכה של המחלקה הפוליטית לשעבר, מאשה קולמינה. היא ובעלה היו גם הם בארמיה של מַרְצֶ'קוב. מריה הודיעה לי: הגיעה גלויה מאולגה מויסיבנה, היא מחפשת אותך, אני עצמי קראתי את הגלויה. לא יכולתי לברר איפה הגלויה, מתי נכתבה או נשלחה.

אחרי הידיעה הזאת, הלב שלי נשבר, לא מצאתי מקום לעצמי, כל הזמן מחשבות, מחשבות: הם בחיים או לא? איך לברר, מה לעשות? במה לעזור? מכיוון שהייתי צ'קיסט,²¹ עלה בדעתי: לשלוח דרך נקב"ד²² בלנינגרד למשפחה עוד עשרת אלפים רובלים, גם אם הם לא בחיים. החלטתי – ועשיתי. המשפחה קיבלה את הכסף, אבל התברר שכיכר לחם שיפון של 800 גרם עלתה שם אלף רובל.

כעבור כמה ימים הוזעקתי למטה הארמיה ואמרו לי: "הוזמנת למוסקבה, תעביר את העניינים." העברתי את העניינים, הגעתי למפקדה ובקשתי מרב אלוף, חבר מרצקוב, אישור לנסוע לבקר את משפחתי ברכב ה-M1 ששוריין עבורי. בקשתי נענתה. אני חייב לציין שבאותה תקופה זכיתי לכבוד גדול, כי עוד לפני המלחמה הלאומית כבר היו לי שני אותות הצטיינות ממשלתיים, דבר שהיה נדיר מאוד בארצנו. בנוסף, התמזל מזלי והנהג שלי היה מלנינגרד, גם הוא היה להוט לבקר את קרוביו וביקש שוב ושוב העברה לחיל המצב של לנינגרד, לקו החזית, אבל בקשותיו נדחו. והנה גם מזלו התמזל.

²¹ איש צ'קה (הוועדה המיוחדת הכלל-רוסית למאבק במתנגדי המהפכה ובחבלה). (הערת המתרגם)

²² קומיסריון הפנים העממי של ברית המועצות. (הערת המתרגם)

התחלנו לאסוף בדחיפות מוצרי מזון לבני המשפחות שלנו שהיו בלנינגרד. ידענו מה מצב העניינים הכללי בלנינגרד, אבל, כפי שהתברר, לא הבנו באמת מה מתרחש. הכנו את המזון, היינו צריכים לצאת בבוקר, כשפתאום נעלם לי השק עם המזון. מצב המזון היה תמיד קשה בכל מקום, הנסיעה התעכבה עד ששוב הכנתי מזון, בקושי רב, ויצאתי לדרכי דרך טיחווין, וולחוב, אגם לדוגה, לנינגרד. המרתי והשקעתי בנסיעה הזו את כל ההמצאה, התושייה, הקשיים, ההקרבה העצמית והסיכון שהיו לי, כדי לעזור למשפחתי אם היא בחיים. ואם הם אינם, עדיף למות בלנינגרד המפוארת מאשר ביערות קרליה, חשבתי.

קשה לדמיין את קרבות התותחים העזים שהתרחשו ברגע שבו חצנו את האגם, קשה לתאר. אבל את אגם לדוגה בן 36 הקילומטרים עברנו בלילה בלי אירועים. בלנינגרד, לא הגענו למרחק של כ-800 מטר לביתנו (גרנו בצומת הרחובות זמוסקבורצקיה וזגורודניה)²³, והנה נגמר הבנזין. לא היה שום סיכוי להשיג דלק, אז עזבנו את הרכב, נפרדנו מהנהג, טוראי מדבדב, לקחנו את חפצינו והלכנו²⁴.

ב-27 בפברואר 1942 בבוקר, ברחוב זגורודנסקיה, בית מספר 2, שבו התגוררה משפחתי, עליתי לקומה הרביעית, דפקתי בדלת, אשתי פתחה את הדלת, הסתכלה עלי, זיהתה אותי, צעקה, חיבקה אותי, נישקה בבכי ואמרה: "אזאת, אלוהים אדירים, גם אתה נפוח מרעב!" הייתי כל כך מדושן שנראיתי לה נפוח (בדרך כלל אנשים, לפני שמתו מרעב, היו נפוחים). באותה תקופה בלנינגרד לא היו אנשים מלאים.

אהבתי מאוד את הילדים שלי ואת בוריס [בוריס קרופוב, בן דודי, לימים רב אמן בשחמט ויו"ר אגף השחמט ברוסיה], אבל פגשתי אותם תשושים לגמרי, זוחלים על הרצפה הקרה. לריסה [פוניץ' - בת דודי] ישבה עטופה, רגילה של פולינה [קרופובה - דודתי, לימים חוקרת במכון האלקטרו טכני בלנינגרד], היו מכוסות כיבים לחלוטין, היא כמעט לא הייתה מסוגלת ללכת. ליוליה המלאה והיפה שלי [אולגה, אמי, כך אבא קרא לה] ואמה היו דומות ללוחות. לנה נראתה הכי טוב מכולם [ילנה סונצק, דודתי, רופאה, עבדה בבית חולים]. כולם

²³ אין ולא הייתה כתובת כזאת בלנינגרד. רחוב זגורודניה נבנה רק אחרי המלחמה בשכונה שאז כלל לא הייתה קיימת, ורחוב זמוסקבורצקיה לא היה בעיר מעולם ובעצם לא יכול להיות, מפני שפירוש השם הוא "מעבר לנהר מוסקבה", שנמצא רק בעיר מוסקבה. בהמשך מתברר שמדובר בפירת זגורודני פרוספקט ורחוב זגורודנסקיה במרכז העיר (הערת המתרגם).

²⁴ לא ברור מדוע מדובר כאן בלשון רבים. (הערת המתרגם).

היו נגועים בכינים, קרים, רעבים. לא היו עצים, מים, כדי לחמם ולהתרחץ. ובעיר הקור הגיע למינוס 15 מעלות.

לשאלתי, איפה אבא ומיכאל [דודי, סטודנט] ענתה ליוליה, "הם מתו מרעב, והשלכנו אותם מהחלון, לא היה לנו כוח להוריד אותם במדרגות." הם היו כל כך מאובנים, שכשדיברו על מות הבעל, האב, הבן והאח, אפילו לא הזילו דמעה.

כשנכנסתי לדירה, לנה לא הייתה בבית, באותה תקופה היא עבדה כרופאה בלנינגרד, השיגה קצת אוכל ובכך עזרה לבני המשפחה להתקיים. כשפתחתי את השק והוצאתי את המצרכים, היא נכנסה, הופתעה מהופעתי, ואחרי טקס הפגישה הורתה לתת לילדים לאכול אך ורק על פי התזונה שלהם, על מנת להימנע מצרות, וכך אמנם נעשה.

בהדרגה, התחלנו להאכיל את המנוונים שלנו, הם התחילו לקום על הרגליים, ואני בינתיים ניסיתי להשיג היתר מעבר: אישור לעזוב את לנינגרד ולשחרר את לנה מהעבודה, מה שלא היה כל כך קל, מפני שהיא עבדה באותה תקופה כרופאה, והרופאים שם היו מאוד נחוצים.

המצב היה קשה מאוד, פרט לכך שהגרמנים הפציצו את לנינגרד ביום ובלילה, חסרו דלק, מים, אור, מוצרי מזון, התושבים קיבלו 125 גרם לחם שיפון טחוב, וחיילים בקו החזית – 250 גרם. את המזון, למרות קרבות אוויר וארטילריה, הביאו ברכבים צבאיים דרך אגם לדוגה הקפוא. לא הייתה דרך אחרת. באותה תקופה, המזכיר הראשון של ועדת המפלגה המחוזית במחוז לנינגרד היה החבר קונצוב, אלכסנדר אלכסנדרוביץ' [לימים מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה, הוצא להורג בתקופת פולחן האישיות של סטלין]. החבר קונצוב סיים גם הוא את לימודיו במכון קרופסקין, לאחר מכן התמנה למזכיר הוועד האזורי דז'רז'ינסקי של המפלגה, ואחר כך – וועד העיר. לאחר שהחבר ז'דנוב עזב לוועד המרכזי של המפלגה, שימש אלכסנדר אלכסנדרוביץ' מזכיר הוועד המחוזי. ידעתי שהוא מיווד עם המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של הרפובליקה הקרלו-פינית, החבר קופריאנוב, והאחרון הכיר אותי מהעבודה.

כדי לצאת את לנינגרד היה צורך לקבל היתר מעבר – וגם זה לא היה קל. נתנו לי היתר, וכשנכנסתי למשרדו בסמולני²⁵, פניתי לחבר קונצוב ואמרתי, "החבר אלכסנדר אלכסנדרוביץ' קופריאנוב ביקש ממני למסור לך דרישת שלום, ובאותו מעמד יעץ לי, במקרה של קשיים, לפנות אליך לעזרה. אז באתי

²⁵ בארמון סמולני, מאז מהפכת אוקטובר, היו ממוקמים מוסדות רשות המפלגה הקומוניסטית בלנינגרד. (הערת המתרגם)

אליך לבקש קצת אוכל והיתר מעבר – להוציא את המשפחה שלי לרפובליקה הסובייטית הקרלו-פינית".

החבר קוזנצוב בירך אותי מעט, הנהן בראשו, קרא למזכיר שלו והורה: "תוציאו היתר מעבר לעשרה אנשים לפינוי מהעיר לנינגרד ומוצרי מזון בהתאם." הודיתי לו, וכשפניתי לעזוב את המשרד הוא אמר: "תמסור ברכות ממני לחבר קופריאנוב."

על פי הוראתו של החבר קוזנצוב, נתנו לי:

– 5 כיכרות לחם
– 5 חבילות מחורקה,
– 2 פחיות תבשיל חזיר,
– 1 ק"ג של סוכר,
– 36 יחידות של קציצות בשר מטוגנות,
ו היתר מעבר עבור 10 נפשות עם אישור לעזוב את לנינגרד.
ב-9 במרץ 1942 קמנו מוקדם, הנחנו את הילדים על המזחלת, ובערב הגענו לתחנת פינלנד.

בכל יום נסעו מתחנת פינלנד חיילים ומלחים ברכב דרך אגם לדוגה לעיר וולחוב לאסוף מזון, ובנוסף, כדי להרוויח כסף, הם לקחו איתם נוסעים. הייתה אגרת הובלה קבועה, לא כתובה, עבור כל נוסע דרך אגם לדוגה: 3,000 רובל או מוצרי מזון תואמים לסכום זה. גם מחירי המזון נקבעו, כלומר:

– ק"ג אחד של סוכר עלה 1000 רובל
– חבילת מחורקה – 1000 רובל
– כיכר לחם שחור 800 גרם – 1000 רובל
– פחית תבשיל חזיר – 1000 רובל
– שעון זהב – 1000 רובל
– מעיל פרוות סנאי – 3000 רובל
היינו 10 נפשות, והם דרשו מאתנו על הובלה על פני האגם 30 אלף רובל או מוצרי מזון בהתאם.

ניגשנו לרכב אחד, ולאחר משא ומתן הסכמנו לשלם עבור הסעתנו לוולחוב:

מחורקה – 23 חבילות
– 2 כיכרות לחם
פחית תבשיל חזיר
– ק"ג אחד של סוכר

- 10 יחידות קציצות ו-3000 רובל.
- כל זה היה שווה ערך ל 30,000 רובל.
- והיו לנו בסך הכול:
- 5 חבילות מחורקה
- 5 כיכרות לחם
- 2 פחיות תבשיל חזיר
- ק"ג אחד של סוכר
- קציצות ו-3000 רובל.
- כל זה היה שווה 17,000 רובל בלבד.
- לפני שהעלה אותנו לרכב, דרש הנהג מקדמה, ופיקדון בטיחות הוא ביקש:
- 5 חבילות מחורקה
- כיכר לחם
- פחית תבשיל
- ו 4 יחידות קציצות. בקשתו נענתה.

באותו יום היה קור גיהינום ונשבה רוח עזה. כולנו נכנסנו למשאית, התכסינו בשמיכה ובלילה, תחת הפצצות והפגזות, עברנו בשלום את אגם לדוגה. [אשלים כאן את זיכרונותיו של אבי. הייתי אז כמעט בן שש, ואני זוכר את הנסיעה ההיא. היה מעט אור. הוצאתי את ראשי מתחת לשמיכה שכיסתה את כולנו, והבטתי קדימה אל החלק הימני של המשאית. נסעה שיירה של כמה משאיות – ג"זים סובייטיים – הקרח היה דק וגמיש, כך שהתקפל מתחת לרכבים, והם לא יכלו לעצור – והיו עלולים לשקוע מתחת לקרח. הארטילריה הגרמנית ירתה לעבר השיירה הנעה, ואחד או שני רכבים שקעו לאחר שלפניהם נפער חור גדול מנפילת פגז. רק הנהגים ניצלו, מפני שהם נסעו עם דלתות תאים פתוחות, והנהג הספיק לקפוץ החוצה מהתא כמה מטרים לפני השבר ולקפוץ אל החלק האחורי של הרכב שבא אחריו. הרווח בין המשאיות היה די גדול, כשלושים או חמישים מטרים, אבל למעשה הן לא יכלו לעצור על הקרח. גם אני הכנתי את עצמי לקפוץ החוצה במקרה שהקרח ישבר לפני הרכב שלנו.] הגענו לוולחוב, ירדנו. הגיע הזמן לשלם.

הם היו שניים: הסגן והנהג. הבנתי שזה הולך להיות קטלני. אבל נאלצתי להונות אותם. למען הצלת החיים של הילדים שלי. לא מצאתי דרך אחרת. עכשיו הגיע הרגע הקריטי. חוקים הם לרוב פועלים לפי שיקול דעתם, במיוחד בקו החזית. העם אמר אז: "המלחמה תבטל את הכול." הם חיכו להסדר הסופי,

אבל לא היה לנו במה לשלם. חזיתי מראש את המצב הזה, לכן מראש החזקתי את האקדח מוכן בכיס מעיל הפרווה שלי וחשבתני: בזמן שהם ישלפו את האקדחים שלהם ויגמרו אותי... את השניים, ומיד פניתי אליהם, "חברים, שמעו לי. כדי להציל את ילדיי הייתי צריך להונות אתכם. אין לנו ולא היה לנו כל כך הרבה אוכל וכסף. בבקשה, תחפשו: כל מה שתמצאו, אתם יכולים לקחת." ומיד מניתי את המוצרים והכסף שנשארו לנו. הם החליפו מבטים זה עם זה, הביטו בי והנהג שאל, "בבקשה, תגיד לי, אתה לא קווקזי?" עניתי לו, "כן, קווקזי", והוספתי, "אני ארמני, קצין, מעשן שרוף, אבל למען הצלת הילדים, אפילו לא השארתי לי מעט מחורקה, נתתי לכם את הכול. עכשיו תחליטו מה לעשות איתי." ואני עוקב אחרי התנועות שלהם, מוכן לקרב מזוין. פתאום דיבר הסגן: "נראה שאתה בן אדם טוב מאוד. אנחנו מאמינים לך ולא ניקח מכם דבר." והנהג הושיט לי מיד חבילת מחורקה והוסיף, "חבר קווקזי, קח בחזרה את חבילת המחורקה ואלוהים אתך." הודיתי להם, לקחתי את הכתובת של הנהג ונפרדנו. הנהג עשה עליי רושם טוב. לאחר סיום המלחמה חיפשתי את הנהג הזה הרבה זמן, כדי להחזיר לו תודה, אבל לא מצאתי אותו.

אירוע טרגי

נסענו מוולחוב בקרון משא לוולוגדה. בקרון תפסנו את המדף העליון המכוסה בקרשים לעשרה אנשים, שהיה צפוף מאוד. בנוסף, לא היה מקום לעמוד בקרון, היה מחנק בלתי נסבל. סופיה, בתי, הייתה הכי קטנה [אחותי נולדה בשנת 1940], היא שכבה ביני לבין ליוליה. רציתי לקחת אותה אליי וללטף אותה, וכשלקחתי את סופיה, ראיתי שליווליה שכבה נשענת עליה, והילדה לא נושמת ומתה. באותה תקופה היה נהוג שמי שמת – מיד זורקים אותו מהקרון (כמה אנשים מתו בדרך). אבל אנחנו התחלנו לצעוק, עשינו רעש, פתחנו את דלת הקרון לרווחה, למרות הקור העז והתנגדות האנשים, ולנה מיד התחילה לעשות נשימה מלאכותית. ושם צעקו, גערו בנו, "הי, אתם, הקפאתם אותנו! אם היא מתה – לזרוק אותה מהקרון!" ... וכן הלאה.

אחרי 15-20 דקות הילדה התחילה לנשום, ואחר כך פקחה עיניים. סופיה קמה לתחייה! אחרי כל זה התחלנו להתייחס לסופיה כמו לבת הלגיטימית של ילנה מויסייבנה.

בווולוגדה עברנו מקרון המשא לרכבת נוסעים והגענו למחוז ארכנגלסק. היה לי שם חבר לעבודה, מנהיג מהולל בתחום בניית הרכבות של משרד הפנים של ברית המועצות, ולדימיר אוספנסקי. הוא הורה לספק תנאים למשפחה ולהעלות אותם על הרגליים, וזה מה שנעשה. במשך שלושה חודשים כל בני משפחתי היו בטיפול בבית החולים, עד להחלמה. אחר כך הם עברו לאזור סטלינגרד. אחר כך – לקראגנדה ולוילנה. נדודים כאלה באותה תקופה עם עדר כזה שווים כעת למעשה גבורה.

אזאט אמיריאן עם ילדיו: טניה, רוברט וסוניה. וילנה, 1945

מדוע לא פינו אותנו דרך לדוגה?

לקראת שנת 1941, לאחר סיום כיתה ד' בבית הספר ה-11 של רובע סמולנינסקי בלנינגרד, ראיתי את עצמי כמעט מבוגר. ובתחושה שמילאתי את חובתי נסעתי עם הוריי בתחילת יוני לבית קיץ בֶּסְטֶרְוֹןֶצְק. הייתה לנו חופשה נפלאה. ופתאום – את היום הזה אני זוכר היטב – ב-22 לחודש, הגיעה אלינו בריצה בעלת הבית הנרגשת ואמרה שפרצה מלחמה. חזרנו מיד ללנינגרד, ועד מהרה אבי התגייס ונשלח לחזית. אימא המשיכה לעבוד במחלקה לתרפיה באקדמיית חיל הים לרפואה.

בתחילת יולי פונו הילדים של עובדי האקדמיה לעיר תוטאייב, הנמצאת בסמוך לרבינסק. התמקמנו בחדר כושר של בית ספר מקומי. לא היו חוויות קשות במיוחד, אפילו עשינו חיים: שיחקנו דמקה, שחמט, דומינו. שפת הוולגה הייתה ליד בית הספר, כך שלרוב שחינו והשתזפנו. כעבור חודש, באופן בלתי צפוי, אמי הגיעה למחנה לבדיקת פתע, יחד עם קצין צבאי בדרגת סגן אלוף, גם הוא עובד האקדמיה לרפואה. לאחר שמלאה את משימתה, היא לקחה אותי עמה ללנינגרד.

באמצע ספטמבר 1941, כשהעיר כבר הייתה במצור, התבשרנו שעלינו להתפנות. עלינו לרכבת שנסעה לכיוון אגם לדוגה. רק סבתא נותרה בדירתנו. הגענו לחוף לדוגה בערב, הלילה היה חשוך, גשום, קר. הלילה עבר איכשהו. צפינו לבוקר, כשהיינו אמורים להיות מועברים לצד השני. אבל בבוקר הועלנו פתאום לרכבת והוסענו חזרה ללנינגרד. זה היה הניסיון השני להוציא אותנו מלנינגרד הנצורה.

באותו יום הופצצה העיר באופן כבד במיוחד. ראינו את זוהר השריפות. היה מפחיד לחזור. ואף אחד לא יכול היה להבין מדוע הם לוקחים אותנו בחזרה כשהמצב בעיר קשה כל כך. רק לאחר המלחמה, במחנה האימונים בטאלין, פגשתי במקרה אדם שסיפר לי על כך.

מסתבר שיום לפני שהובאנו לחוף לדוגה, אירעה טרגדיה. באותו יום אורגן מעברם של כמה אלפי בוגרי אקדמיות צבאיות. לפתע, כשהספינות כבר היו באמצע האגם, הופיעו מטוסי אויב. הם החלו להפציץ באופן שיטתי ולירות בספינות עם אנשים. וכמעט כל החבר'ה שחצו את האגם נהרגו. ניצלו אחדים, גם למכר שלי, שאותו פגשתי במקרה אחרי המלחמה במחנה האימונים, היה אז מזל. הוא היה שחיין נהדר, וכשהופיעו באוויר המטוסים הגרמניים והחלו להפגז, הוא קפץ למים. באורח פלא הצליח לשחות עד לחוף. לאחר המלחמה כתבו בעיתונים על האירוע הטרגי הזה.

בפעם השלישית הייתי בקבוצת ילדים, שהוחלט להעביר אותם ל"יבשת" דרך האוויר. זה קרה בינואר 1942, כשמוות ברעב כבר לא היה אירוע נדיר. והנהגת העיר ניסתה לעשות הכול כדי לפנות את הילדים. אני זוכר היטב שלפני הטיסה הלבישו עליי מעיל סתיו ועליו מעיל חורף ושני זוגות כפפות. כשעלינו למטוס, ראינו שאין בו לא כיסאות ולא חגורות בטיחות. עכשיו אני מבין שזה היה מטוס תובלה, שלא נועד להטסת נוסעים.

כשהוא התחיל לנסוק, התגלגלתי בערבוביית איברים לזנב המטוס. זה היה גם עצוב וגם מצחיק. יכולתי לראות בבירור מבעד לאשנב כיצד מופיעים ונעלמים עננים לבנים ממש ליד המטוס. כבר ידעתי היטב שמדובר ביריות, הנאצים ניסו להפיל את המטוס שלנו, אך למרבה המזל הם לא הצליחו בכך. עד מהרה נחתנו בשלום בשדה התעופה. נלקחנו לחדר האוכל, שם אנחנו, ילדי לנינגרד הנצורה, מותשים ורעבים, הופתענו לראות לחם לבן, חמאה ודברים אחרים שנשכחו מזמן.

אבל הכי חשוב, נשארנו בחיים. ועכשיו ציפתה לנו דרך ארוכה ברכבת לעיר קירוב, לשם פונו עובדי האקדמיה לרפואה על משפחותיהם. לאחר שחרורה של לנינגרד, חזרנו כמעט מיד לעיר הולדתנו.

הלכתי לבית הספר ... לאכול קצת

אני יליד לנינגרד. כשהתחילה המלחמה, המשפחה שלנו – אבא, אימא ואני – גרנו בדירה נהדרת ברחוב ברוניצקה, בבית מספר 3/1. כשהתחיל המצור, אימא ואני כבר גרנו בה רק שנינו. אבא, איש צבא סדיר, מזמן נלחם בתפקיד סגן מפקד הגדוד חי"ר ה-1170 במבואות מוסקבה.

בסוף הסתיו, לאחר הפצצה תורנית, כשחזרנו מהמקלט, ראינו שהבית שלנו נהרס למחצה על ידי פגיעת פצצה ישירה, והבית שממול נהרס עד היסוד. אבל, מוזר ככל שזה נשמע, עדיין היה לנו מזל. אפשר היה להיכנס לדירה שלנו דרך החלון, אחרי טיפוס על ערימת לבנים, מכיוון שדירתנו הייתה בפיאנו נובילה. טיפסתי לדירה, ואימא נתנה לי הוראות מלמטה מה ואיפה לקחת. העיקר, אימא ביקשה שאוציא במידת האפשר שמיכות, כריות ובגדים. לקחנו את כל זה למקלט, שם גרנו מספר ימים, עד שמועצת שכונת פְּרוֹנְהָה הקצתה לנו חדר ברחוב שלנו' בבית מספר 21. בסופו של דבר הגענו לדירה משותפת ענקית, והופתעתי מאוד מכך שהחדר שלנו נראה כמו קרון חשמלית. באחד החדרים, העבירה את שארית חייה שחקנית של התיאטראות הקיסריים לשעבר. אני זוכר היטב שהיו אצלה דיוקנאות של אנשי צבא במדים עם אפולטים וגברות בכובעים רחבי שוליים. הדלתות של כל שאר החדרים היו חתומות.

באותה תקופה למדתי בכיתה א' בבית ספר שנמצא ברחוב פודולסקיה. זה היה חורף 1942, והלכתי לבית הספר לא כדי לצבור ידע – כל יום העבירו המורים רק שניים או שלושה שיעורים של שלושים דקות כל אחד. הלכתי לבית הספר בשביל האוכל. אחרי השיעור הראשון נתנו לנו גפת סויה שנראתה כמו כדור טניס. אני חושב שהיא דמתה לו לא רק בגודלה ובצבעה, אלא גם בטעמה. נתנו לנו עוד חתיכה קטנה של גלוקזה מתוקה צמיגה וכוס חליטה חמימה ממחטי אשוח, נגד צפדינה. אחרי זה אפשר היה ללכת הביתה.

באביב, ליד הכניסה לבניין שלנו, רבצה במשך מספר ימים גופת אישה במעיל אדום וזרועה מזדקרת הצידה, וכולם דלגו עליה עד שהגופה הוסרה. התברר שבחורף הגופה פשוט כוסתה בשלג, והיא לא נראתה לעין. יום אחד חזרתי הביתה ובלי לחכות לאימא הלכתי לישון, ובבוקר הלכתי לבית הספר

לאכול. גם בערב השני אימא לא באה. לא היה לי שום דבר לאכול, מפני שכרטיסיות המזון היו, כמובן, אצלה.

ואז הרעב דחף אותי לפשע. השחקנית הזקנה שגרה בדירתנו כבר מתה ושכבה במיטתה, בחדר ללא זגוגיות, כל החורף. לכן פחדתי להיכנס לחדרה. לפיכך, לקחתי גרזן במטבח, ובלי לחשוב על העמדה לדין, פרצתי דלת לאחד החדרים החתומים. אחרי הדלת התגלו שני חדרים צמודים עם ספרייה גדולה, הרבה רהיטים ובגדים (משקל המזוודות בעת הפינוי היה מצומצם ביותר). לקחתי דברים שונים והבאתי אותם לשוק הפשפשים ליד הבית (הוא היה ממוקם בפינת סמטת קלינוב ורחוב ברוניצקיה).

שתי ז'לוביות, לאחר שראו אותי עם הבגדים, בחנו את הדברים ושאלו, "אתה רוצה לאכול?" הן לקחו את הכול ונתנו לי חתיכה גדולה של עוגת שמן, היא מקוקה או דורנדה. אחר כך שמו בכפות הידיים המושטות שלי (נייר לא היה לי) חתיכת קריש מדבק נגרים, ובאותה תקופה זה נחשב לפינוק. הז'לוביות התגלו כטובות לב. כשראו שמיד אכלתי אותו בשקיקה, נתנו לי עוד מעט מהקריש. כשהגעתי הביתה, שלפתי כיסא גדול, קיצצתי אותו לחתיכות, ואחרי שהבערתי את ה"בורז'ויקה" בעזרת ספרים, התחממתי. אני זוכר שהרבה זמן לא יכולתי להכריע את הספר הכחול הענק שנקרא "תולדות הדיפלומטיה".

בזמן שתנור "בורז'ויקה" דולק, חם מאוד לידו, אבל הוא מתקרר במהירות. דורנדה עם מים חמים וחום הרדימו אותי. אימא לא חזרה חמישה ימים ארוכים, ואז באה אישה והביאה פתק ממנה. התברר שאימא נאספה ברחוב, כשהתעלפה מרעב, והושלכה למשאית "טרופובז'קה" שהובילה גוויות. בעת הפריקה, אחד המובילים – אודה לו כל חי – הבחין לפתע שאימא נושמת. הוא אמר לנהג שאישה חיה נמצאת בין הגוויות, והם הסיעו אותה לבית החולים. כעבור כמה ימים אימא חזרה, ויחד חווינו את כל הזוועות והקשיים של ימי המצור.

זיכרונותיהם של אנשים בוגרים ששרדו את המצור קשים ומונוטוניים: קור, רעב, מות יקיריהם. אצלי, ילד בן שמונה, הם קשורים, קודם כל, לפסנתר שחור גדול, שהיה תלוי, נתפס ברגל אחת, במפלס הקומה הרביעית של הבית ההרוס מספר ארבע ברחוב שלנו. הפסנתר לא הפריע לאיש ולא היווה סכנה לעוברים ושבים, אבל את קול הגונג מחבטותיו בקיר הבניין, ברוח הקלה ביותר, אני שומע כל חי...

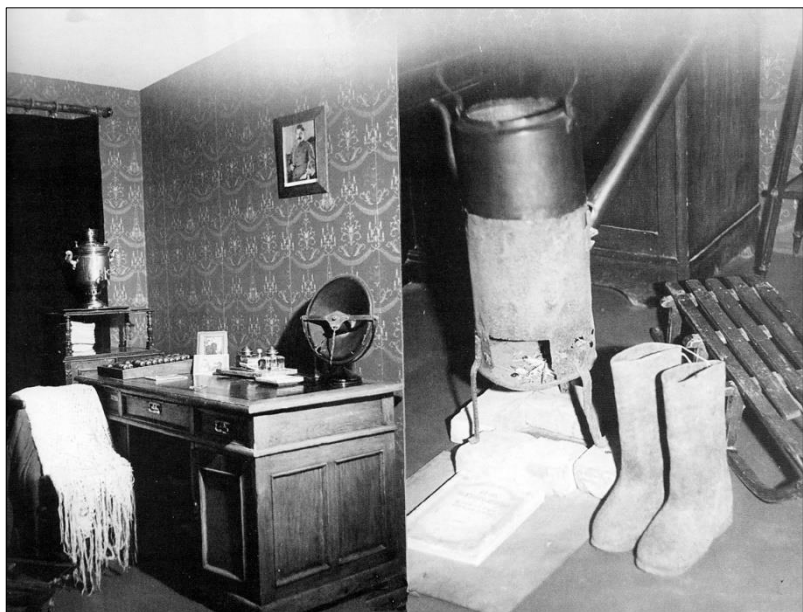
900 ימי ילדותי

חורף 1941–1942

אימא והאומנת קתרינה קיבלו כרטיסיות של לא עובדים, אחותי ואני – של ילדים. שיעורי הלחם הלכו ופחתו. גריסים לא נשארו לנו. שאריות הקמח הלכו ונעלמו. דודתו של אבא, באבה טְסִיָה, השיגה והביאה לנו חצי ליטר שמן דגים. קתרינה שמנה בו את המחבת וטגנה לביבות דקות, זה הספיק לנו עד סוף נובמבר. התחלנו לאבד כוחות, ומכיוון שהמקלטים לא היו בבניין שלנו, הפסקנו לרדת לשם. הרעב היה מפחיד יותר מאשר ההפצצות.

שתי קומות מתחתינו גרה מכרתנו ולנטינה וסילייבנה עם בתה, וליה, בת הארבע. כדי לפחד פחות במהלך ההפצצות, אימא ואנחנו ירדנו לדירתן. מודעים לכך שגומחות ושירותים נשארו לעיתים קרובות שלמים בבתים הרוסים אחרי הפצצות, נכנסנו כולנו לשירותים, הכנסנו שרפרפים, הדלקנו מנורת שמן, וכדי לא להקשיב לפיצוצים קראנו בקול רם, נזכרו בימי השלום וסיפרנו כל מה שבא לראש. זה זמן רב כבר לא היה חשמל, מים נלקחו מהברז הפעיל היחיד במרתף הבית. אבל כוחנו הלך ופחת, ועד מהרה הפסקנו לחלוטין לצאת מהדירה. כשהתחילו להפציץ, אימא הכניסה שני כסאות לגומחת האמבטיה, ואני ואחותי ישבנו עליהם.

התחיל קור כבד. חדר האמבטיה היה בלי הסקה, והפסקנו ללכת לשם. פשוט לא שמנו לב להפצצות. עכשיו התייסרנו מהרעב הקשה. והקור. שתי מיטות הוצמדו זו לזו בחדר גדול, שלושתנו שכבנו עליהן לרוחב, ישנו לבושות. מעילים ומגפי לבד היו תמיד בהישג יד למקרה חרום. קתרינה עברה מחדרה לחדרנו וישנה על מיטתה של אחותי. חיממנו רק חדר אחד. פעם ביום הבערנו את הכיריים שאבא בנה, ואת הקומקום הרתחנו על "בורז'ויקה" או שהסקנו סמובר בפיסות נייר. כל מה שנראה אכיל בבית חילקה אימא לארבע שווה בשווה. אבל קתרינה קיבלה את לחמה בנפרד. ניתנה הוראה: לא לתת לחם מראש ליותר מיום אחד. לעתים קרובות קתרינה לא עמדה בפיתוי. קיבלה את המנה שלה ליומיים ואכלה אותה מייד.

שני פרטים מתצוגת המוזיאון הממלכתי להגנה והמצור על לנינגרד

עדיין מדהים אותי כמה כוח אדם לאזור בתנאים קשים! בביתנו, גם לפני המלחמה וגם אחריה, תמיד הייתה פטריארכיה. כל העניינים הגדולים במשפחה הוכרעו אך ורק על ידי האב, ואימא צייתה לו ללא תנאי. היא תמיד נחשבה לאישה נינוחה ושקטה, בעלת אופי עדין, אך בתנאי המצור היא הפגינה כוח רצון של ברזל. אימא הייתה מקבלת את הלחם ליומיים, חילקה אותו לשניים, אחר כך חילקה כל חצי לתשעה חלקים שווים. קיבלנו ממנה קמפוצי לחם, אבל שלוש פעמים ביום. היא מעולם לא הראתה לנו שהיא מפחדת, לא בכתה אפילו ברגעים הקשים ביותר. בשיטתיות, מדי יום ביומו, היא נלחמה על חיינו.

לאורך כל החורף, אף פעם לא יצאתי מהחדר, לקראת נובי גוד כמעט לא קמתי מהמיטה. לא רציתי שום דבר: לא לקום, לא לקרוא ולא לשחק בצעצועים. אימא הוציאה אותי בכוח מהמיטה ואילצה אותי להסתובב בחדר. ערב נובי גוד הוציאו אימא וקתרינה מהביתם קופסה עם קישוטי עץ אשוח, ועל מנת לעורר אותי איכשהו, התחילה קתרינה לשחק איתי. למעשה, כבר לא

רציתי לאכול. הרגשתי את הרעב בצורת כאב בטן תמידי, משעמם, מקהה, לא חזק במיוחד, אבל מעיק. קתרינה סבלה מרעב יותר מכולנו.

הראשון למות היה סנדקי בוריס איונוביץ' קוזנצוב. הוא מת על המשמר ברדיו. קברו נמצא בבית הקברות פסקארבסקויה. אחר כך באה סבתא נדז'דה מיכאילובנה מרנליב וסיפרה שמת הדוד מישא. כל הזמן הוא היה להוט להגיע לחזית, אבל לא קיבלו אותו, מכיוון שעבד במפעל תחמושת והיה נחוץ כאן, בעורף. הוא מת ברעב.

התחבורה בלנינגרד לא פעלה יותר. הרכבת מרזליב הגיעה רק לליסי נוס, משם צריך היה ללכת לעיר ברגל. ממש קשה להבין כיצד הצליחה באותה תקופה נוראה להתגבר על דרך כה ארוכה כדי לראות אותנו. היא סיפרה שסטטורצק הוכרזה אזור קרבות וכל התושבים פונו משם. היו לנו קרובי משפחה רבים בסטטורצק, הן מצדה והן מצד סבא. כולם עברו להתגורר בביתה ברזליב. היא אמרה שהם מזמן אכלו את כל מלאי תפוחי האדמה וכעת הם מכינים אוכל מפקעות דליה. מספר ימים לפני בואה, אבא בא מהחזית. נפוח מרעב בעצמו, הוא הביא לנו את המנה הצבאית שלו ועוד כיכר לחם. הלוחמים ידעו שיש לו משפחה בלנינגרד, ולפני שעזב מישאו שם לו בתרמיל פחית שימורי דג ברוטב עגבניות.

כשסבתא הגיעה אלינו, אימא בישלה מרק מהשימורים האלה – סיר ענק של מים חמים כתומים בהירים עם שביבים צפים בהם. אימא השיבה את כולם לשולחן, מזגה מרק חם לצלחות וחילקה את הלחם באופן שווה. סבתא בכתה, היא סירבה לאכול, אמרה שהיא לא יכולה לשדוד את הפירוורים האחרונים מהילדים. אילצנו אותה לאכול מרק, לא היה לנו שום דבר אחר. לאחר מכן היא כבר לא באה העירה. אימא לא יכלה ללכת אליה, רזליב הייתה בשטח סגור ונדרש היתר מעבר עבור כניסה אליה, ולא סביר שהיה לה כוח להגיע לשם. זה היה בינואר. בחודש מרץ הגיע מברק מהשכנים ברזליב שסבתא מתה. כל החושים שלי התנוונו מהרעב. אני זוכרת היטב את הרגע שבו אני עומדת ואוחזת בשולחן האיפור. אימא נכנסת לחדר, בוכה ואומרת שהדודה טוניה, אחותה הגדולה, מתה בבית החולים. אני עומדת וחושבת: כשאנשים מתים, צריך לבכות, אבל אני בכלל לא רוצה, מה עלי לעשות?

תמיד אמרו על אבא שלנו שיש לו ידי זהב. הוא אהב לעשות הכול בעצמו, אהב לעבוד עם עץ. בזכות זה, היה בביתנו מלאי של לוחיות ג'לטין וטבליות דבק נגרים. בהתחלה בישלה אימא קריש מג'לטין, אחר כך – מדבק נגרים. כשמלאי הדבק הגיעה לסיומו, נעשה שימוש בכל שרידים של מוצרי עור:

חגורות וסוליות. לא משנה כמה הייתי רעבה, כשהתיישבתי ליד השולחן, תמיד חששתי מפני צלוחית קריש מדבק נגרים וסוליות.

כרטיסיות מזון ניתנו פעם בחודש. לפני שהיית מקבל אותן, היית צריך להגיע לעמותת הדיירים עם מסמכים ולקבל אישורים סטנדרטיים. במקרה של אובדן הכרטיסייה, האישור לא שוחזר. אובדן היה למעשה גזר דין מוות. באחד הביקורים של אבי, כל האישורים הסטנדרטיים שלנו נגנבו מכיסו. אחוז אימה, מבלי לחזור הביתה, הוא רץ לוועד הבית שלנו. האישה שהנפיקה אישורים הכירה היטב את משפחתנו. אני לא יודעת איך הצליחה, אבל היא שחזרה את כל המסמכים שלנו ובכך הצילה את חיינו.

אבי 1942

כל אותו חורף בלנינגרד לא פעלה לא רק מערכת אספקת המים, אלא גם מערכת הביוב. כמעט שלא הייתה פסולת מזון, הכול נאכל, והביוב נשפך בחצרות היישר אל השלג. כבר בחורף כמעט נפסקו ההפצצות. הגרמנים סמכו על הרעב והמחלות. אבל כשהבינו ששום דבר לא יכול לשבור את תושבי לנינגרד, הם התחילו שוב להפגז את העיר. הנאצים קיוו שבאביב יחלו מגפות. לפיכך, כל הנשים שלא עבדו אך עדיין יכלו לזוז גויסו לניקוי העיר. לצדם של דיירי ביתנו ששרדו, ניקתה אימא את חצר ביתנו ואת החצר הסמוכה. הנשים הניחו דליים וקערות על המזחלת, העמיסו אותם בשלג מלוכלך ומזוהם, נמס תחת קרני השמש האביבית. בקושי רב הם גררו את המזחלת לאורך רחוב ברוניצקיה והשליכו הכול לתעלת אובודני. עד ה-1 במאי העיר נוקתה. הנאצים טעו גם בזה, לא היו מגפות בלנינגרד!

קתרינה הרגישה רע מאוד וכמעט שלא יצאה מהבית. בגלל ניוון קשה, החלו אצלה הפרעות תודעה, עיניה הפכו בהדרגה למעין חרוזי זכוכית. אימא ודודה תמרה נאלצו לעמוד בתורים כדי לקבל לחם בכרטיסיות. אימא פחדה ללכת לבד ולקחה את אחותי אתה. הרגשתי שמשוה לא בסדר עם קתרינה, ופחדתי להישאר אתה בבית לבד. ולקה בת הארבע, שבלי להבין דבר צייצה לידנו, הקלה על המתח הקשה. פעם אחת הייתי בבית עם קתרינה. הערב התקרב. יום קודם, השיגה אימא כוסמת בכרטיסייה ואמרה לקתרינה לבשל ממנה דייסה נוזלית. ממני ביקשה לעקוב אחר קתרינה ובשום פנים לא לאפשר לה לאכול את כל הדייסה, אחרת היא תמות.

כבר ידעתי שאם אדם תשוש יאכל לשובע, הוא עומד בפני סכנת מוות. קתרינה בישלה דייסה, ישבתי בחדר והעמדתי פנים שאני קוראת בספר. היא,

בתורה, עקבה אחריי. היא אמרה שיש לעטוף את הדייסה כך שהיא תהיה מוכנה, הסירה את הסיר החם מהכיריים והלכה אתו לחדרה. המראה שלה היה מוזר. הייתי מבולבלת, לא ידעתי מה עלי לעשות. אחר כך הכרחתי את עצמי ללכת אחריה. נכנסתי לחדר וקפאתי מפחד.

מנורת שמן דלקה שם. קתרינה עמדה כשראשה מוטל לאחור ושתתה דייסה נוזלית בלגימות ענקיות. לאור מנורת השמן, עיניה נצצו בקדחתנות נוראית. כשהתאוששתי מההלם, התחלתי לבכות ולצרוח שתפסיק מיד לזלול, אחרת תמות. אבל היא לא יכלה לעצור. התחלתי לנער אותה, והיא כמעט הכווה אותי בדייסה הארורה הזאת. היא הרימה את מבטה מהסיר, התחילה לבייש אותי שאני חסה על הדייסה בשבילה, היא אמרה שלעולם לא תאהב אותי יותר. התייפחתי. ואז היא סוף-סוף חזרה לעצמה, בכתה, החלה לנשק אותי, לבקש סליחה, להתחנן שלא אספר לאימא, כי היא מתביישת נורא.

קתרינה תמיד הצטיינה ביושרה הלא מעורער, אצלנו בבית היא זכתה לאמון מוחלט. כשאימא חזרה הביתה, היא הבינה הכול מפרצופינו שטופי הדמעות ומכמות הדייסה שנותרה. בלי לומר דבר, הושיבה את כולם לשולחן, חילקה את הדייסה שנותרה לארבע. קתרינה שוב התחילה לבכות ולהתנצל בפני אימא. היא חייתה עוד כמה ימים ונפטרה בלילה של ה-30 באפריל 1942. שלושה ימים לפני מותה לא קמה ממיטתה. בלילה האחרון התנדנדה במיטה, צרחה, דמדה. בבוקר התחילה לגנוח ואז נשמעה נהמה. איש מאתנו לא ישן. בבוקר נרדמתי. כשהתעוררתי, אחותי ואני שכבנו על המיטה לבד. אימא אמרה, "אל תקומי, אל תבואי לקתרינה, היא מתה." אימא ואחותי לא יכלו לגרור את גווייתה אפילו לחדר אחר. אימא נאלצה לעזוב, כי לפני ה-1 במאי הבטיחו שניתן יהיה לפדות סוכר בקופונים. פחדתי. אחר כך אימא חזרה עם הדודה תמרה, והן נשאו את גופתה של קתרינה לחדר אחר. הן שטפו אותה, הלבישו אותה, תפרו אותה בסדין, אבל לא יכלו לגרור אותה עד לחדר המתים. כרטיסיות המזון לחודש מאי כבר התקבלו. הדודה תמרה הזמינה שכן, בחור צעיר מותש בדיסטרופיה. הן נתנו לו את הכרטיסייה של קתרינה. הוא הניח את גופתה של קתרינה, תפורה בסדין, על מזחלת והוביל אותה על האספלט (כבר לא היה שלג) לחדר המתים. היא קבורה בקבר אחים בבית הקברות פסקרבסקויה. אימא נתנה לנו תה עם מלון מיובש וניחמה אותי הרבה זמן. מלון מיובש שימש לנו במקום סוכר, זה היה מוצר מעזרה אמריקאית, אני עדיין מרגישה את טעמו המוזר בפי

קייץ 1942

סוף-סוף הסתיים חורף המצור הראשון, העז ביותר. הנאצים קיוו כי מגפות יחלו בעיר. אבל זה לא קרה. ב-15 באפריל, לתדהמתם המוחלטת של הגרמנים הצרים על העיר, נסעה החשמלית הראשונה בצלצולים עליזים ברחובות האביב, מנקים על ידי המנוונים משלג וזבל.

הוועד המנהל של העיר החליט להתחיל את שנת הלימודים במאי 1942. המטרה העיקרית של תחילת הלימודים במאי הייתה להעניק לתלמידים שלוש ארוחות ביום. אנחנו, הילדים, מסרנו את כרטיסיות המזון שלנו לחזרי אוכל בבתי הספר. לפני השיעור באנו לארוחת בוקר, אחרי השיעור – לארוחת צהריים, באותו זמן נתנו לנו גם פרוסת לחם, קמצוץ גריסים או קמח, ועוד משהו. קראו לזה "לקבל ארוחת ערב כמנה יבשה".

אז מתישהו בסוף מאי הלכתי לראשונה לכיתה א'. בבוקר פתחה אחותי את הדלת לכיתתי, דחפה אותי פנימה ואמרה, "לכי", והיא עצמה ברחזה לכיתת ה' שלה. יש לציין שלפני המלחמה הוליכו אותי תמיד יד ביד, או ליתר דיוק, בשתי ידיים: מצד אחד אימא, ומהצד השני – האומנת קתרינה או מישהו אחר. למרות שהייתי כמעט בת שמונה, הייתי ילדה ביתית לחלוטין. מעולם לא הלכתי לטייל לבד אפילו בחצר ביתנו, מעולם לא הלכתי לגן, לא היה לי מושג איך לתקשר עם ילדים לא מוכרים. אחרי שלושה או ארבעה שיעורים, נשלחנו לחדר האוכל, האכילו בארוחת צהריים ואמרו לנו לחזור הביתה. הבנתי באימה שלראשונה בחיי אני לבד ברחוב. לאורך רחוב קרסנווארמייסקיה ה-1 הגעתי לצומת עם מְ'דוֹנְרוֹדְנִי פרוספקט (כיום מוסקובסקי) ועצרתי. החלה הפגזה כבדה. הגרמנים ירו לעבר רובע אוקטיאברסקי. לא נשארו ברחוב מכוניות או עוברי אורח – אף אחד. פגזים שורקים עפו מעל ראשי לכיוון כיכר סְנָאָה. הם לא הפחידו אותי כלל. עמדתי כמו גולם במקום וחיכיתי למישהו שיעזור לי לחצות את הכביש.

לידי היה תא זכוכית – עמדת מיליציה. בתחילה עזב המיליציונר למקלט כלשהו מפני ההפגזה. אבל הוא לא יכול היה לסבול את זה, חזר ושאל אותי, "ילדה, מה את עומדת כאן? הרי יש כאן הפגזה כל כך חזקה! את לא מפחדת?" ענית לו, "לא, אני לא מפחדת מפגזים. אני לא יודעת לחצות כביש ומחכה לעובר אורח." הוא הוביל אותי לקצה המדרכה ואמר, "אבל הכביש ריק לגמרי. רוצי מהר הביתה ואל תעמדי כאן." זינקתי משם, רצתי במהירות ונכנסתי לדירה בקריאת צהלה, "אימא, חציתי את הכביש לבד!"

אמא הייתה חולה, היא שכבה במיטה תשושה לחלוטין בגלל הרעב. אחותי אמרה, "צריך להציל את אימא. מחר לא נאכל לחם לארוחת הצהריים. אני יודעת מה צריך לעשות!" למחרת ברחנו משני השיעורים האחרונים והלכנו לגן

הפולני שהיה ליד בית הספר. בחורף, כל העצים נכרתו להסקה. הגן נחפר לצורך גידול ירקות. מצאנו ערוגה שבה גידלו צנוניות, אבל הכול כבר נאסף. "בוא נחפור, זאת לא גניבה, אולי נמצא משהו." באמת מצאנו שבע או שמונה צנוניות. החלה הפגזה כבדה. הגרמנים ירו שרפנלים. הם התכוונו להרוג כמה שיותר תושבי לנינגרד. רסיסים נפלו בגן. אחותי השליכה אחד מהם אל שולי השמלה שלי במילים, "תפסי, הוא עדיין חם." אישה רצה אלינו מבית סמוך, גררה אותנו לחדר כניסה ונזפה בנו על כך שלא שמנו לב להפגזה. כשהפגזים הפסיקו להתפוצץ, היא הוציאה אותנו לרחוב ואמרה: "רוצו הביתה, כולם מודאגים שם."

בקושי רב אילצנו את אימא לאכול את מה שהבאנו, וקרה נס: כעבור זמן-מה אימא קמה על רגליה. זה קרה אי שם באמצע יוני. בסוף יוני הופסקו הלימודים בבית הספר למשך תקופת הקיץ. כשאימא התאוששה מעט, היא וחברתה דודה תמרה קיבלו עבודה בסדנה לניפוח זכוכית של המכון הטכנולוגי על שם לנסובייט (מעצת העיר לנינגרד), ובמקום כרטיסייה של לא עובדת, קיבלה כרטיסיית פועלים. אימא לקחה את הכרטיסיות שלנו מחדר האוכל של בית הספר וצירפה אותן לרשימת חדר האוכל של המכון. אימא ודודה תמרה חיפשו במרץ חדרי אוכל שבהם אפשר לאכול טוב יותר. בסוף הקיץ, הן העבירו את הכרטיסיות שלנו לחדר האוכל שנפתח במתחם גן הילדים בשטחו של גן "אולימפיה".

גדוד הבנייה, שבו שירת אבי, עמד כל החורף על שפת לדוגה, הם בנו ופיקחו על מצבה הטכני של "דרך החיים". פעם, כשהגיע מהחזית, הכניס אותי ואת קסניה (בתה של דודה תמרה) לבית חולים לילדים כדי לשפר את מצב בריאותנו. הייתה לשתינו דיסטרופיה בדרגה ב'. בית החולים נמצא ברחוב פרופסור פופוב, בבניין המכון לזיהומי ילדים של היום. כל הילדים שם קיבלו תכנית אינטנסיבית של זריקות של חומצה אסקורבית, ומשום כך היו פניי, מהאף עד לצוואר, מכוסים בקרום ארגמני. עכשיו, ככל הנראה, היו קוראים לזה אלרגיה, ואילו אז אמרו הרופאים שזו אקזמה בגלל מחסור בוויטמינים. וכל זה נצבע בדיו ירוקה. המראה היה בלתי ניתן לתיאור. קסניה ואני גרנו בחדר בקומה הראשונה. כשאימא ודודה תמרה הגיעו לבקר אותנו, הצצנו החוצה מהחלון, ואימא, כשראתה את הפרצוף שלי בצבע כחול נוצץ, לא הכירה אותי.

בתוך הבית חולים הייתה חצר גדולה וירוקה. בילינו בחוץ את כל זמננו בין הטיפולים והאוכל. אבל כשהחלה הפגזה, דחפו אותנו לקומת קרקע, למסדרון הפנימי של הבניין. בבית החולים הייתה תזונה משופרת. קסניה השתחררה בראשון בספטמבר ואני, בשל מחסור בוויטמינים הוחזקתי עוד שבועיים-שלושה. לכן הלכתי לכיתה א' רק בסוף ספטמבר 1942.

מיכאיל אגרון

הוא נתן לי שמונה תפוחי אדמה – אוצר גדול

בשנת 1937 ברית המועצות נכנסה לתקופה שאחר כך קיבלה את השם הנורא: "הטרור הגדול". בלנינגרד, בעקבות "טיהורים", נעצרו רבים מראשי המוסדות, המפעלים, המכונים והקומיסריאטים צבאיים. הם הואשמו בריגול ובכוונה להפיל את המשטר הסטליניסטי. המעצרים בעיר נמשכו עד אביב 1941.

הצבא האדום נחשב לאחד החזקים והגדולים בעולם. בסוף שנת 1937 היו בו יותר מחמישה מיליון איש. המספר העצום הזה גובע מכוונתו של סטלין לפתוח במתקפה נגד מדינות אירופה, אבל היטלר הקדים אותו. ברית המועצות הייתה חזקה בהרבה מבחינה כמותית, בכל הנוגע לכוח

אדם וחימוש. אם כן, כיצד קרה שהגרמנים הנחיתו בשנת 1941 מכה "פתאומית" חזקה כל כך, ממורמנסק עד לים השחור?

כתוצאה מטרגדיה זו, איבדה ברית המועצות תוך שלושה חודשים את אוקראינה, את בלארוס, את הארצות הבלטיות ורוב שטח הדרום. מספר ההרוגים והנפלים בשבי עלה על שלושה מיליון חיילים, קצינים ואזרחים. ההיסטוריה לא ידעה טרגדיה כזו. וזה קרה, במידה לא מבוטלת, בגלל שמאז 1937 נסחפה המדינה בגל טרור. סטאלין השמיד חלק מהנהגת הצבא, ממרשלים עד מפקדי מחוזות, אוגדות וחיילות. נספו רבים ממפקדי הצבא המוכשרים ביותר, צוותי פיקוד מקצועיים של הצבא האדום. לפיכך, ב-22 ביוני 1941, כוחות מחוזות הגבול נשארו ללא מנהיגות מקצועית; החלו כאוס ובריחת חיילים וקצינים מהעמדות. כל זה ניתן היה לחסוך מהמדינה. אבל "המנהיג והמורה הגדול" סטלין נתן את ההוראה: "אל תיכנעו לפרובוקציות". וזה מה שבוצע בשלושת הימים הראשונים למלחמה: ב-22, 23 ו-24 ביוני.

ורק ב-25 ביוני ניתנה פקודה להדוף את האויב בדחיפות. אבל היה מאוחר מדי.

באסון זה, בראשית ימי המלחמה, נהרג אחי הגדול, סמיון, יליד 1922. הוא גויס לצבא בשנת 1940 כתלמיד השנה השנייה של המכון האלקטרו-טכני ונשלח לבית ספר מיוחד לתקשורת בעיר ביאליסטוק, בגבול גרמניה. לאחר תבוסת כוחותינו בגבולות המערב, הגרמנים בשטחים הכבושים הוציאו להורג בעיקר קומוניסטים ויהודים. בימים אלה בדיוק נעלם סמיון. כוחות הגרמנים התקדמו במהירות לכיוון לנינגרד, בעיר החלה בהלה. המצב הסתבך עוד יותר משום שבראשית ימי המלחמה מספר התושבים גדל משמעותית בגלל פליטים מפסקוב, הארצות הבלטיות והפרברים. ביולי 1941 החלו הפצצות. ברדיו דווח כי כמאתיים מטוסי אויב טסו לכיוון העיר, אבל רק 20-30 פרצו את דרכם. הם הפציצו באופן שיטתי מפעלים, מתקנים צבאיים, גשרים, שכונות מגורים. פשיטות אוויר כאלה הפכו כמעט ליומיומיות. פעם אחת, במהלך הפצצה, התפוצצה בחצר ביתנו פצצה של 250 ק"ג. בבניין בן תשע הקומות לא נותר אפילו חלון אחד שלא נופץ, הדלתות בקומות הראשונות הועפו החוצה. במצב זה, החלו להקים יחידות הגנה עצמית בעיר, גם אנחנו, נערים בני 14-17 התקבלנו אליהם. עבודה זו עוררה בנו תחושת אחריות. קבוצת אוניות של הצי הבלטי, שנבנתה באסטוניה, התקרבה לעיר. זה היה כוח גדול: ספינות קרב, משחתות, צוללות, כ-120 אניות עם מערך לחימה מלא. חלקן תפסו עמדות בקרונשטט, חלקן עגנו לאורך הנייבה – ממכון הכרייה עד לגשר אוֹקְטָה. רצנו לנייבה לראות אותן. אני זוכר היטב שתי ספינות קרב מצוידות בתותחים ארוכי טווח, אלה היו "מהפכת אוקטובר" ו"מארה". במידה רבה בגלל פעילותן, לא הצליחו הגרמנים לכבוש את העיר. ב-8 בספטמבר 1941, הצליחו הגרמנים לכתר את העיר מהיבשה. כך החל המצור היבשתי של לנינגרד. כעת נקשרה העיר עם "היבשת הגדולה" רק על ידי "דרך החיים" באגם לדוגה. ברגע קריטי זה, שלח סטלין ללנינגרד את ראש המטה הכללי של הצבא, הגנרל ז'וקוב, שהחליף את וורושילוב והחל לפקד על חזית לנינגרד ועל העיר. לאחר הערכת המצב, הוא פקד לירות מלאי חודשי של פגזי ארטילריה לעבר רמת פולקובו, מכיוון ששם תכננו הגרמנים להתפרץ לעיר. הפגזה מאסיבית זו בוצעה מכל הספינות שעגנו בעיר ובמפרץ פינלנד. והיא גרמה לנזקים כבדים לגרמנים, תוך סיכול תכניתם לכיבוש העיר. הגרמנים נעצרו, אבל לא ניתן היה להדוף אותם. כך החלה הטרגדיה של לנינגרד – 900 הימים הנוראיים של המצור. ההיסטוריה לא ידעה דבר דומה לזה – יותר ממיליון וחצי בני אדם מתו בלנינגרד ברעב, קור, הפגזות והפצצות. העיר נותרה ללא חשמל, תחבורה,

מים, ביוב, והכי חשוב – ללא מזון. בספטמבר, כתוצאה מהפצצה כבדה, נשרפו מחסני בדאיב, שם אוחסן מלאי מזון משמעותי. כמעט ולא ניתן היה לכבות את השריפה – המחסנים תפסו שטח עצום. במשך שלושה ימים נשבה הרוח עשן מחניק שחור ברחבי העיר. כתוצאה מכך החל מאוקטובר 1941, פחתו מאוד שיעורי חלוקת לחם (לא היה עוד מה לחלק – הכול נשרף). משפחתנו בת ארבע הנפשות קיבלה 500 גרם לחם, כלומר 125 גרם לכל אחד. עוברנו, ועבור כל תושבי העיר, החלה התקופה הקשה ביותר של המצור – אוקטובר, נובמבר, דצמבר, 1941 וינואר 1942.

אחי בוריס היה בתחילת המלחמה בן שבע עשרה. בנובמבר 1941 הוא קיבל משרה בבית החולים סמוך לקו החזית, שנמצא בכיכר סֶטְצ'ק, רק שבעה קילומטרים מהחזית. בנובמבר המשפחה שלנו עברה מהאי וסילייב שהופצץ מדי יום, למרכז העיר. בגלל המצב הקשה בעיר, בוריס עבד והתגורר בבית החולים, ולא היה שום קשר עמו.

פעם אחת, אבא ביקש ממני ללכת לאחי לברר מה שלומו. ב-23 בינואר 1942, ברגע שהסתיים העוצר (הוא היה תקף מהשעה 8 בערב עד השעה 6 בערב), הלכתי לבית החולים. עברתי בעיר קפואה ומתה. הקור בימים ההם הגיע ל-35-40 מעלות. עוברים ושבים בודדים נעו לאט מאוד, בשעת הדמדומים הם נראו כמו צללים. הלכתי לאורך תעלת גריבוידוב, על פני בתים הרוסים חשוכים, ולא פעם נתקלתי בגוויות ילדים ומבוגרים שמתו מרעב וקור. אי אפשר להעביר במילים את האימה שחשתי מכל מה שראיתי. אבל הייתי חייב ללכת ובוודאי גם לחזור – ידעתי שבלעדיי אבא ואימא לא ישרדו. בניין בית החולים היה חשוך וקר מאוד. האחות התורנית אמרה לי כי אחי נפצע ושוכב אי שם במסדרון. והוסיפה, "לך, חפש אותו בעצמך." בשל הקור כוסו הפצועים גם בשני מזרנים מעל שמיכות החיילים.

הלכתי לאורך שורות של מיטות והרמתי את המזרונים הללו כדי לראות את הפנים. כמה פעמים ראיתי גוויות כחולות קפואות. עד מהרה מצאתי את אחי, התברר שהוא פצוע ברגליים, אבל הכי חשוב – יש לו חום גבוה. קראתי לרופא, הוא אמר שאחי סובל מדלקת ריאות דו-צדדית, נתן אי-אלה כדורים. ויעץ לי ללכת למטבח ולבקש מים רותחים כדי לתת למטופל מים חמים. במטבח, ביקש הטבח שאעזור לו לנסר עצי הסקה. "קודם כל אתן לאחי שתיה", אמרתי, "אז אבוא לעזור לך." וכך עשיתי. הטבח נתן לי מנת חייל, שתי קוביות סוכר ופרוסת לחם, ואמר, "בוא בזמן ארוחת הצהריים. תכין עצי הסקה ואני אתן לך מרק ודייסה, תאכיל את אחיך וגם אתה תאכל." וכך זה

Ягрод Михаил 1927 г. р. ①

Ново крайние воспоминания о самом
тяжелом и страшном периоде белорус
истории.

1. Крайние того, как Минград оказался в
блокаде?

Начиная с 1937 г. начался террор по всей стране
и особенно в Л-де. До войны 1941 г. были арестованы
многие руководители предприятий, руководители
районного, областного и республиканского уровня.
Как обычно в Минском и в советском
Степановского режима, террор и аресты про-
должались до войны 1941 г.

Террор не мгновенный и армия. К началу войны
считалось одной из самых сильных армий в мире.
К началу 1937 г. в армии было более 500.000 человек.
Таким образом готовили покорить Европу, но после
его операции, хотя по численности своей
силы и вооружениям советская армия была сильна.

2. Как мы так попались, что немцы, после
войны 1941 г., нанесли "внезапный удар"? или неслучайно
до Черного моря.

В результате этой трагедии советская
Украина, Белоруссия, Прибалтика и советская часть
территории юга, в течение 3-х лет, были
полностью уничтожены и пополнили в нем более
3-х миллионов солдат, офицеров и мирного
населения. История не знает такой трагедии,
а почему? Т. Сталин начал с 1927 г. унич-
тожать Советскую к-ту руководящего состава армии
до командиров округов, дивизий
и полков. Таким образом, после 22 июня 1941 г.
большая часть руководящего состава без командир-
ского состава руководящего состава в армии начала хаотич-
но разбегаться и дезорганизовываться.

דף מכתב ידו של מיכאל יאגרו

היה. אבל הוא גם הוסיף עשרה גרם חמאה ופרוסת לחם. הרבה זמן לא
יכולתי להאמין שכל זה אינו חלום.

כשחזרתי הביתה, ראיתי שתנור ה"בורז'ויקה" התקרר, אבא ואימא שוכבים מכוסים בכל מה שהיה בבית. הבערתי את התנור, הנחתי את הקומקום. אימא קמה במאמץ ושאלה מה שלום בוריה. סיפרתי את הכול ואחר כך השקיתי אותם במים חמים עם סוכר. השכמ בבוקר הלכתי לנהר, הבאתי מים על מזחלת וחזרתי לבית החולים. בוריה קדח, דמדמ, הרופא אמר שמצבו רע. שוב עזרתי לטבח לקצוץ עצים, והוא נתן לי מעט אוכל. בקושי האכלתי את אחי, הוא כמעט לא היה מסוגל לאכול. בשעה זו הגיעו חיילים, הוציאו את המתים למרתף והניחו במקומם פצועים חדשים. לאחר מתן עזרה ראשונה הם הועברו דרך לדוגה ל"יבשת".

ביום המחרת לא מצאתי את אחי: איש אחר שכב על מיטתו. האחות התורנית אמרה שאחי מת ואפשר למצוא את גופתו במרתף. הלכתי למרתף – הוא היה מלא בגוויות, ולכל אחת הייתה פיסת תחבושת עם שם משפחה קשורה לרגל. לאחר שמצאתי את גופת אחי, גררתי אותה אל היציאה מהמרתף למסדרון. אחר כך הלכתי להנהלה וביקשתי לא להוציא את גופת אחי עם המתים האחרים, "אני רוצה לקבור אותו בעצמי." הם אמרו, "עשה מה שנוח לך".

בדרך הביתה לא יכולתי לבכות, כמה שזה נשמע מוזר, רק התלבטתי בכאב אם לספר את האמת להוריי. החלטתי לספר. אי אפשר לתאר את צערם של אבא ואימא. במהלך ששת חודשי המלחמה הם איבדו שני בנים. פירקתי את הארון שעמד במסדרון ובניתי ממנו ארון קבורה שבו עמדתי לקבור את אחי בבית העלמין "אדום" ליד בית החולים. אבל כשבאתי לשם כעבור יומיים, ראיתי שכל אלה שהוטלו בכניסה למרתף נלקחו. ואף אחד לא יכול היה לומר לי לאן.

הגיע מרץ 1942. נעשה פחות קר. כשהלכתי לקבל לחם, ראיתי איך אנשים תשושים ממש "זוחלים" מהבתים החוצה, אל השמש. אבא ואימא היו במצב גרוע מאוד. הלכתי לשוק מְלָצֵב לנסות למכור כמה חתיכות בד. אבל איש לא היה זקוק למשהו מהסוג הזה. פעם אחת ראיתי בשוק איש צבא והראיתי לו את "הסחורה" שלי. ככל הנראה, הוא ריחם עליי ואמר: "ילד, אין לי אלא שמונה תפוחי אדמה וקצת דורנדה." הוא פתח את תרמילו ונתן לי את הכול. זרקתי אליו את החתיכות ורצתי מהר, חששתי שהוא ירדוף אחריי. זה היה אוצר גדול. בבית, אימא חילקה את "העוצר" הזה לשמונה ימים.

בסוף מרץ נקלעתי להפגזה כבדה. גל הפיצוץ השליך אותי אל ערימת שלג. לאחר שנייה הבנתי שאני עדיין בחיים, אבל פצוע בזרוע ודם זורם לי מהאוזן השמאלית. די מהר אספו אותי והסיעו לבית החולים. הרופאים אמרו כי עור התוף נקרע מהפיצוץ ולעולם לא אשמע באוזן השמאלית שלי.

במרץ-אפריל, בפקודת מרשל גוברוב, החל מבצע רחב היקף לניקוי העיר מגוויות כדי למנוע מגפות. פיקוד החזית סידר תחבורה, קבוצות סרקו דירות, מרתפים וחללים אחרים. השתתפו במבצע גם חברי חוליות מתנדבים, שאחת מהן כללה אותי. במהלך תקופה זו התגלו והוצאו מאות אלפי גוויות. הם נקברו בקברי אחים בכל בתי הקברות בעיר. כשש מאות אלף תושבי לנינגרד נקברו בבית העלמין פסקרבסקויה בלבד.

בסוף חודש מרץ עלה באופן חד שיעור הלחם והופיעו גם מוצרי מזון אחרים, מלח וסבון. פעם אחת, כשעמדתי בתור, שמעתי כי בית מרחץ נפתח לידנו, ברחוב נקראסוב. המבקרים קיבלו חתיכת סבון ודלי מים חמים. אבל זה היה אושר – להתרחץ במים חמים עם סבון. אימא ואבא יכלו ללכת לבית המרחץ רק בסוף אפריל.

בתחתית לדוגה הונחו כבל חשמלי וצינור מוביל בנזין. כך אפשר היה לספק חשמל למספר מפעלים צבאיים ולקדם ייצור פגזים, מוקשים, מחסניות ותיקון ציוד. עבדתי באחד המפעלים הללו. עבדתי על מחרטה שתיים עשרה שעות ביום, במשמרות יום ולילה. כשבשכונתנו נפתח בית ספר, הלכתי לכיתה ז'. ומכיוון שלמדתי שלושה ימים בשבוע, כבר עבדתי במפעל רק שמונה שעות ביום.

מסוף שנת 1943 ואילך החלו החיים להשתפר. לבתים סופקו חשמל, מים, מערכת הביוב התחילה לעבוד והופעלו חשמליות. ולבסוף הגיע ה-27 בינואר 1944 – יום הסרת המצור. אחת התקופות הטרגיות ביותר במלחמה הסתיימה.

לאחר המלחמה נערך משפטם של גנרלים, קצינים וחיילים גרמניים שעשו זוועות בפרברי לנינגרד, הפגיוז והפציצו באכזריות את העיר. הם הוצאו להורג בתליה פומבית, בלנינגרד, בכיכר קלינין, בשנת 1946.

ארקדי ביילין

סיפור מחריד

המצור על לנינגרד הוא אחד הפרקים הטרגיים ביותר בתולדות מלחמת העולם השנייה. הרבה נכתב על כך. אני מציג כאן מסמך אותנטי מאותה תקופה. אלה קטעים מתוך מכתב מדודתי לחברתה, שנשמר בנס, מה-13 בינואר 1943.

טונצ'קה, יקירת!

יש לי כל כך הרבה לספר לך. אבל ממה להתחיל את הסיפור הנורא הזה, המכיל רק סיוטים וזוועות? אני רוצה לשכוח, להתעלם; אבל לא ניתן לברוח מעצמך.

ובכן, מזה כמעט שנה התחילו להכות בנו צרות ואובדנות קשים. שולמיה הייתה הראשונה בשורה של אבדות; את זוכרת איך הייתה בחיים הרגילים. המלחמה והרעב מוטטו אותה לגמרי; המצב הגיע לנקודה שכאשר היא סרה אלינו מעבודה, היא לא הייתה מסוגלת להגיע לביתה, כל כך תשושה הייתה; היא חלתה ומתה כעבור שלושה שבועות, אצלנו, ב-22 בינואר.

למחרת היום, ב-23 בינואר, התאלמנה סוניה. עבודה קשה ותזונה לא מספקת הכריעו את בעלה. כבר ביום הראשון של המלחמה גויס מוסי לשורות ההגנה האווירית, עם פטור מעבודה; אבל המשפחה לא נתנה לו מנוחה; הוא עבד גם במפעל. סוניה המסכנה שלנו לא האריכה ימים אחרי בעלה; התזונה הכריעה גם אותה. היא אפילו לא יכלה ללכת להלווייתו של בעלה, בקושי ירדה במדרגות. טְמָה ואני קברנו אותו; ליתר דיוק, אני, מכיוון שטמה הייתה חלשה מאוד. עם זאת, סוניה התאוששה איכשהו.

בסוף ינואר אימא חלתה; הסבלנית המסכנה שלנו התייסרה מאוד, ובנוסף לכול, שישה ימים לפני מותה, היא איבדה את כושר הדיבור; זרועה ורגלה בצד ימין היו משותקות. היא סבלה מאוד גם מכאב פיזי, וגם כאבה את כאבה של סוניה.

טונצ'קה, את לא מתארת לעצמך כמה כאב להסתכל עליה. מדוע היה על צדקת זו לסבול כל כך? ב-20 בפברואר היא נפטרה.

ב-10 במרץ פגז בדירתנו, היישר בחדרה של טמה; הרס אותו לחלוטין, וקיר החדר שלה נפל על סוניה ששכבה במיטה עם הילדים. היא ניצלה ממוות מידי בזכות דופן המיטה, שיצר פינה. אבל למי היה צורך בסבל הנורא שלה? היא חייתה ארבעה ימים ונפטרה בבית החולים ביום החמישי כתוצאה מהלם במוח הקטן. לאחר ההפגזה, נאלצנו למסור את הילדים לטיפול יומי; לא היה איפה לגור בבית. נשאר רק החדר של לינוצ'יקה, ואפילו הוא נתפס בסתיו על ידי אנשים שפוננו משכונת מוסקובסקי. נאלצנו להתכרבל יחד, כיוון שהכול נפגע.

אימוצ'קה איבדה את חוש השמיעה בגלל הלם, אבל חודש לאחר מכן היא הבריאה והשמיעה חזרה אליה. ארקשקה [זה אני – ארקקי ביילין] בריא, אבל הוא פחד מאוד מהיריות, ונאלצתי לטפל בו הרבה. דודה סאשה נפטרה ב-2 באפריל. את לא יכול לתאר לעצמך כמה זה היה נורא. טמה הייתה בבית החולים. לא קיוויתי שהיא תחזור. הפגזה נוראית; דודה סאשה שוכבת ללא ניע; שולחת אותי למקלט. אבל אני, כמובן, לא עזבתי אותה. לקראת בוקר, לאחר ייסורים קשים, היא נרדמה לנצח. בוריה [אחיה של פאניה] מת ביוני. הוריו אינם יודעים על כך; אל תכתבי להם עליו שום דבר.

טוניה, טוניה! כמה מיתות: הדוד מישה, זלמן, ליובוצ'קה [בנו של סימה], וכולם מתו מרעב. נשיקות חזקות, יקירתי.

סלחי לי על "תפילת האשכבה" הזאת, אבל במוקדם או במאוחר צריך לספר על זה.

מה עבר עליי בגיהינום ההוא

אשתדל לכתוב על הדברים החשובים ביותר. חרותה בזיכרוני "הצלחת השחורה" – הרמקול עם המטרונום שתקתק כל הזמן, התקתוק שהופרע רק ביללות הצפירה ובשאגת ההפגזות וההפצצות. יותר מעשרים אלף איש נהרגו מהפגזות והפצצות בחודשים הראשונים של המצור בלנינגרד בת שלושת מיליון התושבים. עד נובמבר 1941 לא היה רעב של ממש. כל התושבים מיהרו להצטייד במזון, ובהתחלה, מבחינה זו, הם עדיין חיו בתנאים סבירים יחסית. עד נובמבר נתנו בבית הספר צלחת מרק כרוב ירוק חם. עוד אפשר היה לקנות סלק סוכר ולייבשו בחתיכות, כך שתוכל ללעוס אותו אחר כך. בחדרי האוכל, עדיין אפשר היה לקבל בכרטיסיה משהו אכיל, למשל, צלוחית של דייסת עדשים (מאז אני כל חיי אוהבת את הדייסה הזו!).

לקראת נובמבר 1941 נגמר כל המזון בחדרי האוכל ובחנויות, ובכרטיסיות ניתן רק לחם שחור טחוב. אלה שלא עבדו קיבלו 125 גרם, פועלים – 250 גרם ליום, ותו לא! הרעב הגיע לשיאו!

תמותה המונית מרעב החלה בנובמבר והיא הלכה וגדלה. הקור בחוץ הגיע ל-30 מעלות מתחת לאפס, גם בבתים היה קר מאוד. החלונות היו מכוסים בשמיכות: אור היום לא חדר לחדרים החשוכים הקרים. לא היה במה להסיק את הכיריים (לא היה אז חימום מרכזי), לא היו עצי הסקה. החדרים היו מוארים במנורות שמן, הנרות נעלמו מחנויות בחודשי המלחמה הראשונים. אנשים עשו להם תנורי ברזל קטנים, "בורז'ויקה", והסיקו אותם ברהיטים, ספרים, ופלטות פרקט. על מנת לחסוך בחום, כולם הצטופפו בחדר אחד. פרוסות לחם טחוב יובשו על התנורים, כך שניתן היה למצוץ אותן למשך זמן רב יותר, או הורטבו במים רותחים ונאכלו כמו מרק.

בהדרגה נאכלו כל החתולים והכלבים. החלו ללקק דבק מטפטים קלופים (באותה תקופה טפטים היו מודבקים בדבק שהוכן מקמח). אנשים התחכמו לבשל מרק וקריש מחגורות עור ודבק נגרים. אני זוכרת את עצמי עומדת בתור כדי לשתות כוס מים מתוקים (רק אחת!). אני זוכרת את עצמי יושבת ובוכה מול המזנון בתקווה למצוא לפחות קרום זעיר של לחם או דבר-מה אחר. אנשים עמדו בתורים לחנויות הלחם משעות הלילה, עמדו בקור מספר שעות על מנת לקבל גוש קטן, שחור ורטוב!

מערכת הביוב קפאה. צואה נעטפה בנייר ונזרקה לחצר. גם אספקת המים נפסקה, הצינורות קפאו. שטפנו פנים וידיים בשלג מומס, והוא שימש גם לשתייה. ישנו לבושי מעילים ונעולי מגפי לבד מתחת לשמיכות. על הראשים – צעיפים חמים. אי אפשר היה אפילו לחשוב על רחצה. כבר מזמן לא היה כוח ללכת למקלט. בבית לא הייתה תאורה חשמלית, רק ברחובות דלקו בערבים אורות כחולים חלשים, אבל גם הם נעלמו בהדרגה, והעיר שקעה בחשיכה. בהדרגה, כל לנינגרד החלה להתמלא בגוויות. הן היו בדירות, במדרגות, על מדרכות לאורך הבתים. היו אנשים שמתו וקפאו תוך כדי ישיבה. ואז התחילו לסדר אותם בערימות כמו עצי הסקה. אני, שמילדותי פחדתי מאוד מן המתים, עברתי לידם בשלווה. אני זוכרת את מחשבותיי: "עוד מעט גם אני אהיה כזאת." למיטב זיכרוני, פחד המוות נעלם, נעשיתי אדישה לכל דבר. שמעתי שמספר עצום של גוויות הצטברו בבתי החולים.

אנשים קברו את קרוביהם ויקיריהם נתפרו בסדינים או שמיכות. את הגופות הובילו על מזחלות. לעתים קרובות, קרובי המשפחה עצמם מתו בדרך, מבלי להביא את הגוויות לבתי הקברות. אלה שהביאו השאירו אותן ליד הגדר או בין הקברים. הגוויות נערכו סביב כל בתי הקברות של לנינגרד. היה קשה מאוד לקבור אותן, מפני שהאדמה הייתה קפואה עד לעומקה. חפרו תעלות, קברו בבורות חול. עובדי בית העלמין "בוגוסלובסקויה" אמרו לי שבבית הקברות שלהם נקברו בקבר אחים 60 אלף גוויות תוך חמישה או שישה ימים.

סבתי נפטרה בסוף מרץ 1942. הסבתא המתה נשארה בחדר מספר ימים, מכיוון שהוריי לא הצליחו למצוא אדם שהיה מסוגל לחפור קבר. לבסוף נמצא אדם כזה. עבור חפירת הקבר הוא לקח מהבית משהו יקר ערך. אחר כך החלו הגוויות להישרף במשרפות, כיוון שחששו שמגפות יכולות לפרוץ עם תחילת התחממות האביבית. בשנה הראשונה למלחמה מתו יותר ממיליון איש בעיר בת שלושה מיליון תושבים. התמותה נותרה גבוהה מאוד גם בהמשך, אבל המספרים המדויקים אינם מוכרים לי.

יש בלנינגרד בית עלמין בשם "פיסקריובסקויה". שם, לדעתי, קברו באופן המוני במיוחד. תמיד מוטלות שם, על קברי האחים, גושי לחם קטנטנות. פניתי מלנינגרד במאי 1942, לאחר שחייתי בה במשך עשרת חודשי המצור הקשים ביותר. מפחיד לזכור באיזה מצב הייתי: בקושי יכולתי ללכת עם מקל – וזאת בגיל 16! הסיעו אותי ב"דרך החיים" במשאית פתוחה, עמוסה בהמון אנשים. הקרח של אגם לדוגה כבר התחיל להפשיר, והמשאית העמוסה שנסעה לפנינו שקעה עם כל האנשים שהיו בה. אנחנו ניצלנו. מעניין, אינני זוכרת שנבהלתי במיוחד: כל החושים התעמעמו. בקובונה, לשם הובאנו, כולם קיבלו מרק ומנה עיקרית. סבי נפל מרוב חולשה והתרגשות, והמרק שלנו נשפך מהפחית. כל חיי זכרתי את הייאוש שאחז בי בגלל המרק שנשפך. ברצוני לכתוב עוד על האנשים, שאינני יודעת איך לקרוא להם: מושיעים או פושעים. בתקופה הנוראה ביותר בחיינו, הייתה מגיעה אלינו מדי פעם אישה אחת שהיה לה מזון. אינני זוכרת מאיפה היא צצה. היא הייתה מגיעה אלינו ולוקחת כל מה שנראה לה: ציורים, ספרים, כלי כסף. בתמורה היא הייתה נותנת לנו חצי כיכר לחם ומעט גריסים. אני חושבת שזה מה שהציל אותנו. אבל זה נושא לסיפור נפרד.

שרדנו, אבל בריאותנו התערערה, ואחרי המצור אני חולה כל חיי. אני חושבת שיש מעט מאוד בלוקדניקים בישראל, וגם בעולם כולו. אני עדיין זוכרת הרבה דברים ורואה את העברת סיפורי האימה האלה לדורות הבאים כחובתי. חס וחלילה שהם יחוו דבר כזה!

שמעתי שפרופסור כלשהו לרפואה בלנינגרד ניסה להשוות את המצור על לנינגרד לאושוויץ. כל הכבוד לו! אבל, אם לשפוט על פי ה"סיוע" לבלוקדניקים מגרמניה, או ליתר דיוק, על פי היעדרותו המוחלט, לא יצא מזה דבר.

מריה בורודה

לבד בלנינגרד הנצורה

אבי, סולומון יעקובליץ', שבפרוץ המלחמה היה בן 43, גויס כבר ב-23 ביוני 1941. נפרדנו ממנו ברציף-מעגן של גשר טוץ'קוב. הוא עלה על דוברה, ומעולם לא הייתה לנו הזדמנות להיפגש שוב. ב-14 בספטמבר 1941 קיבלנו ממנו את המכתב האחרון.

אימא נשארה עם שלושה ילדים. הייתי הבכורה. עד מהרה התחלתי לעבוד במפעל "ג'וזנאק"²⁶ – באותה תקופה הוא ייצר חלוקים נגד גז חרדל. בדצמבר 1941 מתה אחותי האמצעית פאינה. במהלך החורף הנורא של 1941-1942, לקינו בדיסטרופיה מרוב רעב וקור. אימא עבדה כחצרנית. כל יום היא הובילה מתים בעגלה.

²⁶ המפעל, שפירוש שמו הוא "שטר המדינה", היה במקור שילוב של מפעל נייר ובית דפוס, בו נדפסו ניירות ערך למיניהם. (הערת המתרגם)

ביוני 1942, תשושה, עם רגליים נפוחות, פונתה אמי יחד עם אחותי הקטנה. נשארתי לבד.

ממש בתחילת המלחמה, נשלחתי, כמו צעירים רבים, לחפור תעלות. מאוגוסט עד נובמבר 1941, כשכבר ירד השלג הראשון, חפרתי תעלות נגד טנקים בעיירה רוסקו-ויסוצקויה, שנמצאת 13 קילומטרים מקרסנויה סלו. ב-29 בנובמבר הוערנו בשלוש לפנות בוקר. הגרמנים התקדמו באזור שלנו, כפרים בערו. רצנו לתחנת קרסנויה סלו ומשם הסיעו אותנו ברכבת לבית הנתיבות "ורשה".

בליגבו חפרתי תעלות תחת אש ארטילריה. פגזים גרמניים התפוצצו בקרבת מקום, ואנחנו קפצנו לשקעים הטריים שעדיין העלו עשן. אחר כך שלחו אותי לחפור תעלות בקופצ'ינו.

התפטרתי מ"גוזנאק" מרצוני וקיבלתי עבודה כמדפיסה במכונת הדפס בשם, אמריקנקה, בבית החרושת "סובייטסקיה זווזדה". דושה הותקנה במכונה, וכשלא היה חשמל, לחצתי בכף רגלי על הדושה והוצאתי ביד את ההדפס. אחרי העבודה, הלכנו לפרק את הריסות הבניינים שנהרסו בהפצצות. בשנת 1942 הועברתי לבית הדפוס מס' 10 ברחוב סדוביה, שם עבדתי עד 21 באוגוסט 1944.

אחר כך התחלתי ללמוד במכון הפדגוגי על שם הרצן. לאחר סיום לימודיי, עבדתי בבית הספר, משנת 1946 ועד הפנסיה.

ילדות המצור

בפרוץ המלחמה הייתי בת שש. היום הראשון למלחמה: אימא ואני, כרגיל בימי ראשון, מבקרים את סבתא. אימא כבר הספיקה לספר לי על הסכנות שבמלחמה, לכן גמרתי אומר לא להיפרד מהבובה החדשה שאותה קיבלתי במתנה לא מזמן. הרחובות מלאים באנשים, הרבה נשים לבושות בחגיות, התרגשות תלויה באוויר. כעבור זמן רב אמרה אימא שכל כך הרבה זמן חיינו בציפייה מתמדת למלחמה עד שהכרזתה בפועל התקבלה בהקלה, כסוף של אי הוודאות...

עד מהרה החלו אזעקות תכופות בעיר. מפעלים, ילדים פונו. אחותה של אימא ובעלה החלו לשכנע אותה לשלוח אותי עם הרכבת של איחוד הקומפוזיטורים. אימא לא רצתה, אבל הם המשיכו לשכנע אותה, אמרו שהעיר עומדת בפני הפצצות נוראות, שמסוכן מאוד להשאיר בה ילדים, הם אפילו קנו לי דברים לדרך. בערב האחרון, כשאימא ישבה ליד מיטתי, קראה לה שכנתנו, אסטה וסילייבנה פשקביץ', עמיתה ותיקה של אימא. היא סיפרה שהיא עובדת בתחנת האיסוף שממנה נשלחים ילדים לפינוי. "אני רואה מה נעשה שם. זה לא מתאים לטניה", היא אמרה בתוקף. המלים הללו וההחלטות של אסטה וסילייבנה, העדינה תמיד, הפכו לקרש ההצלה שאימא שלי, שלא רצתה להיפרד ממני, חיפשה. בבוקר היא נסעה לתחנה ולקחה משם את הדברים שלי. אחר כך נודע כי הרכבת עם הילדים, שנסעה לעיר בורוכיץ' שנכבשה עד מהרה על ידי הגרמנים, הושמדה בדרך בהפצצה...

אימא נאלצה להתלוות לפינוי דברי הערך של המוזיאון, הספרייה והארכיון של האקדמיה לאמנויות. תכננו לצאת לשלב השלישי, יחד עם מוסדות תרבות אחרים, אלא שטבעת המצור נסגרה, והוחלט לשלוח את הדברים, שכבר היו מאוחסנים במחסני תחנת "מוסקבה", בחזרה לאקדמיה.

במהלך הנסיעות הללו נחשפה אימא להרס שבעיר וחשה סכנה ממשית. בערב, כשנשמעה אזעקת ההתקפה האווירית, ירדנו לראשונה למקלט, ובבוקר היא לקחה אותי לעבודתה.

הנסיעות הארוכות לאקדמיה ברחבי העיר לא נמשכו זמן רב: החדר שלנו הפך לבלתי מתאים למגורים כשאחרי הפגזה נופצו החלונות. אימא קיבלה אישור לעבור לחדר האחורי של הארכיון. היא שמה בפינת החדר מיטה מתקפלת ישנה, אני ישנתי על סל גדול עם בגדים, ומגירה גדולה הפכה לשולחן אוכל וארון כלים. מנהל מוזיאון האקדמיה, סמירנוב, שפעם אחת פגש אותנו, אמר שחקר את ההיסטוריה של הבניין וידע ששום פצצות לא יסכנו את קירותיו העבים ותקרותיו הקמורות. שישה חודשים לאחר מכן, חדרה פצצה אחת את כל ארבעת הקומות והתפוצצה במרתף, שהיה מצויד בטכנולוגיה העדכנית ביותר ויועד לראשי המחוז.

החיים הלכו ונעשו קשים יותר. באקדמיה הוקצב מקום לאנשי צבא. העוזרת הצעירה של אימא, אוליה, נשלחה מספר פעמים לחפור תעלות. פעם אחת אימא באה מהנהלת הארכיון נסערת מאוד: הארכיונים קיבלו הוראה להשמיד את התיקים האישיים של צוות המוסדות. היא לא מילאה את הפקודה הזאת: היא אמרה לממונים עליה שהיא, באחריותה האישית המלאה, מבטיחה להשמיד אותם ברגע האחרון. מעשה זה לא רק שמר לדורות הבאים על החלק החשוב ביותר בארכיון, אלא סייע, בהמשך, לרבים להמשיך בלימודיהם שנקטעו על ידי המלחמה ולשחזר את תואריהם האקדמיים. ואילו אימא עצמה, כעבור מספר שנים, לא יכלה לקבל את האישור הדרוש מהאוניברסיטה – שם הושמד הארכיון.

כבר לא יצאתי מהאקדמיה. אימא ניסתה להעסיק אותי ברישום, בספרים וסיפורים. היא בדקה לעתים קרובות יותר ויותר אם אני זוכרת את שם משפחתי וכתובתי, שמות ושמות משפחה של קרובי משפחתינו, אילצה אותי לשנן בעל פה את שם, שם האב ושם משפחתו של אבי, למרות שלא הכרתי אותו כלל – הוא נעצר כשהייתי בת שנה בלבד. רק שנים רבות אחר כך הבנתי שבכך הכינה אותי אימא ליתמות אפשרית. באותו זמן גם למדתי שאני חיה במאה ה-20 ושאוכל לחיות גם במאה ה-21 – מידע שלא שימח אותי כלל, אלא להיפך, אפילו הפחיד אותי, מכיוון שבדמדומי יום סתיו הבנתי שכל אלה שעמם אני חיה עכשיו כבר לא יהיו אז לידי.

ובינתיים אנשים רבים סובבו אותי, וכולם היו ידידותיים אליי, דיברו איתי ברצון. כמה פעמים, כשאמא הלכה לזמן ארוך, נשאיתי אצל מנהלת הספרייה, יוליה פטרובנה. היא הייתה אישה יפה להפליא: עיניים כחולות נוצצות, צרור שיער אפרפר-חום בהיר, תווי פנים עדינים וגזרה דקה אפילו בגיל שישים. היא התייחסה אלי בכבוד וקראה לי "אשת הקשר שלי". ראיתי ניצוצות ערמוניים בעיניה והצטרפתי ברצון למשחק. יחד הסתובבנו באולמות הישנים הריקים, טיפסנו ליציע במדרגות הספירלה הצרות. לפעמים אימא הניחה לורה בוריסובנה יופה, עובדת ותיקה בספרייה, להישאר במשך הלילה על שולחן בארכיון, ובכך חסכה ממנה הליכה ארוכה הביתה. אימא הביאה מים רותחים, אכלנו את שאריות הלחם לארוחת הערב וכבר חלמנו לאכול לשובע. פעם אחת, בסוף הסתיו. הגעתי לשוק. שם עלו מאה גרם לחם סכום שהיה שווה את משכורתה החודשית של אימא. בין האנשים שניסו להחליף דברים בלחם, אני זוכרת אדם שנראה משוגע והציע כר ענקי תמורת חמישים גרם לחם. כולם צחקו עליו. עבורנו, הרוסות כלכלית על ידי הגלות,²⁷ היה השוק חסר תועלת.

באקדמיה פעלו החשמל והמים זרמו במשך זמן רב יותר מאשר בבנייני המגורים, והקירות העבים התקררו לאט יותר. חדר האוכל המשיך לעבוד, פעם ביום הגישו מרק, שהלך ונעשה נוזלי יותר ובאיכות ירודה. אהבתי ללכת לחדר האוכל, עובדים רבים הכירו אותי. בתקופה זו האוכל כבר היה נדיר, הבטן הריקה הזכירה את קיומה בהתבכיינות מתמדת.

פעם אחת, כשקיבלנו מרק קְרִיאָפָה (עלי כרוב עליונים ירוקים), שהפך לאוכל העיקרי שלנו, לא היה בו מלח. אימא שלחה אותי לסועדים בשולחן הסמוך לבקש מלחייה. הם לא נתנו לי אותה, אז אימא אמרה לי לקחת את המלח מהמלחייה שלהם בכף שלי. הבאתי קצת, אימא אמרה בחומרה שזה עדיין מעט מדי, הלכתי והבאתי כף מלאה. המבוגרים המליחו את המרק והתחילו לאכול, ואני נשאיתי מול הצלחת המלאה עם כף מלאת מלח. כבר ידעתי בוודאות שאסור לזרוק אוכל. ושפכתי את כל המלח אל צלחתי. הנוזל המר-מלוח גרם לי להשתעל, דמעות זלגו מעיניי. אימא כעסה נורא שהרסתי את האוכל, אבל נתנה לי את המרק שנשאר בצלחת שלה. היא דיללה את תכולת הצלחת שלי בשלושה ליטר מים, אבל המרק עדיין היה מלוח באופן בלתי נסבל.

²⁷ לא ברור מהתקסט למה הכוונה: לעזיבת הבית אחרי ההפגזה או לגלות המשוערת של אבי המשפחה האסיר. (הערת המתרגם)

מאז, במשך עשורים רבים, נמנעתי ממלח, ואפילו עכשיו אני לעיתים קרובות מכינה אוכל עם מעט מדי מלח.

כשאימא הייתה חייבת לעזוב, היא נעלה אותי בארכיון מאחורי דלת ברזל עבה עם מספר מנעולים וחתמה אותה. המפתחות היו רק אצלה ובעמדת שמירה שאותה לא ראיתי מעולם. רק משפחה אחת התגוררה בגרם המדרגות שאליו נפתחה דלת הארכיון. החלונות השקיפו על החצר המוקפת במסדרונות האקדמיה המפורסמים, גם שם לא היו אנשים. לפני חג ה-7 בנובמבר הלכה אימא לחנות שברחוב-חוף ליד הקו השביעי,²⁸ שם הבטיחו לחלק מוצרי מזון בכרטיסיות, דבר שבאותם ימים כבר היה נדיר. בהתחלה הזמן זרם מבלי שארגיש, שיחקתי, ציירתי, הסתכלתי בתמונות באנציקלופדיה של ברוקהאוס ואפרון, שהייתה בארכיון.

החלה אזעקה, נשמעו פיצוצים בקרבת מקום, בהתחלה לא התרגשתי. אבל אימא לא חזרה, ופתאום אחז בי פחד נוראי: חשבתי שאימא יכולה להיהרג, ואף אחד לא ייזכר בי. מיהרתי אל הדלת והתחלתי לצרוח בכל כוחי. ברור שאיש לא שמע אותי, ואני עצמי בקושי יכולתי לשמוע את מכות אגרופי הקטנים בדלת הברזל. כוחותיי אזלו, החלטתי לנוח כדי לצבור כוח ושוב להתחיל לצרוח, אבל הבנתי שעדיף לא לדפוק בדלת. לא ידעתי כמה זמן זה נמשך: לא היה לי שעון. כשנחתי בדמעות בפעם המי יודע כמה, כדי להתאושש לזעקה מחודשת, שמעתי את רשרוש הדלת שנפתחת ולא מיד האמנתי שאימא הגיעה.

היא סיפרה לי שאחרי שעמדה בתור ארוך ולבסוף קיבלה מזון, החלה תקיפה אווירית. המיליציונר לא נתן לאנשים לצאת מהחנות, ולא בכדי: פצצות נפלו בנייבה. לפתע נתקפה פחד עליי וזינקה אל הדלת בעוצמה כזאת שהמיליציונר נסוג לאחור. את אות ההרגעה כבר שמענו ביחד. אימא המשיכה לעמוד שעות ארוכות בכל יום בתור ללחם, אבל באותו החורף כבר לא היו לי עוד התקפי פחד, אפילו לא גחמות או סקנדלים – אולי התפיסה הרגשית של המציאות טושטשה על ידי הרעב.

מאותו ביקור בחנות הביאה אימא כמה קוביות גבינה מותכת, וימים ספורים לאחר מכן נתנה לי את האחרונה. חילקתי אותה לחתיכות קטנטנות והחלטתי למתוח את התענוג לחודש שלם. ואז שכחתי מזה, וכשימים רבים אחר כך מצאתי את שארית הגבינה המיובשת, מצצתי אותה זמן רב באושר שקט.

²⁸ מדובר באי וסילייבסקי, שבו ממוקמת האקדמיה לאמנויות. הרחובות באי הם 29 "קווים" ממוספרים. (הערת המתרגם)

המושג "מוות" נכנס לחיי בלי שום קשר לאימה, פחד, צער. מסביבי דיברו על מוות בלי רגש, כמו על דבר שבשגרה. אחד הראשונים למות היה סטודנט לציור בשם קודלי – גבוה, רוזה, עם שיער עד לכתפיים. כל יום דיברו על מותו של אחד הגברים. אחד מקוראי הארכיון, גבר כבן חמישים, עם שיער שיבה, עשה לי עגורים יפניים מנייר. ניסיתי ללמוד לעשות אותם לבד, אבל לא הספקתי – הוא מת. לידה יעקובלבנה גוסקובסקיה, אישה יפהפייה עם שיער אדמדם, סיפרה, "בעלי ואני חיינו באושר יותר מעשרים שנה. עכשיו, לאחר שהתגברתי על קשיי קבורתו, אני כמעט מאושרת".

בדצמבר התפתח אצלי שלשול רעב. אני זוכרת שהייתי בלי הכרה. כשהתאוששתי, ראיתי את עיניה הכהות העצומות של אימא ואת פניה המאובנים. או שמישוהו בסביבה אמר, או שבעצמי חשבתי את זה – "אני מתה". המחשבה בבירור גלשה על פני תודעתי, אבל לא השפיעה על החושים. ואז ראיתי את פניהן של שתי עובדות האקדמיה. סופיה מקסימובנה קנטור ישיבה פעם בחדר הארכיון. יליזבטה מבריקייבנה קופרינה, אלמנתו של הסופר, עבדה כעוזרת בספריית התצלומים. היא הייתה אחות רחמנייה מקצועית, השתתפה במלחמה יפן ב-1904-1905, טיפלה במהגרים בפרס, ובימי המצור ניסתה לעזור לכל מי שאפשר. היא אמרה שאני צריכה לשותת הרבה, הכי טוב תה, ולאכול צננים לבנים.

אחר כך, כשאימא השקתה אותי בתה, התאוששתי. היא נזכרה שנשאר לנו מעט תה בבית, ובקור כבד הלכה יותר מעשרה קילומטרים ברגל לרובע פטרוגרד. למחרת הביאה סופיה מקסימובנה שני צננים עשויים מבגטים עוד מלפני המלחמה והסבירה שזוהי מנת הברזל שלה. רק לאחר שנגסתי בצנים, הבנתי איך השתנה הלחם שאכלנו. הן הצילו אותי.

הימים עברו כך: בבוקר שטפה אימא את הפנים והידיים שלי: צריך היה לחסוך במים, ואימא לא סמכה עליי. המים הובאו, אם אינני טועה, בקומקום גדול, אני בטוחה שלא בדלי. במבט ראשון, מרחק ההליכה לא היה גדול כל כך – האקדמיה ממוקמת על הגדה המערבית של הנייבה, אבל אימא נאלצה לרדת לחצר, ללכת עד לשער היוצא אל הקו הרביעי, להקיף במסדרונות חצי בניין, לצאת דרך היציאה הפתוחה היחידה מהבניין בשער הקו השלישי, ורק משם להגיע לירידה המפורסמת עם הספינקסים. שם היה חור בקרח, ואימא כשירדה על האחוריים לאורך המדרגות שהפכו למגלשת קרח, תמיד פחדה ליפול בו. לאחר שאספנו את המים, צריך היה לטפס למעלה ולעבור את כל הדרך בחזרה עם הקומקום.

אחרי ארוחת הבוקר, עברתי במעיל חורף לחדר שבו היה אור טבעי. לא היה הרבה אור, אך עדיין ניתן היה לצייר ולדפדף בספרים עם תמונות ליד

החלון. באמצע היום הביאה אימא מחדר האוכל שתי צלחות מרק דליל, עשוי משמרים או דורנדה. היא גם הביאה מים חמים מין המיחם שעבד כל העת באקדמיה. היא ניסתה להשאיר לפחות קצת לחם לארוחת ערב, וקיבלנו אותו לפי המינימום: 125 גרם לאדם.

באותה תקופה הופסקה אספקת חשמל. אימא עשתה מנורת שמן מצנצנת חרדל. בהתחלה, בזמן שהיה נפט, היא דלקה במשך כמה שעות ביום, אפילו ציירתי לאורה. אחר כך הדליקו אותה רק בזמן הארוחות, אחר כך – רק כדי לחלוק את האוכל. עם רדת החשיכה, כלומר לקראת השעה ארבע, כל שנותר היה ללכת לישון. החלל המקומר של הארכיון, שבו גרנו, היה גדול, אבל עמוס מאוד ועם תקרות נמוכות, והכי חשוב, ממוקם בפנים הבניין, ללא חלונות. מכוסה בשמיכה ובמעיל, נרדמתי די מהר, אבל בערך בעשר בלילה התעוררתי מתחושת רעב חדה. אימא שכבה לידי על המיטה המתקפלת שלה. עברתי אליה, היינו נלחצות זו לזו והיא התחילה לספר לי משהו.

היא סיפרה הרבה על עבודתה, על האנשים שאיתם עבדה, מקרים משעשעים שונים. לכל חיי זכרתי את סיפוריה על טיולים ונסיעות, משלחות להעתקת ציורי קיר רוסיים עתיקים. במצב של רעב לאור ולצבע שבו חייתי, זיכרונותיה של אימי היו צבעוניים כל כך בדמיוני, עד שאפילו שלושים שנה אחר כך התכוננתי בדאגה לטיול במנזר פּרפּוֹנְטוֹב, מחשש להרוס את פנטזיות הילדות הללו. נרדמתי עם הסיפורים ברקע, ואחרי כמה שעות התעוררתי שוב מרעב והערתי את אימא באומרי שהגיע הזמן ללכת לחנות. אימא הסבירה שכעת אמצע הלילה, החנות עדיין סגורה, ושוב פתחה בסיפוריה. כך קרה שלוש או ארבע פעמים במהלך הלילה. לבסוף, בערך אחרי השעה חמש, אימא קמה, לבשה כל מה שהיה אפשר והלכה לעמוד בתור לחנות הלחם, שם בלתה בדרך כלל שעתיים-שלוש בקור, ואני נרדמתי שוב בתקווה לאוכל קרוב. בדצמבר, סבתי עברה לארכיון שלנו. המוסד שבו עבדה נסגר, החדר שבו התגוררה היה גדול, עם תקרות גבוהות ולא הייתה בו ארובה. המחסן הפנימי שלנו היה בכל זאת חמים יותר. כמובן שסבתא, בגיל 64, התקשתה להסתגל לפרמיטיביזם של חיינו, אבל היא לא התלוננה, ישנה על השולחן ועזרה לאימא.

הגפרורים הלכו ופחתו. סבתא הכינה "לפידים" (כמה פיסות נייר מגוללות בצרור) ושמרה על אור של גפרור אחד כשהיא מדליקה "לפיד" אחד ממשנהו בזמן שאימא חילקה את האוכל. הגיע היום שבו נגמרו הגפרורים. בחשיכה מוחלטת יצאה אימא למסע חיפוש. למרבה המזל מישוהו השאיל לה גפרורים, אבל לא גפרורים אמתיים, אלא תריסר ראשים שישבו על שבב דיקט אחד. אי

אפשר היה להדליק אותם בזה אחר זה: הדיקט נשבר, ולהדליק כמה מהם בבת אחת נראה בזבזו בלתי נסלח. העיניו הזה בהיעדר גפרורים היה כה אכזרי, שאפילו אחרי ארבעים שנה, אימא המשיכה להזכיר לי כל הזמן שאני צריכה לקנות גפרורים.

ב-25 בדצמבר (בהמשך למדתי מהספרים את התאריך המדויק), אימא חזרה הביתה בלי לחם: המאפייה הפסיקה לעבוד. במשך זמן-מה לא ידענו מה לעשות. וסבתא אמרה שהיא תלך לחנות, תנסה לגלות משהו. היא נעלמה לזמן ארוך, כבר היה חשוך, אימא התחילה לדאוג, תוהה לאן ללכת לחפש אותה. לבסוף, חזרה סבתא עם הלחם, היא עמדה בתור יותר משמונה שעות. אחר כך גיליתי שעובדי המאפייה באותו יום נשאו בידיהם את כמות המים הדרושה לאפיית לחם.

הייתה שמועה שלקראת נובי גוד יחלקו משהו נוסף בכרטיסיות. אימא הלכה לחנות בבוקר. ושוב, שעות ארוכות של המתנה, עכשיו סבתא כבר מודאגת ומחליטה ללכת לחפש, אבל אני לא רוצה להישאר לבד, והיא לוקחת אותי עמה. בשעות בין הערביים של היום ההולך ונעלם, עוברת על פנינו מזחלת עם משהו עטוף בסדין. סבתא מסבירה לי שזהו אדם מת. לפני שהגענו לחנות פגשנו עוד כמה מזחלות עם מתים.

תור ליד החנות – כמה מאות אנשים, הגענו עד לדלת הכניסה, אימא איננה. כמובן שלא נותנים לנו להיכנס לחנות הצפופה. סבתא מנסה לקרוא לאימא, ולא מיד אימא עונה: היא כבר די קרובה ותצא בקרוב. אנחנו מחכות זמן רב, מחשיך, הידיים והרגליים שלי קופאות ומתחילות לכאוב. סבתא לוקחת אותי הביתה, אני צורחת מכאבים בכל צעד. הקור שהיכה אז בידיים וברגליים הזכיר את קיומו עוד שלושים שנה, עד שהגעתי לארץ. אימא חזרה כבר בחושך, אבל הביאה 800 גרם סוכריות. היא הייתה האחרונה שקיבלה סוכריות מסוג "אגוז אמריקאי". קשה לתאר איזה תחושה גרמו לנו השליחים האלה מעולם אחר. אחרי עשרות שנים, זיהיתי מיד את הסוכריות האלה בחלון ראוה באמריקה, אבל טעמן לא נראה לי יוצא דופן.

אחרי נובי גוד עשו לאימא "בורז'ויקה" – כיריים עם שני מבערים: הטכנולוגיה שתושבי העיר למדו עוד בשנות מלחמת האזרחים.

תנור ה"בורז'ויקה" עשוי הברזל התחמם במהירות, אך גם התקרר במהירות. נייר מערימה בפנית החדר, שבזמנו לא הספיקו להוציא אותה, שימש כדלק. אימא ניסתה למצוא עצי הסקה באקדמיה. היא פנתה למישהו בהנהלה והסבירה שחומרי הארכיון עשויים להיפגע מהקור. "את צריכה עצי הסקה", אמר לה המנהל בנימה לא נעימה, "לכי לסטודיו לציורי קרבות, יש שם מלא עצים."

הסטודיו לציורי קרבות הוא ביתן זכוכית גדול בגן האקדמיה, הבנוי כך שניתן לסדר במקום קבוצות גדולות, כולל קבוצות פרשים, לצורך ציור סצנות קרב. אימא הלכה לשם. לאור היום היוצא, היא ראתה שאכן החלל מלא, עד מטר מעל הרצפה, ורק כשהתקרבה הבינה שמדובר בגוויות. היא לא זכרה איך יצאה משם. כשהיינו כבר במיטה, סיפרה לי הכול. לא הבנתי את האימה שאחזה בה, רק שאלתי אם ראתה מישהו מהמכרים.

באופן כללי, אימא שיתפה אותי בדברים רבים שראתה, כך ניסתה להפנות את תשומת ליבי למשהו שלא היה קשור לאוכל, אבל, כנראה שהייתה זקוקה לו בעצמה. פעם אחת היא סיפרה שורה פוטייבנה בליאבסקיה, עובדת הספרייה, מתה והותירה אחריה את אחייניתה, ילדה, שהוריה מתו קודם לכן. צריך היה לעזור לילדה, אבל לאיש לא היה כוח ללכת לחפש אותה. המחשבה על הילדה הבודדה הזו הכתה בי אז, וזמן מה נזכרתי בה. כך נכנסה לחיי לראשונה ורה אנדרייבסקיה, שכעבור מספר שנים הפכה לחברתי הקרובה.

המעבר לאקדמיה חסך מאימא נסיעות ארוכות ומסוכנות מדי יום, ואחר כך גם הליכות ברגל לעבודה, אך היה צורך לקבל כרטיסיות מזון במקום להירשם כל עשרה ימים. הדרך הארוכה הזאת בעיר הקפואה לקחה יותר מחצי יום. לאחר שקיבלה את הכרטיסיות, חזרה אימא הביתה להתחמם מעט. ארבעת האנשים שנותרו בדירתנו גרו יחד במטבח. שתי נשים מתו שם. פעם אחת, בדרך לקבלת כרטיסיות, אימא נפלה ולא הצליחה לקום. למרבה המזל שני חיילים הלכו מאחוריה, והם הרימו אותה. בהמשך הדרך היא הלכה בזהירות מרבית ובאטיות, תוך הבנה ברורה שאם תיפול שוב, לא תוכל לקום.

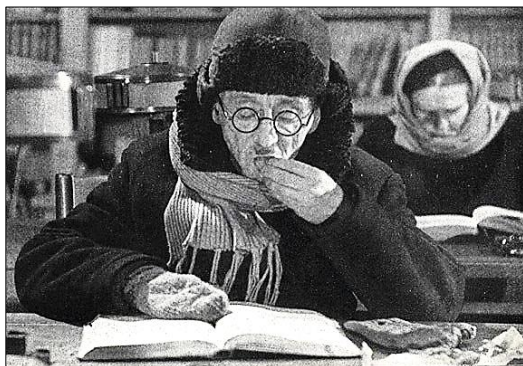
בסוף ינואר, כרגיל, היא הלכה לקבל כרטיסיות. היא נאלצה לעשות מעקף כדי לקבל גם את הכרטיסיות של סבתא. היא חזרה מאוחר ומיד נכנסה למיטה. בלילה, כשסבתא כבר ישנה, ואימא ואני שכבנו זו לצד זו, היא סיפרה לי בלחש מה קרה. בדירה של סבתא התגוררו לצדה רק שתי משפחות: מהנדס מבוגר עם אשתו וזוג בולשביקים ותיקים בפנסיה. אשתו של הבולשביק הייתה חולה עוד לפני המלחמה, ובעלה אמר לעיתים קרובות שהוא לא יחיה בלעדיה. כשהוא התאלמן, הוא הצית את הבית. כולם האמינו שנשרף יחד עם גופת אשתו. כשאימא הגיעה, שריפת הבית נמשכה כבר יומיים או שלושה: לא היה מי שיכבה אותה ולא היה במה לכבות. בצד, מכוסה ביריעת ברזל, הייתה מוטלת גופת שכנתה של סבתא, יליזבטה פטרובנה, היא נחנקה לפני שהספיקה לברוח מהשריפה. בעלה, שהיה באותה עת בבית חולים, מת מיד כששמע על מותה. כמה דיירים הצטננו כשקפצו מדירות בוערות, ומתו אחר כך. כל השאר נותרו ללא קורת גג וחפצים. כעבור יום-יומיים, התעוררתי בלילה ושמעתי את אימא

וסבתא מדברות. סבתא בכתה – היא נותרה חסרת כל לעת זקנה, ואימא שכנעה אותה שניצלה ממוות נורא.

בפברואר קיבלנו הזמנה מדודתי ודודי. הם החליפו פסנתר בארבעה קילו בשר סוס – עסקה ברוח הזמן. אני זוכרת שההזמנה הגיעה אלינו בדרך שפקדה את דמיוני: בטלפון, דרך הנהלת האקדמיה. לפני המלחמה היה לנו טלפון, ידעתי להשתמש בו, אך במהלך החודשים האחרונים הטלפון נעלם לחלוטין מעולמי ומזיכרוני.

ובכן, אנחנו יושבים מסביב לשולחן גדול ונותנים לכל אחת מאתנו צלחת מרק בשר סוס רזה ואפילו חתיכת גיד. קשה לחתוך אותו בסכין ולגמרי אי אפשר ללעוס, לא משנה כמה תשתדלו. אחרי מאמצים רבים חסרי תועלת, אני בולעת תחילה את כל הגזיזים הקטנים, ואז, מותשת, את החתיכה הגדולה יחסית. המנה הזו נראית לי נפלאה. במהלך ארוחת הצהריים אומרת דודה שאתמול הם קיבלו ידיעה עצובה: החותן מת. אני זוכרת איך המילה "עצובה" נשמעה לאוזני לא כנה. המוות הוא שיגרה יומיומית נתונה, והרי אף אחד מהנוכחים אינו מתעצב, כולם מרוכזים באוכל.

בפברואר ראינו סימנים – לא לחיים טובים יותר, אלא סימני תקווה. מנת הלהם עלתה ל-200 ו-250 גרם. כמה שמחה ותקווה הביא השינוי הזה, אם כי כמות הלהם ואיכותו לא יכלו לספק אנשים רעבים. פברואר היה חודש התמותה הגבוהה ביותר בלנינגרד הנצורה. היו אנשים שעברו קורס של תזונה משופרת במסגרת בתי חולים (המטופלים הראשונים של מוסדות אלה היו כל כך מותשים, שרובם מתו במהלך הטיפול). הופיעו אי-אלו מוצרי מזון. הייתי מחוברת לחדר האוכל של בית הספר לאמנויות באקדמיה, ובפעם הראשונה מזה כמה חודשים אימא הביאה לי דייסה. כולם דנו באפשרויות של "דרך החיים" על פני הקרח של אגם לדוגה.

מיכאיל רינסקי

בְּרִנְדָּה כְּלִיסָט נחשב למעדן

שְׁכָנִים וּבְנֵי אוֹתוֹ גִּיל, יֵאֵשֶׁה מְרִיחִין וּבוֹרִיה קְרָמֶן, עוֹד לֹא הִכִּירוּ זֶה אֶת זֶה בִּשְׁנַת 1941. לֵאחֲרֵי שִׁשְׂרָדוֹ אֶת הַמְצוֹר, לֵאחֲרֵי הַפִּינוּי, לְמַדּוֹ שְׁנֵיהֶם בְּאוֹתוֹ בֵּית סֵפֶר. חֲבֵרוֹתָם תִּימָשֶׁךְ בְּמוֹלַדְתָּם הֵהִיסְטוֹרִית, בְּיִשְׂרָאֵל. לֵהֲלֵן כְּתַבְתּוֹ שֶׁל הָעִיתוֹנָאִי מִיכָאֵל רִינְסְקִי בְּעֻקְבוֹת פְּגִישָׁתוֹ עִם הַשְּׁנִיִּים.

בּוֹרִיס קְרָמֶן

זֶלְמָן וְרוּזָה קְרָמֶן הִגִּיעוּ לְלִנִּיגְרָד בִּסּוֹף שְׁנוֹת ה-20. בִּינוּאָר 1929 נּוֹלְדָה בְּתָם מְרִיָּה, בִּינוּאָר 1933 – בְּנָם בּוֹרִיָּה. מִשְׁפַּחַת קְרָמֶן הִשְׁתַּלְבָּה בְּמַהְרָה בַּחַיִּי הָעִיר הַגְּדוֹלָה, אֶהְבָּה וְהָעִרְצִיָּה אוֹתָהּ. וְכִמוֹ כָּל תּוֹשְׁבִיָּה, הֵם לֹא דְמִיִּינוּ לְעִצְמָם אֶת הָעִיר כְּשֶׁהִיא שׁוֹנָה אוֹ אֶת עִצְמָם מִחוּץ לְסִבִּיבָה הַמְּלֻכּוֹתִית. אֲפִילוֹ מִזֵּג הָאוּוִיר הַקָּשָׁה – גִּשְׁמִים, רוּחוֹת, שִׁטְפוֹנוֹת תְּכּוּפִים – תָּאֵם לְאֲדִרִיכּוֹת הַחֲמוּרָה שֶׁל לִנִּיגְרָד, בְּעֵלֶת כּוֹחַ הַמְּשִׁיכָה הַמִּיּוֹחֵד.

קָרָה הַמְּקָרָה וּבִיּוֹם הָרֵאשׁוֹן לְמַלְחָמָה שֶׁלְּחָה רוּזָה קְרָמֶן אֶת בְּתָהּ לְחוֹפֶשֶׁה בְּז'לֹוֶבִין אֲצֵל חֲמָה וְחִמּוֹתָהּ, בְּפִיקּוֹחַ שְׁכֵנֶתָהּ, אוֹוֶה שְׁבֵרְכִינָה, שֶׁנִּסְעָה גַם הִיא לְשֵׁם עִם יוֹלִיָּה בְּתָהּ. הֶרְכַּבְתָּ יֵצָאָה בְּשַׁעַת עֶשֶׂר בְּבוֹקֶר. עַד מַהְרָה נּוֹדַע לְנוֹסְעִים עַל פְּרוֹץ הַמְּלַחְמָה: חֲלָקָם קִיבְּלוּ מִבְּרָקִים בְּתַחֲנוֹת הַבִּינִיִּים. חֲלָק מֵהַנוֹסְעִים עֲזָבוּ אֶת הֶרְכַּבְתָּ כְּדִי לַחְזוֹר לְלִנִּיגְרָד, אוֹלֵם הָרֹוב, כּוֹלָל אוֹוֶה וְהִילָדִים, הַחֲלִיטוֹ לְהַמְשִׁיךְ בְּנִסְיַנָּתָם, בְּטוֹחִים בְּכוֹחוֹ שֶׁל הַצָּבָא הָאֲדוּם, מֵה גַם שֶׁז'לֹוֶבִין נִמְצָאָה כ-400 ק"מ מֵהַגְּבּוּל. כּוֹלֵם הָיוּ בְּטוֹחִים: הָאוֹיֵב לֹא יִגִּיעַ לָשֵׁם.

כְּשֶׁהִגְעָנוּ לְז'לֹוֶבִין בְּבוֹקֶר הַמַּחְרָת, כִּבְר הַפְּצִיצוּ מְטוֹסֵי אוֹיֵב אֶת צִמּוֹת הֶרְכַּבּוֹת, תִּהְלִיךְ הַגִּיּוֹס הִיָּה בְּעִיצוּמוֹ וְהַחֲלָה חֲפִירַת תַּעֲלוּת. הָאוֹרְחִים נִשְׁלַחוּ בַּחֲזָרָה לְלִנִּיגְרָד בְּאוֹתָהּ הֶרְכַּבְתָּ, וִיחָד עִמָּם נִסְעָה מֵאִיָּה, בְּת הַשֶּׁכֶן, שֶׁהִגִּיעָה לְחוֹפֶשׁ מֵעַט קוֹדֶם לָהֶם.

הָאוֹיֵב הִתְקַרֵּב לָעִיר. בְּתַחֲלִילָה, לֹא חָשׂוּ תּוֹשְׁבֵי לִנִּיגְרָד חֲרָדָה לָעִיר הוֹלְדָתָם. אֲבָל בִּיּוֹלֵי כִּבְר הוֹקְמוּ אוֹגְדוֹת הַמִּילִיצִיָּה הָעִמְמִית, מִפְּעִלִים עֲבָרוּ לִיִּיצוֹר תַּחֲמוּשׁתָּ, חֲלָקָם נִעְרְכוּ לְפִינוּי. הַמְּצָב הַחֲמִיר בַּחֲנוּיֹת הַמְּזוֹן; ב-20 בִּיּוֹלֵי הוֹנְפָקוּ כְּרִטִּיסִיּוֹת. בִּיּוֹלֵי הַחֲלוֹ גַם תְּקִיפּוֹת אוֹוִירִיּוֹת וְעִשְׂרוֹת אֲלִפֵּי יִלְדִים

הוצאו מהעיר למחנות קיץ. אבל כעבור ימים ספורים הם הוחזרו: עם התקרבות החזית המצב בהם נעשה לא בטוח.

זלמן קרמן לא גויס בשל ראייה לקויה. סדנאות הרפוי בעיסוק שבהן עבד עברו לייצור מיטות וציוד אחר לבתי חולים. הוא לא עזב את עבודתו במשך יממות שלמות. רוזה הלכה לעבוד בבית החולים. הם לא שלחו את ילדיהם למחנות קיץ ביולי. עם זאת, בתחילת אוגוסט נלקחו כל ילדי בית הספר למזרח מחוז לנינגרד, לאזור טיחווין. מריה, בוריה ושכנתם ניוסיה אגרנובה היו בכפר ורוצ'בניה. אולי היו מספיקים לשלוח את הילדים גם הלאה, לעומק העורף, מכיוון שהגרמנים כבשו את טיחווין רק בנובמבר, אבל בוריה חתף מאחד החבר'ה מכת עט במצח. מיד כשנודע לו על פציעתו של בנו, הגיע זלמן, ועמו גם אמה של ניוסיה, ולקח את הילדים משם.

הם ניסו לנסוע מטיחווין ללנינגרד ברכבת-אמבולנס – ולא הצליחו. כשנסעו באחת מהרכבות הבאות לעיר, ראו את הקרונות המרוסקים של רכבת-האמבולנס מתחת למדרון הסוללה. הגרמנים הפציצו באכזריות את קו הרכבת האחרון שחיבר את לנינגרד עם "היבשת הגדולה", תוך התעלמות מוחלטת מסימני הזהוי של רכבות ומכוניות אמבולנס. בתחילת ספטמבר, לאחר שכבשו את שליסלבורג, הם חסמו את הנחל האחרון שהעביר מזון ללנינגרד. בספטמבר עדיין לא היה רעב של ממש. מריה ואחיה אפילו הלכו לסרטים, כשהם מסתתרים בחזרי מדרגות בעוד האזעקות והיחידות להגנת העורף קוראים לרדת למקלטים

הפצצות, ומאוחר יותר גם הפגזות העיר, הפכו לשגרה. פצצה כבדה פגעה בביתם ואגף הבניין קרס. מעט מאוחר יותר הרס פגז ארטילרי את אחת הדירות בקומה התחתית. זה קרה בדיוק בחג, ב-7 בנובמבר. פצצה הרסה גם את הבניין הסמוך.

באחד החזרים בנה זלמן תנור מתכת קטן. במרכז החיים המחומם חיו, בנוסף לזלמן ורוזה עם שני הילדים, גם אמה גולדה ואחותה חסיה עם בתה התינוקת, שנולדה בסוף 1940. משפחת קרמן קלטה את האחרונות לאחר שרפת מעונות המפעל "סקורוחוד" בסתיו 1941.

בתחילת נובמבר, לאחר קרבות עזים, איבד הצבא האדום את טיחווין. האויב חסם את מסילת הרכבת האחרונה ללדוגה דרך וולחוב. בנובמבר הופחת שיעור תחליף הלחם ל-125 גרם. הקור התחיל. היה קר, לא היה אוכל, לא היה גז, לא היה חשמל, אנשים השתמשו במנורות שמן. רוזה בישלה משהו כמו קריש ממלאי של דבק נגרים והוסיפה מעט חומץ כדי לא לגרום להקאה.

טיחווין נכבשה מחדש במחיר כבד בתחילת דצמבר, ובסוף דצמבר חודשה תנועת הרכבת טיחווין-וולחוב. למרות שלניגרד כבר הייתה במצור מוחלט והגישה היחידה אליה הייתה באמצעות "דרך החיים" באגם לדוגה, אספקת העיר השתפרה מעט, ולפחות 250 גרם לחם ניתנו בכרטיסיות. לא היה בכך די בכדי להחזיר לחיים אדם תשוש בדירה קפואה, ולפחות להאט את התמונה ההמונית. בזמנים הקשים ביותר עזרה אחותו של זלמן, ברטה, למשפחה. בעלה עבד בהנהלת משק תעשיית העצים, שם היו סוסים – ומכאן, שבמשך זמן מה היו שם עדיין שיבולת שועל ודורנדה. פעם אחת הביאו מעט שיבולת שועל, טחנו אותה בטחנה ידנית, ו"ברנדקליסט" זה – כך כינתה מריה את דייסת שיבולת השועל – הפך למעדן. בפעם אחרת הביאו דורנדה. כשזלמן כבר היה תשוש לחלוטין מרעב, חלה ולא היה מסוגל לעבוד, לקחה ברטה את אחיה למשק תעשיית העצים, לתחנת "מפעל הלבנים", האכילה אותו במשך שבוע, ואחרי זה הצליח לחזור לעבודה.

לקראת אביב 1942, היו המבוגרים מוחלשים כל כך (וחייבים לעבוד בכל זאת) שבוריס בן התשע נאלץ להביא מים על מזחלת. פעם אחת אפילו עזר להוריד את גופת בעלת הדירה לשעבר, רבקה איסקובנה, שמתה ברעב, ולהוביל אותה, עטופה בשמיכה, על מזחלת למקום איסוף הגויות. משפחת קרמן הצליחה לשרוד ללא אבדות בעשרת החודשים הקשים ביותר של המצור. הם פונו מלנינגרד ב-21 ביולי 1942 דרך אגם לדוגה. ואז – קרונות משא של רכבות, חודש שלם בדרך לתחנת ביילורסקיה, שנמצאת באמצע הדרך בין נובוסיבירסק לִפֶּרְנאול. שם עבד יוסיף קרמן, אחיו הגדול של זלמן, כמנהל מפעל אדני המסילה. בעזרתו מצאו זלמן ואשתו עבודה ודיוור בתחנת אוֹסְט-טֶלְמֶנְקָה.

משפחת קרמן חזרה ללנינגרד באוגוסט 1944. החדרים שבהם התגוררו לפני כן היו תפוסים, והם נאלצו להתיישב באופן זמני בחדרה של שכנה שטרם חזרה לעיר. אפשר לדמיין איך הרגישו בלוקדניקים שחזרו לעיר הולדתם ולא היה להם חדר משלהם. מצבה של משפחת קרמן היה עוד יותר קשה, מפני שבדצמבר 1944 נולדה בתם גלוצ'קה. אחרי הלידה פתח ראש המשפחה "במתקפה" והצליח להשיג חדר, אמנם אחד, אבל בשטח של 40 מ"ר. ולא רחוק מביתם הישן, ברחוב קרסנוארמייסקיה ה-12. זלמן המשיך לעבוד בסדנאות לריפוי בעיסוק, מריה ובוריס המשיכו בלימודים בבית הספר.

בוריס קרמן סיים את לימודיו בתיכון, אחר כך – במכון להנדסת הבניין. במשך שנים רבות עבד כמומחה לתכנון במכון לאלומיניום ומגנזיום.

יעקב (יאשה) מרייחין

בתחילת המלחמה נלחם אביו של יעקב, סולומון מרייחין, בציי הבלטי. בסוף אוגוסט, יאשה, אמו שרה ודודה מרה כמעט הצליחו להתפנות מהעיר, אבל בדיוק אז חסמו הגרמנים את מסילת הרכבת האחרונה, והם נאלצו לחזור הביתה. יעקב מספר על אותו פיצוץ ב-7 בנובמבר, כשפצצה פגעה בבית הסמוך. "...נשמעה מהלומה כזאת שהקירות התנדנדו, וטסתי מקיר מסדרון אחד למשנהו. מגל ההדף נופצו זוגיות בכל החדרים המשקיפים לרחוב. אי אפשר היה אפילו לחלוש על זוגיות חדשות... עברנו לחדר קטן מצד החצר, שם השתמרו הזוגיות והיה תנור ברזל עגול גבוה עם ארובה. אני לא זוכר מה שרפנו בו, כנראה, רהיטים וספרים, אבל זה היה אי החיים שלנו..." ביטוי מדויק מאוד. לכל משפחה בלנינגרד היה אז "אי חיים" אחד כזה, של חדר אחד. ככל שהחלל היה קטן יותר, כך היה קל יותר לשמור על הטמפרטורה, מכיוון שהחורף 1941-1942 היה קשה במיוחד.

"טמפרטורת האוויר בדירה הייתה זהה לזו שבחוץ. כל שטח הדירה, למעט האי שלנו, היה מעין עולם זר ועוין. הבתים היו קרים, הגו לא סופק, אספקת המים לא עבדה. הכיור במטבח הוסתר תחת הר של קרח. מים נלקחו מחורים שנעשו בקרח בתעלות ובנהרות. כל אלה היו די רחוקים מאתנו, ואימא לא יכלה ללכת לשם. היא אספה שלג בגן, שבו טיילנו עם האומנות לפני המלחמה. הוא היה מחופר בתעלות לפעמים התחילו קטטות על מקומות שהיה בהם שלג נקי." קרו דברים גם ליד בורות הקרח, שמהם שאבו מים.

לא כולם היו מסוגלים לשמור על תנאי מחיה תקינים על "איי החיים". "עשיית הצרכים הטבעיים, כמו גם רחיצות נדירות, התרחשו באותו החדר המזוהם... מת סבא שמוליק. מתה השכנה, שקיבלה מנה חודשית, לא הצליחה להתאפק ואכלה את כולה בבת אחת" בכך דנה את עצמה למוות ברעב.

אובדן המנות היומיות פירושו מוות. כרטיסיית לא שוחזרו במקרה של אובדן. ואנשים רעבים לעתים קרובות "עזרו" לזקנים וילדים לאבד אותן. אצל אנשים אלה, כפי שכותב יעקב, "התעמעמו התכונות האנושיות – מוסר, אהדה, רחמים. האינסטינקט של שמירה עצמית שרר בבהלה."

לאחר מות השכנים, נזכר יעקב, "נשארו בדירה שלושתנו", כלומר יעקב עם אמו ודודה מרה, שבעלה נהרג גם הוא בחזית. הוא כותב בזיכרונותיו שרק בזכותה של מרה שרדו את המלחמה. היא עבדה כרואת חשבון בבית הספר למלאכה, ובזמן שבעצמה כמעט נפלה מרוב תשישות, הביאה לו ולאמו מרק בסיר, חלק מהמנה הצנועה שלה, או אפילו צרור קיסמי עץ להרתחת מים ב"בורז'ויקה". אימא שרה לקחה עבודה הביתה בזמן המלחמה – היא תפרה לבני חיילים.

פעם אחת, כשמרה הייתה בדרך הביתה עם ה"מטען" שלה, היא באמת נפלה מחולשה ולא יכלה לקום. ייתכן מאוד (וזה קרה לעתים קרובות) שהייתה קופאת למוות, אך למרבה המזל, קצין חיל הים שעבר במקום עזר לה לעלות על רגליה ולהגיע לחדר הכניסה. ואז שוב היה לה מזל. היא איחרה להגיע עד השעה, שאחריה הוסכם שלא לפתוח את הדלת, עלולה הייתה לקפוא למוות בחדר הכניסה. אבל שכנה, שבמקרה יצאה מדירתה, נתנה לה מחסה עד הבוקר. יעקב כותב על ההגנה המסיבית של העיר. באוויר – זוהי רשת בלונים צפופה שמנעה ממטוסי האויב להנמיך ולכוון את הפצצותיהם. וכמובן, תותחים נגד מטוסים וטייסת. בכיכרות, בפארקים ובגנים של העיר – תעלות נגד טנקים למקרה של פריצת האויב. ובכל מקום, כולל רחובות, – "שיני דרקון" ובזז"טים – ברזלים זוויתיים נטויים, או ברזלי זווית נגד טנקים, מבנים מרותכים בעלי שש זוויות, לרוב משלוש מסילות או צינורות, שהטנקים שנתקעו בהם שברו תחתיות ותיבות הילוכים ויצאו מכלל שימוש. יעקב כותב שהם הומצאו על ידי מהנדס במפעל קירוב. רוב המקורות מצביעים על האלוף מיכאיל לבוביץ' גוריקר, ראש בית הספר לטנקיסטים בקייב ומפקד ההגנה של קייב.²⁹ "כוכבי גוריקר" הפשוטים לתכנון, ייצור והתקנה, מילאו תפקיד משמעותי בהגנה. לפיכך, במבואות מוסקבה, בקילומטר ה-23 של הכביש ללנינגרד, הוקמה אנדרטה לזכר הגנת מוסקבה בצורת שלושה "קיפודים" ענקיים כאלה.

"דרך החיים" החורפית בלדוגה אפשרה לא רק לייצב במידה מינימלית את אספקת העיר, אלא גם להוציא מלנינגרד הנצורה מאות אלפי ילדים ומבוגרים שהיו על סף המוות. בפברואר 1942 הגיע תור הפינוי לבית הספר למלאכה שבו עבדה מרה, והיא קיבלה אישור להוציא את משפחתה.

כך מתאר יעקב מרייחין את הדרך הזו: "הרכבים נסעו בלילה עם אורות כבויים למחצה, בשעות היום – עם בדים לבנים לצורך הסוואה... הגרמנים הפציצו בעקביות, ורבים מעולם לא הגיעו לחוף המיוחל, ומצאו מנוחה בקרקעית

²⁹ לפי הערך "בזז"ט" בויקיפדיה: "השם הלועזי, 'קיפוד צ'כי', מתייחס למקום שבו נעשה בהם שימוש לראשונה, גבול צ'כיה-גרמניה, שם הוצבו על ידי הצבא הצ'כי כמכשולים לטנקים. הם היו חלק ממערכת ביצורים מאסיבית שבנתה (אך לא הספיקה להשלים) צ'כוסלובקיה, ערב מלחמת העולם השנייה. מערכת ביצורים זו נפלה לידי הגרמנים ב-1938, לאחר כיבוש חבל הסודטים בהסכם מינכן". (הערות המתרגם)

האגם. לפעמים טבעו הרכבים תחת הקרח. לכן נהגו הנהגים, בדרך כלל, לנסוע עם דלת פתוחה, כדי להספיק לקפוץ מהרכב במקרה חרום."

הפליטים יכלו לקחת איתם מעט מאוד דברים. אבל האחיות הצליחו בכל זאת לקחת איתן מכונת תפירה ידנית – שהפכה ל"מניקה" של שרה בעורף. לאחר המעבר – בקרונות משא לירוסלבל, ומשם בקרונות העמוסים והמלוכלכים של רכבת הנוסעים לאומסק. בדרך התרחש "סיפור חג מולד" פנטסטי – מרה "העבריינית" (פניה היו חבושים בגלל כוויה) קיבלה כיכר לחם לבן טרי ממיליציונר! באומסק איבדה שרה את כוחותיה האחרונים, ואחותה ובנה הסיעו אותה על מזחלת מהתחנה אל קרובי המשפחה ממוסקבה שפנו לאומסק ושקיבלו בחום את הבלוקדניקים.

בלה, בת דודתו של יעקב, נזכרת: "ידענו שיש רעב בלנינגרד, אבל לא יכולנו לדמיין מרחוק איך נראו חולי דיסטרופיה. אי אפשר היה להכיר את הדודות הלחיים שקעו, השיניים נראו דרך העור הצהוב הדק". שתי האחיות אושפזו בבית חולים. מיד לאחר שהתאושש מעט לאחר ההסגר, החל יאשה ללמוד בכיתה ב'. הוא ידע לקרוא, לכתוב, הראה כישרון בציור. אימא שרה תפרה לבנים לבתי חולים במכונת התפירה שלה. מרה עבדה כרואה חשבון. שרה קיבלה מכתבים מסולומון לעתים רחוקות והייתה מודאגת מאוד. במרץ 1943 הוא נהרג ברייפצ'ק, ליד לנינגרד. התקבלה הודעה: "הוא מת מפצעיו..." אבל אחותה סיפרה על כך רק לאחר חזרתה ללנינגרד.

יעקב, אמו ודודתו חזרו לעיר רק בסתיו המאוחר של שנת 1945. וגם הפעם הסתדר הכול רק בזכות כושר ההמצאה של מרה, שהתקבלה לעבודה כרואת חשבון במכון הקרטוגרפי שחזר ללנינגרד. הם נסעו בנוחות בקרון משא נפרד, אבל קרה דבר נורא: מישהו השליך מהרכבת מסמכי חשבונאות, ומרה הואשמה ברשלנות. בקושי רב הצליחו למנוע את העמדתה לדין. בעיר התמודדו עם אותה בעיה קשה כמו משפחת קרמן: חזריהם היו מיושבים. ולמרות שכמשפחה שכולה, חייבים היו להחזיר להם את הדיור, הם הצליחו להשיג זאת רק בזכות התערבותו של קרוב משפחה ואחרי עיכובים ממושכים.

כך קרה שיעקב מרייחין ובוריס קרמן נפגשו בכיתה ה' של בית הספר מספר 285, אם כי לפני המצור הם גרו באותו בניין, שנמצא בפינת איזמילובסקי פרוספקט ורחוב קרסנוארמיסקיה ה-7. אבל אז עדיין לא הכירו זה את זה. כעת גרה משפחת קרמן בבית אחר. בוריס, הגבוה והחזק, טוב לב

ועליז, פרש מיד את חסותו על יעקב השברירי, עזר לו לעקוב אחרי תכנית הלימודים והגן עליו מפני "בריוני הכיתה". יעקב סיים את לימודיו (יחד עם בוריס) בכיתה ז', אחר כך התקבל למכון האמנות והתעשייה על שם מוֹחִינָה. לאחר סיומו עבד במשך שלושה עשורים כמעצב ציוד תעשייתי במכון המחקר לאסתטיקה טכנית.

מסלולי חייהם של שני החברים התפצלו עם הזמן. הם עבדו, גידלו ילדים. ועם זאת... שוב צירוף מקרים: בשנות ה-90 עלו יעקב ובוריס עם משפחותיהם לישראל ולא רק שמצאו זה את זה כאן, אלא שגם חיו זמן רב באותה עיר – בני ברק. בוריס עדיין מתגורר בעיר זו, ויעקב עבר לראשון לציון. שניהם פעילים באיחוד ותיקי המלחמה נגד הנאציזם. שניהם פרסמו בעיתונים זיכרונות מילדותם רדופת המלחמה, המצור האכזרי, החיים בסיביר.

גם במשפחת יעקב וגם במשפחת

בוריס היה מי שמסר את נפשו במלחמה נגד האויב המר, גיבורים להתגאות במ. אביו של יעקב, מלח הצי הבלטי, נהרג. שני בני משפחתו של בוריס קיבלו את תואר "גיבור ברית המועצות" – הדוד, סגן סולומון גורליק, שנהרג בשנת 1941 בסמוך לבלגורוד, בעודו ממשיך להשמיד את האויבים מתוך טנק בוער עד לפגז האחרון, ואחיו, סרן ליאופולד נקרוסוב, שנהרג בנחיתה ימית באפריל 1945.

ויקטור זיסוביץ

אהבה ורעב

מאה ושניים בתי ספר נשלחו לפנים המדינה. הכיכר הענקית ליד התחנה הייתה דחוסה בתלמידים. אף אחד מהם לא יכול היה לדמיין לעצמו איך תפזר אותם המלחמה הארוכה לכל עבר. כבר אחרי המלחמה נתקלתי בזיכרונותיו של קלימנט וורושילוב, שבהם כתב כי שליחת התלמידים מהעיר הייתה פרובוקציה, שכל מטרתה למסור את ילדי לנינגרד לגרמנים.

הרכבת הלכה והתרחקה מלנינגרד. בשעת בוקר מוקדמת, כשכולם עדיין ישנו, נשמעו שריקות קצרות מחרישות של הקטר. המבוגרים שליוו את הילדים התארגנו במהירות לפינוי הקרונות. מטוסים התקרבו לרכבת. בקושי הספקנו לשכב ונשמעה יללה נוראית, רצינו להסתתר, להתחפר באדמה. כל הבכחנליה הזו נמשכה רבע שעה בלבד. כשהמטוסים עפו משם קמנו והתחלנו לבדוק זה את זה: האם מישהו נפצע? הקרונות בראש ובאמצע הרכבת היו שלמים, ורק בזנב קרה משהו נורא. נשמעו משם צעקות, יללות. רק בערב המשכנו בדרכנו. בתחנה הגדולה חיכו לנו מורים. כולם חולקו לעגלות שונות. יורקה, ידיד הנפש שלי, החליט לנסוע איתי. התלווה אלינו סב, עגום נורא, עם זקן שיבה ארוך. בלי לפצות את פיו, השליך את החפצים שלנו לעגלה, התיישב עליה, ואנחנו הלכנו ברגל לקראת עתיד ערפלי לחלוטין. כל האוכל שנלקח מהבית נאכל במהירות. קיווינו שהמלווה יאכיל אותנו. במקום זאת, הוא שלף כיכר לחם וגוש שומן, אכל, ואחר כך דחף את שארית האוכל מתחת לראשו. עד מהרה שמענו את נחירותיו. בזהירות, כדי לא להעיר את הסב, הוצאנו את שק האוכל, אכלנו, והתכרבלנו לידו, מאוד מרוצים מעצמנו.

בבוקר התעוררנו לשמע שאגה של חיות טרף. הסב צרח, נופף בידים, קרא לנו "לקחנים מלנינגרד". הוא זרק את כל חפצינו ונסע. יום שלם שוטטנו ביער ובסוף נתקלנו במוֹרָה שלנו. היא האכילה אותנו ושלחה אותנו לבית שבו שוכנו פליטים רבים. בכפר הזה גרנו כמעט חודש ימים, עבדנו בשדה. זכור לי איך הלכנו למשמרת לילה עם החבר'ה מהקולחוז. לפני כן ידענו מה זה סוס רק מספרים. בקושי טיפסתי על הסוס ואז מישהו שרק. הסוסים זינקו קדימה. כשהכול נגמר, ניגש אליי ילד כפרי ואמר: "כל הכבוד! חשבתי שתפול."

החבר'ה שהובאו מלנינגרד החלו להתפזר בהדרגה. תחילה עזבו על דעת עצמם אלה שהיו בוגרים יותר. אחר כך החלו האימהות לבוא ולאסוף את הקטנים, לקחו את ילדיהן ועזבו.

אמרו לי ולירוקה שיפגשו אותנו בתחנת בולוֹגוֹיָה. באותו יום הועלינו על סירות מנוע. הגענו לעיר אוֹסְטְשְׁקוֹב. שם האכילו אותנו, הכניסו אותנו למכוניות והסיעו הלאה. בבולוֹגוֹיָה חיכה לנו מראה מזוויע. התחנה עלתה באש. הרכבת שלנו המשיכה בנסיעתה. כעבור רבע שעה נעצרה. לקחתי את התרמיל שלי, השלכתי אותו החוצה ואז קפצתי. המשימה הייתה קלה לביצוע מפני שנסענו בקרונות לעגלים. יורקה הראה לי אגרוף מהקרון האמצעי. משם הגיעה זעקת מורתנו: "זיסקוביץ', חזור!" והרכבת טסה קדימה, כמו נפרדה ממני לשלום.

כשהרכבת נעלמה באופק, הסתכלתי סביבי. דממה. נעשה לי עצוב. בכיתי ומיד נרדמתי. רכבת צבאית העירה אותי. החיילים ישבו על משטחים פתוחים. הם היו בדרך לפאתי לנינגרד, וביקשתי שייקחו אותי איתם. הגעתי לתחנה הכי קרובה לעיר, שם עברתי לרכבת פרברים וכך הגעתי ללנינגרד. כך הסתיים המסע הראשון שלי.

צריך היה לראות את פניה הנדהמים של ריבה אחותי, שפתאום ראתה אותי. היא צעקה בקולי קולות: "אימא, אימא, וְיִטְנָקָה שלנו הגיע!" הן נתנו לי לאכול והשכיבו אותי במיטה. בלילה התעוררתי כי מישוהו נישק אותי. פקחתי את עיניי וראיתי שאחותי דינה מחבקת אותי. היא סיפרה לי שכשהחלה ההפצצה בתחנת בולוֹגוֹיָה, היא ואימא של יורקה מיהרו ליער. שם הלכו לאיבוד. הן בילו את הלילה בבית מרחץ כלשהו. וכשחזרו לתחנה, נאמר להם שהרכבת שהן היו אמורות לפגוש נסעה בלי לעצור. הן נאלצו לחזור ללנינגרד. אימא סיפרה לנו הרבה על הרעב בזמן מלחמת האזרחים. לכן החלטנו לרכוש מוצרי מזון עם כל הכסף שהיה לנו. מדי יום, נסענו בבוקר לכיכר סניה וקנינו קמח, סוכר וגריסים. פעם אחת, כשהגענו לשוק, נשמע פיצוץ עז. כולם נפלו לאספלט. דינה ואני התחבאנו בשער. הייתה זאת ההפגזה הראשונה של תותחים ארוכי טווח.

מוזר שבמשך כל 900 ימי המצור חששנו יותר מהפצצות. במהלך ההפצצה בדרך כלל עמדתי ליד הכיריים, כי ידעתי שכשהבית נהרס, הכיריים בדרך כלל שורדות. אבל עם הזמן הפכו הפגזות לתכופות יותר. מלאי המזון הלך ונעלם בהדרגה.

פעם אחת הלכו ריבה ודינה ברחוב, ניגש אליהן חייל, שהמדים שלו היו שונים מהמדים של החיילים הסובייטים. הוא שאל במבטא כבד איך להגיע לרחוב מוֹחֶזְבֶּקָה. האחיות הראו לו את הדרך ורצו לתחנת המיליציה לדווח על אדם חשוד. יחד עם המיליציונר, הן מיהרו אחרי החייל. המיליציונר בדק את מסמכיו, צחק ואמר שהוא חייל פולני. דינה מיד התיידדה איתו. קראו לו אנק. הוא התחיל לבקר בביתנו לעתים קרובות. פעם הביא חבילה גדולה של שמן קוקוס, שאולי הציל את חיינו.

פעם אחת הגרמנים כבשו את גבעות פולקובו. מלחים שירדו מהספינות חיכו להספקת רובים, אבל המשאיות עם הרובים לא הופיעו במשך זמן רב. המתח גבר. ואז השליכו המלחים את התרמילים שלהם ואצו קדימה. הם רצו ברחובות לעבר פולקובו. בסמוך למפעל הברז, המשאית תפסה אותם. הם אחזו ברובים והמשיכו הלאה. הגרמנים, שלא ציפו למתקפה כה עוצמתית, ברחו מהם וצעקו: "שדים שחורים! שדים שחורים!"

בספטמבר, תוך כדי חפירת תעלות, אמי נפצעה בראשה. היא שכבה בלי לזוז. הייתה שתיקה איומה, שהופרעה רק על ידי דפיקה מדודה של מטרונום. רדיו היה הדבר היחיד שקשר אותנו אל העולם החיצון.

על מנת למנוע שריפות במהלך ההפצצות, טיפסנו לגג. תפקידנו היה לכבות פצצות תבערה שהטילו הגרמנים על העיר. היינו שם שעות ארוכות והסתכלנו, מכושפים, בשמיים הצבועים באורות שונים.

בנובמבר נותקו הגז, החשמל והמים. החלונות היו מבודדים בשמיכות וסמרטוטים ישנים. למרבה המזל, גרנו ליד הנייבה. היינו לוקחים מזחלת ילדים, מניחים עליה דלי והולכים לשאוב מים מהנייבה. זו הייתה עבודה מסוכנת וקשה – לגרור מים מחור בקרח.

לפני המהפכה, דירתנו כללה שני חלקים: יחידת האדונים ויחידת המשרתים. לאחר המהפכה היא נעשתה דירה משותפת להרבה משפחות. כל חדר ניתן למשפחה אחרת. גרנו בחדר שהיה ביחידת האדונים. החלונות השקיפו לרחוב ווֹיְנֹב. לידינו גרה אלמנתו של הגנרל סביצקי,³⁰ שהתייחסה אלינו, אל הילדים, יפה מאוד. היא נתנה לנו ממתקים ועוגיות. פחדתי ללכת למטבח, כי צריך היה לעבור בחדר ענק חשוך. כשדינה הכינה לארוחת צהריים

³⁰ איפוליט ויקטורוביץ' סביצקי (1863–1941) היה לוטננט גנרל של צבא רוסיה. השתתף במלחמת האזרחים בשורות הגווארדיה הלבנה, בשנת 1920 היגר לצרפת וחי שם. (הערת המתרגם)

בתחילת דצמבר הודיעו ברדיו כי כוחותינו הביסו את הגרמנים ליד מוסקבה. איזו שמחה! התקווה נולדה שהדיוויזיות הסיביריות יבואו וישחררו אותנו מהמצור. אבל שום דבר לא קרה. אנשים מתו בבית, ברחוב. גוויות היו בכל מקום. הם נערמו בשערים, בגנים. פעם אחת עובדת תברואה דפקה בדלת שלנו ושאלה את דינה אם יש לנו מתים בבית. דינה השיבה שהשכנים לא זזו במשך מספר ימים.

פעם אחת קרתה לנו טרגדיה נוראה: איבדנו את הכרטיסיות. אימא החזיקה את הכרטיסיות מתחת לכרית שלה. מיד לאחר נובי גוד הוכנסה לדירתנו בחורה בשם ליוזמילה, בעלת לחיים אדומות, מדושנת. היא אהבה לשבת אצלנו. לעיתים קרובות ישבה ליד מיטתה של אימא וסיפרה איך הפציצו את הבית שלה ואיד קיבלה חדר בדירתנו.

דינה חזרה לקראת הערב וסיפרה שמצאה את ליודמילה זו. דינה הלכה לתחנת המיליציה וסיפרה שם הכול. יחד עם שני מיליציונרים, היא נכנסה לדירה שהייתה מלאה מזון.

[illegible]

181

התושבים, שבקושי עמדו על רגליהם, יצאו לרחובות ותוך כמה ימים ניקו את כל השלג, הביוב, הזבל והלכלוך. גם דינה עבדה שם. כל מי שניקה את העיר נדהם לראות עבודה גדולה כל כך נעשית. עכשיו נראו כל הגנים שחורים, כמו שרופים.

ואני ישבתי באותו זמן בכניסה לדירה. תקפה אותי חולשה נוראה. כמה ימים לאחר מכן, הלבישה אותי דינה הכי חם שאפשר ולקחה אותי על המזחלת לבית החולים לילדים שנמצא ברחוב צ'ייקובסקי. שם רחצו אותי במים חמים, החליפו את בגדיי והובילו אותי לבית חולים.

עם התקרבות הסתיו גבר עלי הניוון. שוב נעשה לי קשה לזוז. לא פעם הלכתי למֶרְסוֹבוֹ פּוֹלִיָה, שם עשו תושבי העיר גינות ירק וגידלו כרוב, גזר וסלק. התחבאתי בשיחים, וכשלא היה אף אחד בסביבה, קפצתי מהשיחים, קטפתי כמה ירקות ורצתי הביתה. דינה בישלה דייסה מהירקות האלה, וקצת התחזקנו.

פעם אחת נתפסתי על ידי אחד מבעלי גינת הירקות. הוא לקח אותי לתחנת המיליציה. שם שאלו אותי עם מי אני גר. אמרתי שאני גר עם אחותי שעובדת בקואופרטיב הדיור שלנו, ואבא נלחם בחזית. "איפה אימא שלך?", שאל אותי המיליציונר השכונתי. "אמי ואחותי השנייה בבית החולים", עניתי. ואז הם אמרו שאחות תבוא מחר. דינה הזרה מהתחנה בדמעות. "ובכן, ויטקה", היא אמרה תוך כדי אסיפת חפצים, "המיליציונרים הורו להעביר אותך לבית יתומים".

כך מצאתי את עצמי במתחם ריכוז הילדים ברחוב קֶרְסֶנְיָה. הובאתי לאולם הגדול של הארמון לשעבר. מעבר לחלונות, עגנו בנייבה ספינות הצי הבלטי, שירו ללא הרף מתותחים גדולים. נשארתי שם שלושה ימים. אז הוזמנו למנהל המתחם שאמר לנו כי אנחנו מועברים לבית היתומים מספר 21. בזמן שנסענו בחשמלית, סיפרה המטפלת שליוותה אותנו שבבית היתומים הזה יש גינת ירקות, הילדים מקבלים תוספת אוכל. הכול היה שם נחמד, אילולא רצנו למרתף להסתתר מהפצצות והפגזות לעתים קרובות כל כך. לפעמים הופצץ הבניין שלוש עשרה פעמים ביום ויותר.

למחרת היום הלכנו לבית הספר. החלטתי ללכת לכיתה ד' במקום לכיתה ג'. פעם אחת, כשהגענו, אני וסיומקה, ידיד הנפש שלי, לבית הספר, ראינו שכולם, גם התלמידים וגם המורים, נסערים. אחד הפגזים פרץ את הגג והרג מורה בבית ספר יסודי, בחורה עליזה ויפה.

כרזות: "נקמה!", "הרוג גרמני!" ואחרות

פעם אחת, בדרכינו לבית הספר, עצרנו כדי לתת למחלקה של חיילים לעבור. ולפתע פתאום שמעתי קול מוכר ויקר כל כך. הוא שר, "אה, מחורצ'קה, מחורקה / אני ואת כמשפחה. / השומרים על המשמר, / חזית לנו מחכה." זינקתי אחרי החיילים

וצעקתי בטירוף: "אבא, אבא, זה אני – ויטקה!" אבא עזב את הטור, רץ לקראתי, חיבק אותי אל חזהו, חזר ואמר, "איזה נס, איזה נס שנפגשנו".

נובי גוד הגיעה, והמנהלת שלנו, אולגה איוואנובנה, הזמינה אותי למשרדה ואמרה לי להזמין את אבי לנשף החגיגי אצלנו.

אבא הגיע כשעתיים לפני נובי גוד ואמר לי במבוכה, "סלח לי שאני לא במדי ייצוג", ופרץ בצחוק. אכן, מכנסי הפוך שלו, כובע הפרווה ומגפי הלבד לא התיישבו עם אווירת החג. אבל אבא מצא עד מהרה שפה משותפת עם החברה. הוא שר הרבה, רקד אתנו סביב עץ האשוח. וקשה היה להאמין שרק לפני ימים ספורים בילה כל זמנו בחפירות, בקו הגנת העיר.

כל הימים שאבא היה בבית הספר, שם התמקמה היחידה הצבאית שלו, הייתי אתו. פעם אחת הבאתי לו את התעודה הרבעונית שלי. היו שם הציונים "ארבע" ו"חמש".³¹ אבא אמר, "נו, אתה בחור כארז. אבל בכל זאת, אתה צריך שיהיו לך רק חמישיות." החיילים צחקו, "אתה מאוד מחמיר עם הבן הקטן שלך".

אי שם באמצע ינואר, אבא שלח לי מכתב. הוא כתב שנפצע ברגלו, וביקש שנבוא אליו. דינה ואני הלכנו על הקרח לבית החולים. כשהגענו עד לאמצע הנייבה, החלה הפגזה. פגזים נפלו לנייבה בסמוך אלינו. מיהרנו ליפול, רציתי להיצמד לקרח. נחתו עלינו סילוני מים ענקיים. כשנגמרה ההפגזה, קמתי והתחלתי לצעוק: "דינה, דינה!" כמה שמחתי שאחותי חיה. רצנו מהר, חששנו שהגרמנים עוד מעט שוב יפתחו באש. בקושי רב מצאנו את בית החולים. עלינו לחדרו של אבא ומצאנו אותו שר.

הזמן נמתח. הגרמנים הפציצו את העיר ללא הרף. על קירות הבתים הופיעו כתובות: "צד זה של הרחוב מסוכן במהלך ההפגזות".

בית היתומים שלנו הועבר אל מחוץ לעיר, לכפר יוקי, אבל לא סיפקו לנו עצים להסקה או מים. נאלצנו לשאת מים בעזרת נדנדה. מצב כזה לא יכול היה להימשך זמן רב, ואז המורה הראשית שלנו, ורה יעקובלבנה, פנתה לעזרתו של מפקד היחידה הצבאית. הם סיכמו שהתלמידים הגדולים יקחו סוס וחבית מוקדם בבוקר. רתמנו את הסוס, הנחנו חבית על העגלה ונסענו אל האגם. צריך להודות שהמקום למחנה שלנו נבחר היטב. בצד השני של האגם היו פינים. הם ירו לעתים רחוקות מאוד, וברגע שהלכנו לגנים, נמנעו מלירות לחלוטין.

בזמן ההוא נסענו לעתים קרובות ליחידות צבאיות, לבתי חולים, עשינו שם הופעות. פעם אחת אמר לנו המנהל שניסע ליחידות בקו הקדמי. במהלך

³¹ בסקאלה הנומריטית הרוסית בת ה-5 נקודות (הערת המתרגם)

הקונצרט, ניגש הרב סרן שליווה אותנו לורה יעקובלכנה ואמר שעלינו לעזוב מהר, כי הגרמנים פרצו את ההגנה באזור שלהם.

בסוף הקיץ חזרנו ללנינגרד. הצלחנו לאסוף שני יבולים: האחד ביוקי, השני בגני בית העלמין וולקוב. באותה תקופה, הגרמנים עוד החריפו את התקפותיהם, ההפצצות לא פסקו. לפעמים פגזים פגעו בחלקה שלנו. עם תחילת ההפגזה ברחנו לחפירה שהצבא בנה לנו. היה מפחיד לראות איך מזרקה של כרוב עולה לשמים.

ליד בית היתומים שלנו היה מגרש שבו שיחקו בדרך כלל כדורגל. פעם אחת החבר'ה המקומיים ביקשו אישור לשחק אתנו. אחד מהם זרק את הכדור לחברו שישב בין השיחים. רצנו אחריו. ופתאום יללה קורעת לב של פגז גרמני הפילה אותנו ארצה. כך שיחק לנו מזלנו פעם נוספת.

עבדנו לא רק בגינת הירקות שלנו, אלא גם בסובחוז, עזרנו למבוגרים. בקיץ הבא הועברנו לתחנת מְלִינֶצ'י רוצ'י. כאן התיידדנו עם התותחנים שהיו בחופשה ובמיוחד התאהבנו בֶּטְ'קָה. הוא היה כבן 18-19. הוא הבטיח לנו שיסדר לנו מקום בסוללה ארטילרית. הוא היה זלזן גדול, ולעיתים קרובות הבאנו לו ממתקים. פעם אחת אמר שהוא רוצה להראות אותנו למפקד הסוללה, כדי שזה יקבל החלטה לגבי הצטרפותנו ליחידה.

למחרת בבוקר סיומקה ואני רצנו למקום שבו התגוררו התותחנים, אבל ראינו חפירות ריקות. פט'קה רימה אותנו. התותחנים יצאו לחזית.

כחודש לאחר מכן הם חזרו. אבל מפקד הסוללה לא היה איתם. פט'קה אמר שהגרמנים הרגו את הרב סרן בזמן שכיוון את אש הסוללה. כששאלנו אותו לגבי הצטרפותנו ליחידה, הוסיף במבוכה כי מפקד הסוללה אמר, כביכול, "להם מוקדם מדי להילחם, נערות-בערות. שיגדלו בינתיים".

כשחזרנו ללנינגרד, הופתענו מהדממה יוצאת הדופן. נדמה היה שכולם צועדים על קצות האצבעות, מדברים בקול נמוך. פעם אחת, במהלך שיעור מתמטיקה עם המורה הראשי שלנו, וסילי ולדימירוביץ', נשמעה לפתע שאגה, כמו רעם מהשמיים. נדבקנו לחלונות. וסילי ולדימירוביץ' אמר, "הנה זה מתחיל". הבנו כי החלה תבוסת הגרמנים ליד לנינגרד.

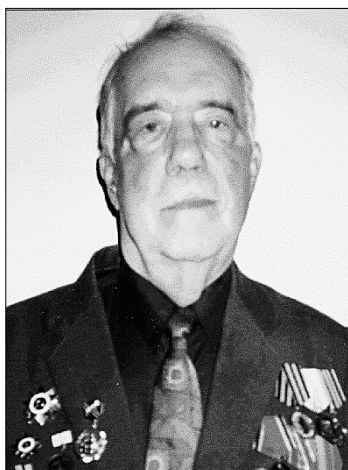
חודשים ספורים לאחר הסרת המצור, זכו תלמידי בית היתומים הבכירים במדליות "על הגנת לנינגרד".

באותה תקופה נפתחה בסמטת סוליוני תערוכה של נשק שלל. אנחנו, הבנים, בילינו ימים שלמים בתערוכה הזאת. בין שאר המוצגים הייתה שם מפה של לנינגרד בשפה הגרמנית. הופתענו לראות על המפה את בית היתומים שלנו, שסומן כמטרה על ידי הגרמנים. למרבה המזל, הם לא הספיקו לפגוע בו.

המצור לימד אותי לשמור על הלחם

כשמונים שנה מפרידים בינינו לבין תחילת המצור על לנינגרד. הזמן מחק מהזיכרון את חיי הימים המונוטוניים של המלחמה. אבל נשארו בו האירועים הבולטים. יצא לי להתפנות מהעיר פעמיים: גם לפני המצור וגם מלנינגרד הנצורה.

מהמסמכים שהותרו לפרסום עד כה נודע לנו כי ב-27 ביוני 1941 קיבל הוועד העירוני החלטה "על הוצאת ילדים מלנינגרד למחוזות לנינגרד וירוסלב". תכננו להוציא כ-390 אלף נפשות. זו הייתה תכנית מופרכת להפליא לפינוי ילדים מגיל 4 עד 13. לא נדרשה הסכמת

ההורים. אימהות לא הורשו לעזוב עם ילדיהן. הילדים שפנו למחוז לנינגרד נסעו, למעשה, לכיוון התקדמות הכוחות הגרמניים.

כפי שידוע היום, מתוך 395,090 ילדים שפנו מיום 29 ביוני 1941 עד סוף אוגוסט 1941, 175,400 חזרו לעיר. גורלם של האחרים אינו ידוע.

הילדים של עובדי המפעל שבו עבד אבי נלקחו יחד עם המחנכים המתנדבים לתחנת רכבת קטנה, קרסקצי שבמחוז לנינגרד, כמאתיים ק"מ מלנינגרד. כזכור, ילדים חולקו לשלוש קבוצות לפי גיל: קטנים, בינוניים ובוגרים יותר. היו שני מחנכים בקבוצות התחתונות ומחנך אחד בקבוצה הבוגרת. זו הייתה אימא שלי. כבר בלילה הראשון אחרי הגעתנו לתחנה הופצץ שדה התעופה שלידה. בבניין שבו שהינו באותו לילה, נופצו כל החלונות והדלתות. אבל היה לנו מזל שאף אחד מהילדים לא נפצע. כמעט כולם בכו מרוב פחד.

הכפר, שהיה נקודת המסוף של כל המבצע, היה במרחק כשמונה עד עשרה קילומטרים מהתחנה. לילדים קטנים היה קשה להגיע אליו ברגל, והם הושבו בסמוך לתחנה, ואילו קבוצת המתבגרים הלכה ברגל לכפר. יו"ר

הקולחוז סידר אותנו במועדון, הסביר איזו עבודה עלינו לעשות בשדה והבטיח לספק לנו אוכל תמורתה.

קשה לי להיזכר כמה ימים עבדנו בקולחוז. פעם אחת עברה בכפר יחידה צבאית נסוגה. המפקד, כשהבין שאנחנו מלנינגרד, אמר לאימא שבימים הקרובים היחידות הגרמניות יהיו בכפר. קשה היה ליצור קשר טלפוני עם לנינגרד. התבשרנו שהם ינסו לשלוח אוטובוסים לאיסוף הילדים. בסוף הגיעו רק שני אוטובוסים שבהם ניתן היה להוציא את הילדים מהקבוצות התחתונות. לילדי הקבוצה הבוגרת שריינו קרון משא אחד ברכבת, שאמורה הייתה לצאת בזמן הקרוב.

במהלך פשיטות האוויר הגרמניות הרכבת שלנו נעצרה ואנשים ברחו מהקרונות, כדי לא להיפגע מפצצות. לא הרחק מלנינגרד עצרה הרכבת מול תחנת הקשר הגדולה פולוגניה. שם בערו בניינים ורכבות על מסילות סמוכות. התקבלה פקודה לסגור את כל החלונות והדלתות בקרונות. הקרונות נשטפו במים, והרכבת חמקה במהירות גבוהה דרך התחנה הבוערת. חזרנו ללנינגרד שעליה טרם נפלה פצצה אחת. עד תחילת המצור נותרו, ככל הנראה, 15-20 יום.

אני יכול לחלק את זמן שהייתי במצור לשתי תקופות. התקופה הראשונה היא מה-8 בספטמבר עד אמצע אוקטובר 1941. אלה היו ימים שבהם הקור עדיין לא הגיע, היו מים זורמים וביוב, היה חשמל, פעלה תחבורה ציבורית. אלה היו ימים שבהם קיבלו ילדים ולא-עובדים 400 גרם לחם בכרטיסיות ובנוסף לכך – סוכר, דגנים, חמאה, בשר. עם זאת, כבר היה מתח עצבני מתמיד הקשור להפצצות מתמשכות, לצורך לרדת באופן קבוע למקלטים.

אבל מהתקופה הזו זכורים לי גם ביקורים בתיאטרון הקומדיה המוסיקלית. אזעקות תכופות של תקיפות אוויריות קטעו את ההופעות, והקהל ירד למקלט. לשמע אות ההרגעה, אנשים חזרו לאולם והמופע נמשיכה. נסענו לתיאטרון (אם כי גרנו רחוק ממנו, באי קרסטובסקי) עד שהחשמליות והטרוליבוסים הפסיקו לעבוד בגלל חוסר חשמל.

התקופה השנייה היא מאמצע אוקטובר ועד ה-20 באפריל 1942. אלה היו הימים שבהם החל הקור, מערכות אספקת המים והביוב הפסיקו לפעול, החשמל נותק בבתים וברחובות והתחבורה הציבורית הפסיקה לעבוד. רק לחם חולק בכרטיסיות, ושיעורו הלך ופחת. ב-20 בנובמבר הוא הגיע למינימום – 125 גרם

לילדים ולא-עובדים. לאנשים לא נשאר כוח לרדת למקלטים, למרות שלהפצצות נוספו הפגזות של תותחים ארוכי טווח. אחרי המלחמה נודע לי שכ-3 אחוז מהתושבים מתו מהפצצות ופגזים, וכ-37 אחוזים – מקור ורעב. מקרים של גניבת לחם וכרטיסיות לחם נעשו תכופים יותר. בדצמבר נתפסו יותר מעשרים קניבליים, בינואר 1942 – 336, ובשבועיים הראשונים של פברואר – כבר 494.

התקופה הזו זכורה לי גם בתחושה קבועה של רעב וקור. לא ניתן היה לקנות עצי הסקה בשום מקום בעיר. וגם כמעט אי אפשר היה להשיג אותם לבד. לפני המלחמה נוצרה בין ילדי ביתנו קבוצת חברים קרובים. גם אני הייתי שייך לחבורה הזו. במהלך המצור התברר שקל יותר לכולם להשיג עצי הסקה יחד. פירקנו בתים שרופים למחצה, חיפשנו עמודים שנפלו, אדני מסילות. התחלקו בינינו שווה בשווה.

לאימהות שלנו, שהוחלשו מרעב יותר מאתנו, נעשה יותר ויותר קשה להגיע לחנות הלחם שנמצאה במרחק לא פחות מקילומטר מהבית. היה קשה לעמוד בתור ולאחר קבלת הלחם לחשוש שישודדים עשויים לקחת אותו בכל רגע. הן פחדו להפקיד לידי בניהן את עניין הלחם, מתוך סברה שלשודדים יהיה קל יותר להתגבר על הילדים. האימהות שלנו הסכימו להפקיד בידינו את המשימה הזו רק כשלמדו שנלך בחבורה. לא היו לנו כשלים בהובלת הלחם. הרעב הביא לכך שפחות משליש תושבי הבית נשארו בחיים.

בינואר 1942 החל פינוי דרך אגם לדוגה לאורך "דרך החיים". אבא ניסה לשכנע אותנו לעזוב, אבל אימא לא רצתה להשאיר אותו לבד. כשהבין שאין לנו סיכוי להישאר בחיים עד הקיץ, הוא התעקש על פינוי. ועד מהרה קיבל אישור. הפינוי ב"דרך החיים" כלל מספר שלבים: מלנינגרד ברכבת לתחנת בּוֹרְיִסוֹבְּקָה גְרִיבְּקָה, אחר כך במשאית על קרח האגם עד נקודות פינוי בחוף המזרחי (לְבֹרובֹ, קובוּנה ונִיֶּסְרֶבְקָה), ואז שיקום הבריאיות בבית החולים והעברה לפנים המדינה. אמי ואני נסענו, ככל הנראה, ב-22 או ב-23 באפריל. חציית אגם לדוגה במשאית פתוחה הסתיימה בשלום. לא הייתה שום הפצצה. אבל אחד הרכבים שנסעו לפנים טבע. עד מהרה הגענו לקובוּנה. עבורנו, המצור בן שמונה החודשים הסתיים.

כל אלה שהגיעו הוכנסו לאוהלים חמים, כל אחד קיבל כיכר לחם ונקניק שלם. אימא חתכה לעצמה ולי חתיכות קטנות של לחם ונקניק, וכדי לא להתפתות, היא הכניסה את השאר לתרמילה שאותו קשרה בחזקה. בבוקר כל אלה שהגיעו

ברכבת נשלחו לשיקום לבית חולים בעיר קוֹסְטָרוֹמָה. לרוע המזל, כמה אנשים שנמלטו מהמצור ושלא היה להם מספיק כוח רצון להתאפק, אכלו מיד את כל מה שניתן להם. הבטן הריקה לא עמדה בזה, והם מתו.

החודש שבילינו בבית החולים שיקם את כוחנו. הרשו לנו לבחור בעצמנו נקודת פינוי נוספת. מישהו המליץ לנסוע לצפון הקווקז, ואמי וכמה מפונים קיבלו אפשרות זו. התמקמנו בעיר ח'סוֹיֹורֶט, הרפובליקה הסוציאליסטית הסובייטית צ'צ'ניה-אינגושטיה. כעבור שמונה חודשים אימא ואני התקבלנו לעבודה בבית חולים צבאי. אבל זה כבר סיפור אחר.

המצור לימד אותי לשמור על הלחם ולעולם לא לזרוק אותו. עוד בקוסטרומה עשיתי לי כלל, למקרה חרום, להכניס חתיכת לחם מתחת לכרית. גם כשכבר הייתי בבית החולים, שם היה לי מספיק אוכל, המשכתי להכניס לחם מתחת לכרית בלילות. רק בסוף המלחמה, בפאתי ברלין, הצלחתי להיפטר מההרגל הזה.

מיכאל גורליקוב

ילדים ומבוגרים כאחד האמינו בניצחון

כשהתחילה המלחמה הייתי בן שש. אבי, לב גריגורייביץ' גורליקוב, גויס לצבא ביולי 1941. הוא נהרג בחזית, נאמר לנו בלשכת הגיוס שהוא "נעדר". במהלך המצור, אני ואמי, חסיה נאומובנה, כמעט מתנו מתשישות. היה לי ניוון מדרגה שניה. אכלנו את המנה שניתנה לנו לפי לוח הזמנים שקבעה אימא, אבל סביר להניח שקיבלתי מעט יותר. היא האכילה אותי, נתנה לי חלק מהמנה שלה.

בתקופת הרעב למדתי ללעוס אוכל ביסודיות, והרגל זה נשאר איתי לאורך כל החיים. אימא אהבה ילדים ולפני המלחמה עבדה כגננת בגן ילדים ובתקופת המצור – בבית יתומים. היא שהתה שם באופן קבוע, ואני יחד עמה. כמו כל הילדים, אהבתי להקשיב לקריאת ספרים, למדתי שירים בעל פה: אימא עשתה הכול כדי לשמור על אורח חיים נורמלי ככל האפשר עבור הילדים.

מי שחוה רעב וקור יודע שמדובר במבחן קשה מאוד לכל אדם ובעיקר לילד. נלחמנו בקור בעזרת התנור, עליו גם חיממנו אוכל. החלונות היו מכוסים סמרטוטים ושמיכות ישנות. תפקיד חשוב מאוד בחיינו שיחק הרמקול השחור. כולם חיכו לחדשות טובות מהחזית, אפילו ילדים קטנים כמוני. אף על פי שהאויב נמצא בפאתי לנינגרד, ילדים ומבוגרים כאחד האמינו בניצחוננו ובצבא שלנו, שלא יאפשר לנאצים לכבוש את העיר. תמיד חיכיתי למכתבים או לפחות לאי-אלו ידיעות מהחזית, מאבא.

תקופת המצור הייתה איומה. כל החתולים והכלבים נעלמו מלנינגרד, היו מקרים של קניבליזם. פני העיר השתנו לחלוטין. כמעט כל החלונות כוסו רצועות נייר בצורת צלב על הזוגיות, קולות של אזעקות בלי הרף, רעש הפצצות. היה כל כך קשה שאנשים התרגלו למוות, לא רק של זרים, אלא גם של יקיריהם. אני זוכר היטב איך נפטר דודי האהוב, ליובה, שהיה בן שמונה עשרה בלבד. הוא נתן לי בסתר חלק מהמנה שלו ונחלש לחלוטין. לפני מותו, כבר לא קם מהמיטה, ואני עדיין שומע את גניחת הרעב החלשה האחרונה שלו. לא ניתן לשכוח זמנים כאלה.

לא אימא ולא אני חשבנו על פינוי, אך הנסיבות אילצו אותנו לעזוב את עיר הולדתנו לזמן קצר. רק שם, בעורף, הצליחו להציל אותי מניון ואת אימא – מתשישות. יצאנו עם בית היתומים באפריל 1942, וחזרנו במאי 1944. נרפאתי לחלוטין, אבל כתוצאה מהניון אני סובל ממחלות רבות: יש לי בעיות לב, כלי דם, קיבה.

ובכל זאת, על אף כל הקשיים והתלאות שחוויתי, החיים לימדו אותי להיות ידידותי למשפחתי, לחברים ולאנשים מסביבי.

מריה גנדלבה

בתי ואני הוצאנו מהרכבת על הידיים

לקראת פרוץ המלחמה הלאומית הגדולה הייתי בעיר נַבֶּל. הגעתי לשם ב-15 ביוני 1941, עם ילדה בת תשעה חודשים, להכשרה מקצועית לאחר השנה הרביעית במכון הרפואי של לנינגרד. הייתי אמורה לעבוד בבית החולים העירוני במרכז נבל.

כבר בימיה הראשונים של המלחמה חגו מעל העיר מטוסים גרמניים, לעיתים הטילו פצצות. ולאורך הכבישים זרמו פליטים מבלארוס. אלה היו אנשים רעבים, לבושים גרוע, חלקם פצועים, הלכו זקנים תשושים,

רבים בכו – הם איבדו באנדרלומוסיה את יקיריהם. הם דיברו על הזוועות שנאלצו לסבול. היה ברור שעלינו לעזוב ולא לחכות לגרמנים שיגיעו. מה גם שבעיר איש לא טיפל בפניו התושבים.

ב-6 ביולי יצאנו, אני ובתי הקטנה, הוריי ואחותי הצעירה, מנבל ברגל, פָּנינו אל הלא נודע. השארנו כמעט את כל חפצינו ולקחנו רק חיתולים ושמיכה לילדה. כפי שהתברר, יצאנו בזמן הנכון. מאוחר יותר נודע לנו כי ב-8 ביולי, במהלך הפצצה מאסיבית, פצצה פגעה בביתנו.

התקדמנו עם המוני הפליטים לכיוון קלינין. עשינו ארבע מאות ק"מ תוך שמונה עשרה יום. קשה לתאר את כל התלאות שעברו עלינו בתקופה זו. רעב, צמא, הפגזות, מחלת הילדה. לבסוף הגענו לנַרְחֶנְי וּלְוֹצ'אָק. הוריי שכנעו אותי לחזור הביתה, ללנינגרד, שם היה בעלי, שם הייתה דירה, הדברים הנחוצים לילדה. בנוסף, קיוונו שהגרמנים לא יגיעו לשם. האמנו שלנינגרד לא תיכנע. ב-1 באוגוסט הגעתי ללנינגרד. באוגוסט הקדימו את תחילת הלימודים במכון, שם למדנו בעיקר רפואה צבאית. ב-9 באוקטובר קיבלנו תעודות רופא. בנים ובנות גויסו לחזית. אותי השאירו בעיר, מכיוון שהייתה לי תינוקת, ושלחו אותי לעבוד כמנתחת בבית החולים הצבאי, שהיה ממוקם בבית החולים מצ'ניקוב.

ב-27 באוגוסט 1941 הגיעה ללנינגרד הרכבת האחרונה והיצע המזון וכל הדרוש לחיי העיר נפסק. ב-30 באוגוסט נותקה העיר מכל תחנות הכוח ונפסקה אספקת החשמל. דלתות בתי הספר בלנינגרד לא נפתחו ב-1 בספטמבר, מכיוון שהתמקמו שם בתי חולים ויחידות צבאיות. וכבר ב-2 בספטמבר הייתה הפחתה ראשונה בשיעורי חלוקת הלחם לאוכלוסייה. כדי למתוח לתקופת זמן ארוכה יותר את מלאי הקמח הצנוע, בלשון המעטה, החלו, החל מה-4 בספטמבר, לערבב אותו עם גפת, סובין ותוספות אחרות. באותה תקופה כבר היו קרבות בלתי פוסקים במבואות לנינגרד. ב-8 בספטמבר, העיר כבר הייתה תחת מצור. באותו יום הושמדו בפצצות תבערה מחסני בדאייב על כל מלאי המזון שלהם. גם תחנת המים המרכזית ספגה נזק קשה. ב-1 באוקטובר – הפחתה חדשה של שיעור הלחם. ב-13 בנובמבר הופחת שיעור הלחם עם נסורת ל-125 גרם. ב-22 בנובמבר נפתח מסלול תנועה על הקרח של אגם לדוגה – "דרך החיים". בתנאים בלתי נתפסים כאלה הייתי חייבת לחיות, לעבוד ולגדל את בתי.

גרתי באזור תחנת ויטבסק ומדי יום הלכתי ברגל לעבודה בבית החולים מצ'ניקוב – יותר מעשרה ק"מ לכיוון אחד. אמו של בעלי נשארה עם הילדה לימים שלמים. בשלב הזה, בעלי כבר היה בחזית ועבד כראש גדוד רפואי. בבית לא היו אור, הסקה, מים ואוכל. החלונות נופצו בהפגזות, וכדי לשמור על מעט החום כיסיתי אותם בשמיכות. בתור תאורת חדר השתמשתי במנורת שמן וכותנה. הטמפרטורה בחדר הייתה מתחת לאפס. כל תנועה הלכה ונעשתה קשה יותר – החלו ניוון, מחסור בוויטמינים ובצקת רעב.

בסוף נובמבר הובא בעלי הפצוע לבית החולים מצ'ניקוב שבו עבדתי. בגלל הרעב המתמיד, הלכו כוחותיי ופחתו מדי יום, וכבר לא יכולתי ללכת למרחקים ארוכים. הועברתי לעבודה קרובה יותר לבית – בבית החולים לילדות על שם סֶנְגִּירִיב ברחוב מיאקובסקי. הסעתי במזחלת את בעלי לבית החולים שהיה בסביבה. הוא השאיר לי ולילדה חלק ממנת בית החולים שלו, כדי לעזור לנו ולו במעט. בסוף פברואר נפטרה אמו מזיוון. מכיוון שלחיים לא היה כוח לקבור את המתים, קמו תחנות לאיסוף גוויות. הסעתי אותה לשם על מזחלת.

בתי התקבלה לפעוטון יום, ואני המשכתי לעבוד בשארית כוחותיי. האומץ והסיבולת הבלתי מוגבלת של תושבי לנינגרד היו ראויים להערכה. בלנינגרד, שבה החזית והעורף היו בלתי נפרדים, כולם עבדו למען הניצחון, בני כל הגילים, אפילו ילדים.

אבל, למרבה הצער, היו כאלה שבמעשיהם הבלתי-ראויים יכלו לשלול מאדם את תקוותו האחרונה לשרוד. משהו כזה קרה גם לי. כשבמשך שבוע בכלל

לא חילקו לחם ולא היה מה לאכול, והכי חשוב, לא היה במה להאכיל את הילדה, אספתי כמה דברים ויצאתי לשוק להחליף אותם במשהו אכיל. תמורת כל הדברים נתנו לי חמש כפיות סולת. מזל שכזה! מיהרתי, ככל שהיה בכוחי, הביתה לבשל את הדייסה לילדה. הנחתי שתי לבנים, בשארית כוחותיי שברתי כיסא, הבערתי אש והחלטתי לחלק את הסולת לשתיים. אבל לא משנה כמה בישלתי, הוספתי עצי הסקה, הדייסה לא נתבשלה. הוספתי את שארית הסולת – אותו דבר. התברר שזאת נסורת עץ. אי אפשר לתאר מה קרה לי באותו הרגע! הייתי מוכנה לקחת את חיי כמו ידיי, ורק המחשבה על עתיד הילדה עצרה בעדי.

כעבור זמן מה, בזכות פתיחת "דרך החיים" בלדוגה, היצע העיר השתפר מעט ונעשה סדיר יותר. אבל בריאותי התערערה, כוחותיי אזלו, בתי הפסיקה ללכת, אם כי עשתה את צעדיה הראשונים במקלט עוד בספטמבר. בעלי, לאחר שנודע לו שאחד המפעלים מפונה לאורל (הוריי היו שם באותה תקופה), החליט לנסות לשלוח אותנו עם שיירת המפעל. הוא הצליח להגיע איתם להסכמה, ומהר מאוד נסעתי עם בתי, שהייתה כבר בת שנה ועשרה חודשים. הובלנו על דוברות דרך הלדוגה, תחת הפצצת מטוסים גרמניים. לעתים קרובות פצצות פגעו בדוברות ואנשים טבעו. אבל היה לנו מזל. הגענו לוולוגדה, משם שלחתי מברק להוריי להודיע שאנחנו בחיים וביקשתי שיפגשו אותנו.

כבר בדרך האכילו אותנו היטב וקיבלנו עזרה רפואית. אף כי לעיתים קרובות בתחנות הוצאו גוויות מהקרונות – אנשים מתו בדרך כי רבים סבלו מתשישות קשה. לאחר שבוע של נסיעה הגיעה הרכבת שלנו לניז'ני טאגיל, שם פגש אותנו אבי. כבר לא יכולנו לצאת מהקרונות בכוחות עצמינו, פשוט לא היה לנו כוח לזה, ואבא נשא את שתינו בזרועותיו. ההורים גרו ועבדו בקולחוז. שם חיינו במשך חודשיים. התחזקתי, ובספטמבר 1942 התחלתי לעבוד כמנהלת בית החולים בנפה אלאפאיי שבמחוז סברדלובסק.

לאחר שחזרתי ללנינגרד, סיימתי את השנה החמישית במכון הרפואי ונשלחתי לעבוד בנְקָל, שם עבדתי ארבעים שנה כראש המחלקה הטיפולית והאנדוקרינולוגית.

מקסים קונצ' רוב

חיילי מספריים ומסרק

בסנקט פטרבורג נחנך לוח זיכרון לספרי הבלוקדה. המספרה בבית מספר 3/54 בנייבסקי פרוספקט פועלת עוד מלפני המהפכה. גם בימינו "מעניקים בה יופי" – עושים תספורות, תסרוקות, עיצוב וצביעת שיער ללקוחות. כפי שהתברר, העבודה במספרה האגדית הזו לא פסקה אפילו בשנות המצור הנוראות. עובדה זו נחשפה בפני עובדי מספרת "דבוט", יורשתה של המספרה הוותיקה. לאחר שנודע להם על עברה הייחודי, החליטו לתלות על קיר הבניין לוח זיכרון לכבוד עמיתיהם ההרואיים.

ברור שהמלחמה הביאה שינויים קשים לחיי היומיום של תושבי לנינגרד מן השורה... היה קשה לכולם. גם ספרים, כמו כל תושבי העיר, נאלצו לעיתים קרובות להפסיק את עבודתם, בשל הפצצות והפגזות. כמו רבים מתושבי העיר, הם נשלחו לחפור תעלות, למשמרות לילה על גגות הבתים, שם כיבו את "המציתים" של הנאצים.

אלה שיצא להם לעבוד במספרה זו במהלך השנים הקשות של המצור נזכרו כי הלקוחות הקבועים שלה היו שחקני התיאטרון לקומדיה מוזיקלית. הרי מבחינתם המראה החיצוני הוא חלק ממקצוע המשחק. חיילי המספריים והמסרק הצנועים לא הרגו אויבים, לא הפילו מטוסים ולא הבעירו טנקים. אבל ראוי לציין את תרומתם לניצחון הכולל, בשורה אחת עם תרומתם של החיילים בחזית והפועלים ליד מכונות הייצור.

הם מלאו את תפקידם. הם עזרו לאנשים להישאר בני אדם.

גלינה יקובלבה

זקנות בנות שבע עשרה מתו עם שיר על סטלין על שפתייהן

באחד מימי המצור נעלמה לי החתולה האהובה. בכיתי, ניחשתי שאכלו אותה. כחודש לאחר מכן בכיתי ממחשבה שונה: מדוע לא אכלנו אותה בעצמנו? אחרי החורף של 1942 לא נותר בחוצות לנינגרד אף חתול, אף כלב, אף ציפור או חולדה.

"אבא, למה לפני המלחמה לא אכלנו קריש טעים כזה מדבק נגרים?" כתבתי לאבא שלי שהיה בחזית.

באותה תקופה זכרתי היטב שני כללי הישרדות בסיסיים. ראשית, אל תשכבו הרבה זמן, ושנית, אל תשתו הרבה. ואכן, רבים מתו מנפיחות מכיוון שמילאו את בטנם במים.

אמי ואני גרנו במרתף של בניין בן שמונה קומות בכיכר התיאטרון, בפירת תעלת גריבויידוב. פעם אחת היא יצאה לחדר המדרגות. על המדרגות הייתה מוטלת אישה זקנה שכבר לא זזה, רק גלגלה את עיניה בצורה מוזרה. גררו אותה לדירה והכניסו לה לפה פירור לחם. כעבור מספר שעות מתה. למחרת התברר שה"סבתא" הייתה בת שבע עשרה, והיא גלגלה את עיניה מכיוון שגרה קומה אחת מעלינו.

ילדי לנינגרד הנצורה היו דומים לזקנים מצומקים. לפעמים היו מתיישיבים על ספסל, מקמטים את מצחם ומנסים לזכור איך נקראת תערוכת של תפוחי אדמה, סלק ומלפפון חמוץ.

בקומה השנייה, שכנתנו דודה נטאשה, כל יום, על רקע רעש הפגזים, שרה שיר ערש לתינוק שלה, "סאשקה, פצצות עפות. סאשקה, פצצות עפות.. " אבל יותר מכל פחדתי משיר אחר – שיר על סטלין. במשך שלוש שנים, בשעה 10 בערב בדיוק, החל תמסיר של לשכת הידיעות ברדיו, ואחריו תמיד נשמע השיר הזה: "על סטלין החכם, היקר והאהוב שר העם שיר יפהפה..." עם השיר הזה היו הגרמנים פותחים בהפצצת לנינגרד.

צוותי קבורה

הם הופיעו בדצמבר – מזחלות ילדים צרות צבועות בצבעים עזים: אדום או צהוב. ואז... הן כבר נראו בכל מקום. הם נגררו לנייבה הקפואה, לבתי החולים, לבית העלמין פיסקריובסקויה. חריקתן המונוטונית התמזגה עם שריקת הכדורים. החריקה הזו החרישה אוזניים. ועל המזחלות – חולים, גוססים, מתים... או סירי מים.

הכי מפחיד היה במכבסה, שם הונחו הגוויות, ובבית החולים, לשם הספיק לי כוחי להגיע. בחורף היו גוויות בכל מקום. כשראיתי בפעם הראשונה משאת מלאת גוויות, צעקתי: "אימא, מה זה?! הן זזות!" אבל לא, הן לא זזו. משבי רוח חזקים הם שהניעו את הזרועות והרגליים התלויות. העין התרגלה בהדרגה למתים הקפואים. מדי יום סרקו צוותי קבורה מיוחדים את חדרי הכניסה, עליות הגג, המרתפים, החצרות האחוריות והובילו גוויות לבתי קברות סמוכים.

בשנתיים הראשונות של המצור מתו כמעט כל בני ה-14-15. הכרתי את פרטי קבורת המתים מחברו של אבא, שטפן. הוא היה גרמני, אבל חי כל חייו בלנינגרד. בתקופת המצור עבד בצוות קבורה. פעם אחת הלכתי עמו לעבודה... באזור בית העלמין פיסקריובסקויה נחפרה תעלה ענקית. הגופות סודרו שם שכבות-שכבות, על כל שכבה הוטלה שכבה נוספת, שוב שוטחה במכש, וכן הלאה. אחר כך כוסה הכול באדמה. לעיתים קרובות הוכנו התעלות הארוכות על ידי חבלנים, הם פיצצו את האדמה הקפואה בדינמיט. בחורף 1942 הוכנו 662 קברי אחים – בבית העלמין וולקוב, באוקטזה הגדולה, בסרפימובסקויה, בבוגוסלובסקויה, בפיסקריובסקויה, בבית הקברות על שם קורבנות ה-9 בינואר ובבית הקברות הטאטרי. אורכן הכולל הוא 20 ק"מ.

בתחילת המצור עדיין

היה משהו דומה לארונות קבורה, אבל אחר כך החלו לעטוף את הגוויות בסדינים, שטיחים, וילונות, קשרו חבל סביב הצוואר וגררו אותן לבית קברות. פעם אחת, בסמוך לחדר הכניסה שלנו, נתקלתי בגוייה קטנטנה, ארוזה בנייר עטיפה וקשורה

בחבל רגיל. מאוחר יותר לאנשים כבר לא היה כוח להוציא גוויות מהדירות.

בתחילת שנת 1942 הופיע בלנינגרד סוג חדש של פשע – שוד לצורך השגת מזון. כנופיות ניידות שדדו אנשים שעמדו בתור, תפסו כרטיסיות או מוצרי מזון, פשטו על חנויות לחם, פרצו לדירות. במקביל היו שמועות על כנופיות קניבלים. סיפורו של עד ראיה, שהציץ בטעות לדירה מוזרה, נשאר בזיכרוני. "ריח חם וכבד נדף מהחדר", סיפר, "ראיתי בדמדומים נתחי בשר ענקיים תלויים על ווים. לנתח אחד הייתה יד אדם עם אצבעות ארוכות וורידים כחולים ... "

פעם אחת הזדחלתי לאיטי לחנות הלחם. באותה תקופה איש כבר לא נע בצורה רגילה, לא היה כוח לכך. כשעברתי ליד בית כלשהו, ראיתי בכניסה עיניים מטורפות וידיים רועדות. יצור לא בריא באפור קרא לי בקול צרוד, "ילדונת, תתקרי אליי". ברגע זה, לא רק שנזכרתי בסיפורים על דודים שאוכלים ילדים, הרגשתי אותם בכל גופי.

הבלוקדניקים החשיבו אנשים עם סומק בריא על הלחיים לקניבלים. הם נחלקו לשני סוגים: אלה שהעדיפו בשר טרי ואוכלי גוויות. על קיומו של הסוג השני הצביעו גופות, שמהן נחתכו חלקי ירכיים, אחוריים וזרועות.

פעם אחת קנתה אמי כיסן בשר בכיכר סניה. אחר כך היא התחרטה, כי לא יכולנו לאכול אותו. היו הרבה כאלה בשוק, כמספר האנשים הנעדרים. במקביל, חטיפות ילדים הפכו תכופות יותר, והוריהם כבר לא נתנו להם לצאת לבדם.

מוזר שהמשפחות המכובדות ביותר התחילו לפתע לחגוג חגים. אימא ואני נכחנו בנשף כזה. על השולחנות היו קערות עם בשר לבן. טעמו היה כטעם עוף. כולם אכלו בשתיקה, משום מה אף אחד לא שאל מאיפה הגיעו המותרות הללו. לפני שעזבנו, פרצה בעלת הבית בבכי, "זה וסנקה שלי..."³²

אין ספק שמקרי קניבליזם היו קיימים. מאוחר יותר, רופאים כינו תופעה זו "פסיכוזת רעב". יתכן מאוד שחלק מהנשים רק דמינו שהן אוכלות את ילדיהן. אלה שבאמת אכלו בשר אדם נמצאו בשלבים מתקדמים של שיערון. הייתי רק בת שנים עשרה. אבל אחרי שנה של הפצצות ורעב מתמשכים, הייתי גם אני על סף טירוף.

³² וסנקה – השם הנפוץ ביותר ברוסיה לחתול (הערת המתרגם).

בינה שוורצר

זה היה, היה, היה ...

ביוני 1941 התלמידים היו בחופשה. שיחקנו במחבואים בחצר קטנה, קפצנו בחבל, התרוצצנו עד הרגע שההורים קראו לנו לארוחת צהריים. כשב-22 ביוני הושמעה ההודעה על פרוץ המלחמה, כבר ידענו מה זה – דובר רבות על המלחמה הרבה לפני שהחלה.

היה פינוי של תושבים, קודם כל ניסו להוציא את הילדים. אבל הוריי לא רצו לעזוב את לנינגרד. הם סברו שהמלחמה לא תימשך זמן רב. מי האמין אז שבמציאות היא תהיה כל כך ארוכה ואיומה, טרגית במיוחד עבור היהודים...

מצור הוטל על העיר. ראשית הכו הגרמנים במחסני בדאיב, שם אוחסנו מלאי אוכל גדולים. המחסנים נשרפו. רבים מתושבי העיר הלכו לשם אחר כך ואספו את האדמה המעורבבת בשאריות סוכר מותך.

הרעב החל. בחורף 1941–1942 שרר קור כבד במיוחד. המים קפאו בצינורות, ולכן הלכנו, אימא ואני, לנייבה והבאנו מים הביתה על מזחלת. היה חור בקרח הנהר, אבל לא היה קל להגיע אליו. המים סביב החור קפאו והקרח היה חלק מאוד. אפשר היה ליפול לחור, וכך אמנם קרה לרבים.

אנשים שהלכו באטיות ברחוב נפלו לעתים קרובות ומתו. לא היה מי שיעזור להם, כי כולם היו מותשים. היו גוויות בכל מקום. אלה שעדיין היה להם כוח הובילו על מזחלות את קרוביהם שמתו ברעב לבתי קברות והשאירו אותם שם לקבורה בקברי אחים.

בתחילת הסתיו נהרגה אחותי, והיגון מנע מהוריי להצטייד בעוד מועד. בפברואר 1942 אחי מת ברעב. וכמה ימים אחר כך מתה אני.

הדירה הייתה קרה להחריד, ישנו לבושים. אבא בנה תנור "בורז'ויקה", שהצינור שלו הוצא מהחלון. שרפנו בו כל מה שיכלנו כדי לחמם איכשהו את המים ולהתחמם מעט.

לחם בכרטיסיות ניתן בשיעור של 125 גרם ליום. זה היה כל כך מעט!! בערב התחלנו לעמוד בתור לחנות לחם והחלפנו זה את זה לאורך כל הלילה כדי לא לאבד מקום בתור. הלחם הובא עם הפסקות.

אבא מת באפריל 1942. כעבור מספר ימים הגיעה הודעה על נפילתו של אחי הגדול בחזית. הטרגדיה של משפחתי, שחויתי במהלך 875 ימי המצור, תישאר לנצח בזיכרוני ולעולם לא תישכח.

מדי שנה, ב-9 במאי, ביום חגיגות יום הניצחון במלחמה הלאומית הגדולה, מגיעים אלפי תושבי לנינגרד לאתרי הקבורה לאזכרות הנספים במצור. כל בני משפחתי שמתו במצור קבורים בבית העלמין פיסקריובסקויה. שמותיהם חרוטים בין שמות רבים אחרים שמתו באותם ימים נוראים.

בוריס קנר

נותרו רק שלושה מאיתנו

כשפרצה המלחמה, התגוררה משפחתנו בת שבע הנפשות בפרבר של לנינגרד, בכפר הפועלים בְּרֶנְהֶרְדוֹבְקָה. כבר ביולי 1941 הלך אחי הגדול, יוסי, שהיה בן 18, לחזית. הוא נהרג בשנת 1943.

אבי, לב אמנואילוביץ', עבד מימי המלחמה הראשונים בקומיסריאט הצבאי של רובע וסבולוז'סק. הוא חש בעבודתו מתח עצבים רב, מכיוון שהיה מודע לכך שרבים מאלו שלהם כתב צווי גיוס לחזית לא ישובו עוד. לפיכך פנה במהרה לקומיסריאט בבקשה לשלוח אותו לחזית והסביר את החלטתו באופן הבא: "אינני מסוגל לשלוח ילדים לחזית. אתגייס למיליציה העממית". הוא היה בן 45, כך שלא נשלח לחזית. אבל הידע שלו וכוחו היו שימושיים להגנת העיר. אבי נפטר ב-2 במרץ 1942 בבית חולים ונקבר באחד מקברי האחים בבית העלמין פיסקריובסקויה.

בחודשים הראשונים למלחמה מתה סבתי, חיינה מוצ'קינה. בראשית 1942 מת אחי סמיון. הוא לא זכה לחגוג את יום הולדתו התשע-עשרה ואפילו לא הספיק לסיים את לימודיו בבית ספר מקצועי.

ביולי 1942, כשאמי התאוששה מעט לאחר התקף לב, היא, אני ואחותי (הייתי אז בן 9, אחותי – בת 18) פונונו דרך אגם לדוגה. במשך חודשיים נסענו בקרונות משא ובקושי רב הגענו לאזור קְמֶרובו. שם נעצרה הרכבת. במשך שנים רבות ראיתי בחלום מטוס אחוז עשן ואש שהופל מעל נְסֶבּוּלֹז'סְק. ועוד זיכרון מפחיד אחד – גוויות שוכבות בתנוחות שונות בסמוך לבניין בכפר ברנהרדובקה. גוויות שלא היה מי שיקבור אותן. זהו גורל רגיל של משפחה יהודית רגילה, שחיה באותה תקופה טרגית.

אנה שמרלינג

נס

אמי, אנה אלכסנדרובנה שמרלינג, נולדה בשנת 1928, שרדה את המצור. מכיוון שקשה לה לכתוב בגילה המופלג, אנסה למסור במדויק את זיכרונותיה.

למשפחתם של שציה ובלומה, סבי וסבתי, נולדו ארבעה ילדים: שלוש בנות וכן שבא לעולם בשנת 1941. עם פרוץ המלחמה סבא הלך לחזית וסבתא נשארה בלנינגרד הנצורה עם הילדים. באותה תקופה אימא שלי עדיין בת 12, אחות אחת הייתה בת 15, השנייה הייתה בת 11, והאח הקטן היה בן 5 חודשים בלבד.

בתחילת המלחמה היה ניסיון לפנות מהעיר קבוצת ילדים, כולל אמי. הם הובאו לכפר ליד אוקולובקה (כיום מחוז נובגורוד). כעבור ימים אחדים הגיע אליהם יו"ר הקולחוז ואמר, "תתכוננו בדחיפות ולכו לתחנה! בקרוב יהיו כאן הגרמנים". והילדים הלכו לתחנה. הם חזרו ללנינגרד באחת הרכבות האחרונות. ותוך זמן קצר חסמו הגרמנים את הדרך, והעיר נפלה במצור.

אימא התחילה לעבוד במפעל שבו יצרו רימונים. העבודה הייתה קשה, אך היא המשיכה ללמוד בבית הספר, הייתה במשמרות על הגגות, כיבתה פצצות תבערה. האם יש צורך לספר על הרעב, על כך שלא היה חימום בבית ובבית הספר, שהופסקה אספקת המים? אנשים רבים יודעים על כך, אבל מעטים יכולים לדמיין את כל האימה הזו.

ערב אחד הייתה אימא בדרך הביתה מחנות הלחם. לפתע צץ מולה גבר במדי צבא. "ילדה, התוכלי להסביר לי איך להגיע לרחוב מיר?" היא אמרה לו, "בוא אני אלווה אותך." הם הגיעו עד לפינת הרחוב. אימא כבר אמרה שלום ופנתה ללכת, אבל איש הצבא אמר, "תני לי את הלחם ואת הכרטיסיות. אחרת אהרוג אותך." הרחוב היה שומם, ממש לא היה טעם לקרוא לעזרה. אימא הפצירה בו, "דוד יקר, יש לי בבית אימא, שתי אחיות ואח קטן. נמות בלי לחם ובלי כרטיסיות!" אבל הוא נהם באכזריות, "אז תתפגרו כולכם!"

הילדה בכתה. היא פחדה לחזור הביתה. פתאום היא נתקלה בסויר. הם עצרו אותה, שאלו שאלות. אימא סיפרה להם את הכול. הם ליוו אותה עד הבית. "אל תנזפי בבתך", אמר אחד מאנשי הסויר. "טוב שהיא נשארה בחיים. עכשיו הכול יכול לקרות. והנה... קחי את זה מאתנו." הוא הושיט לסבתא צרור קטן. היו בו שתי פרוסות לחם ומלפפון חמוץ. נותרו שישה ימים עד סוף החודש, עד לקבלת כרטיסיות חדשות. איך לשרוד? סבתא שברה שולחן כתיבה ושלפה את הספרים הכי עבים מהארון. התנור הקטן דלק כל היום שהילדים לא יסבלו לפחות מהקור. המים בקומקום היו תמיד חמים. היא חשבה שמיים חמים משככים את תחושת הרעב. הילדים כבר לא קמו מהמיטה, הפסיקו לבכות, הפסיקו לבקש לחם. סבתא הבינה שזה סימן רע. מדי פעם ניגשה אליהם, מלטפת את פניהם המצומקות עדיין חמימות. אחר כך בקושי ירדה במדרגות המחליקות לחצר כדי לקחת משם שלג בדלי, שיהיו מים חמים ליום נוסף. ושוב חזרה לשכב על הספה, לוחצת אליה את גופו הקטנטן והחמים של התינוק.

פיצוצים נשמעו איפשהו. שוב הפגזות. פעם נוספת באותו יום! סבתא תופסת את עצמה במחשבה חוטאת: אילו זה היה קורה עכשיו בבת אחת... למות בבת אחת בתוך שינה, כולנו יחד, כדי לא לסבול, לא להרגיש כלום. זה זמן רב לא ירדו למקלט: לא היה כוח לכך. ועוד ארבעה ימים נותרו עד לתחילת החודש. ארבעה ימים שלמים!

ושוב קמה סבתא, שוב בוחנת את הילדים. ופתאום לבה נפעם: איגור קר לחלוטין. היא גונחת חרישית, מטלטלת את בנה – הילד אינו מגיב כלל. בידיים רועדות היא לוקחת כוס, מוזגת מעט מים, שופכת למים את שאריות הסוכר ודוחפת כמה כפות נוזל חמים לפיו של בנה. גופו מתחמם, אך היא לא מבחינה בכך. היא עוטפת אותו בקדחתנות בשמיכה חמה ויוצאת החוצה. לא, היא לא יכלה לראות איך מתים ילדיה! היא הולכת ברחוב, לוחצת אליה את התינוק. נשמעים פיצוצים. הקצינים התורנים מעכבים אותה, מנסים לקחת אותה בכוח למקלט, אבל היא, כמו משוגעת, משתחררת מהם ושוב פוסעת ברחוב בין ערימות השלג הגבוהות.

מתחיל להחשיך. בזווית העין היא רואה: משאית צבאית נוסעת במהירות גבוהה על הכביש. לפתע משהו כבד נופל לפניה. היא חושבת שזה פגז. הבזק בראשה: זהו זה, זה הסוף. אבל... היא חיה. היא מתקופפת ומבינה: אותו "משהו כבד" הוא שק לבן. דודה ליזה פותחת אותו ולא מאמינה למראה עיניה. בתחתית השק – קמח. כן, קמח! ככה,

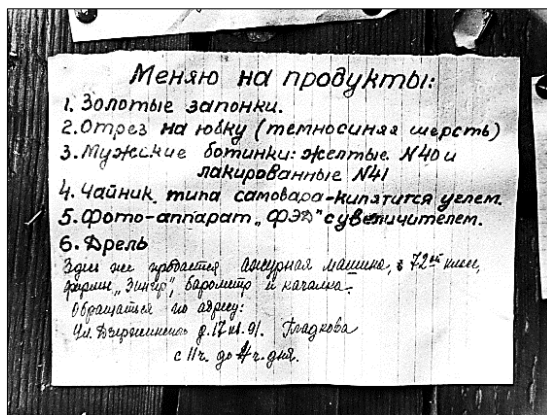
רך... חי. סבתא לא זכרה איך חזרה הביתה. מאיפה הגיע הכוח? לאורך כל הדרך – מחשבה אחת ויחידה: רק למצוא את הילדים חיים.

קרה נס! לפעמים בחיים קורים ניסים. כל בני משפחתי שרדו עד יום הניצחון. וסבא חזר מהחזית.

לאחר המלחמה אמי עבדה כמורה לשפה ולספרות הרוסית. התחתנה. נולדתי אני. בשנת 1991 עברנו לגור בישראל, התמקמנו ברחובות. אימא עבדה תקופה ארוכה כרכזת סניף רחובות באיגוד תושבי לנינגרד הנצורה.

בשנת 2000 אימא פרסמה ספר מסיפוריה הקצרים, "דרכים שבוחרות בנו". סיפורים אלה חלקם בדויים לחלוטין, חלקם מבוססים על אירועים אמיתיים, אך הם אינם זיכרונות ספציפיים, אלא יצירותיה הספרותיות. כך בסיפור "נרות זיכרון", היא מתארת את תולדות משפחתה במהלך שנות המצור, אבל היא שנתה שמות ואירועים אחרים. למשל, שמו של סבי היה שעה שמרלינג ולא גריגורי פיסחודין, שם סבתי היה בלומה ולא ליזה, שמה של אימא היה אנה ולא מאיה. לאח שלה קראו איגור ולא דוד. במקום האח בורנקה היו אחיות פאשה (פסיה) וורה. בסיפור, חזר גרישה פיסחודין מהמלחמה ללא רגליים, אך סבי, למרבה המזל, חזר בריא ושלם. אני מסר כל זה בפירוט כי אני רוצה שאנשים יכירו את תולדות משפחתי האמיתיות.

הוכן על ידי דמיטרי ויגודמן

מודעה על החלפת חפצים במוצרי מזון. חורף 1942

איך הפכתי לראש המשפחה

לפני המלחמה גרנו בלנינגרד ברובע פטרוגרד, ברחוב ודנסקיה. המשפחה שלנו הייתה גדולה ותומכת מאוד. היינו ארבעה ילדים: אני, שתי אחיותי ואחי. כשהתחילה המלחמה הייתי בת ארבע עשרה, אחיותי היו בנות שלוש ושנים עשרה, אחי – בן תשע. אף על פי שהייתי הגדולה מכולם, היה לי אופי עדין ורך, לא הייתי לגמרי בשלה לפתרון של בעיות יומיומיות מורכבות. אלא שבכל זאת, בשל הנסיבות ששררו באותה תקופה, הפכתי לראש המשפחה.

כולנו זוכרים את התאריך הטרגי של 8 בספטמבר 1941 – תחילת המצור. בשלב זה הצליחו הנאצים לכתר את לנינגרד.

אימא החלה לעבוד כמלצרית בחדר האוכל בסובורובסקי פרוספקט. עקב הפגזות קבועות, התחבורה פעלה לסירוגין, ועד מהרה נעלמה לחלוטין. אימא עשתה חלק מדרכה לעבודה בחשמלית, ואחר כך הלכה ברגל, כלומר היא נאלצה ללכת ברגל דרך גשר קירוב אל סובורובסקי פרוספקט. (רק תושב לנינגרד מבין שמדובר במרחק די גדול.)

החורף הקשה הגיע. גרנו בדירה קטנה בת שני חדרים, המטבח היה במסדרון. עד מהרה, בגלל הקור, עברנו לחדר קטן בגודל 14 מטר. באמצע החדר הנחנו תנור "בורז'ויקה". בתחילה היו לנו עצי הסקה, אך עד מהרה הם נגמרו. אימא ואני נסענו לסובורובסקי פרוספקט להביא עצים. משם היינו צריכים להביא אותם דרך מרסובו פולה לרחוב ודנסקיה שבו גרנו. כדי להביא יותר עצי הסקה בבת אחת, לקחנו ממישהו בהשאלה מזחלת גדולה. כפי שהתברר אחר כך, זו הייתה טעות, מכיוון שכשעצרנו לנוח, המזחלת קפאה על האדמה המכוסה בשכבה של שלג קפוא, שתינו התקשינו מאוד להזיז אותה.

באחת מן העצירות הללו ביקשנו עזרה מגבר צעיר שעבר לידינו. אבל הוא הביט בנו במבט מוזר והמשיך בכבודות הלאה. הניוון, שאותו רבים כבר חוו באותה תקופה, סילק את כוחם האחרון של הבריות. גם אנחנו נחלשנו, המסעות בעקבות עצי הסקה נעשו קשים יותר. לכן, כשנגמרו העצים, התחלנו לשרוף כל מה שהיה בידנו ויכול היה להישרף: כסאות, שולחנות, ארונות, מגירות. זמן קצר לאחר מכן, התפוצצו הצינורות מרוב קור. אספקת המים נפסקה. אני, נערה חלשה, נאלצתי ללכת לנייבה לשאוב מים, שאותם הובלתי הביתה בסירים קשורים למזחלת ילדים. באותה תקופה זו הייתה "התחבורה" הנפוצה ביותר, ששמשה להובלת מים לבית.

אני ואחותי ריטה קמנו בחמש בבוקר והלכנו לעמוד בתור לחנות לחם כדי להביא מנות לכל המשפחה – 125 גרם לנפש. בבית חילקנו את הלחם בקפדנות, והשתדלנו כמיטב יכולתנו לא לאכול את החתיכות הזעירות הללו בבת אחת, כי הרעב עינה את כולנו בלי הרף. כדי להשקיט אותו איכשהו, בישלנו ואכלנו דבק נגרים.

ראיתי במו עיניי שוב ושוב איך אדם נופל פתאום ברחוב. והוא כבר אינו יכול לקום, לא היה לו כוח. הוא פשוט קפא. כך מתו תושבי לנינגרד. רבים קבורים בקבר אחים בבית העלמין פיסקריובסקויה. יהי זכרם ברוך.

סבא וסבתא שלנו גרו בליטיני פרוספקט, בדירתו של אחיה של אימא, מוטיה. הוא עצמו היה בחזית ומשפחתו פונתה. יום אחד, סבתא חיכתה כל הערב לסבא שהלך להביא לחם. כבר לא היה לה כוח לקום, והיא מתה כשהיא יושבת על הספה ומחכה לו. סבא לא חזר הביתה באותו ערב, כי נפל מרוב חולשה ונרמס. מצאתי אותו בארמון הפיונירים לשעבר, שבמהלך המצור שימש כבית חולים. היה שם קור עז. סבא היה מכוסה במזרן וגסס. הוא נקבר בקבר אחים בבית העלמין פיסקריובסקויה. גם סבתא נקברה בקבר אחים, אבל בבית הקברות היהודי, מכיוון שאימא נשבעה לקבור אותה בטקס יהודי. היא הצליחה להשיג מזחלת כדי להעביר את הגופה מליטיני לבית העלמין, דרך כל העיר. זה היה מעשה גבורה: לעמוד במילה בתנאים איומים של רעב וקור. מה עוד יכולנו לעשות למען אהובינו?

ואז אימא חלתה. התפתח אצלה שלשול-רעב. מצבה הלך והחמיר מיום ליום. בשלב זה, נפתחה "דרך החיים" באגם לדוגה. החל פינוי של תושבי לנינגרד. ולמרות שהייתי "ראש המשפחה", לא הצלחתי להשיג היתר פינוי.

בשלב זה, אח של אימא, דוד מוטיה, הגיע מחזית לעיר לבקר אותנו. והוא השיג לנו את היתר הפינוי הזה ועזר רבות למשפחתנו. היו קשיים רבים, הן במהלך המעבר והן בחיי הנוודות, אבל כמעט כל תושבי לנינגרד חוו זאת ורבים זוכרים זאת היטב.

אבא נהרג בחזית בשנת 1941. אימא גידלה אותנו, את ארבעת הילדים, לבד. היא הייתה אישה חזקה, היא הצליחה לאחד אותנו, החזירה בנו אהבה וכבוד הדדיים. שמרנו על הרגשות הללו כל חיינו. כולם אהבו וכיבדו את אימא. הבית שלנו תמיד היה פתוח לבני נוער. תמיד היה משהו על השולחן, אם כי אחרי המלחמה חיינו היו דלים מאוד. אבל מוזיקה נשמעה לעתים קרובות, היה לנו פסנתר. אותו פסנתר נמצא עמנו גם עכשיו, בישראל, עבורנו הוא מורשת. אימא מעולם לא הדגישה את יהדותנו, אבל באופן מפתיע, הרוח הזו הוחדרה בנו. אחי סיומה, שלמה דרייזנר, נעשה ציוני, הוא יזם הקמת ארגון מחתרתי למאבק על זכות העלייה לישראל. בשנת 1973 הוא, אשתו ובנו עלו ארצה. הוא עבד כמהנדס אינסטלציה בעיריית ירושלים. כאן נולדו לו שני בנים נוספים, כעת יש לו 14 נכדים. אנחנו שמחים שהמאבק שלו על זכות העלייה צלח, על אף תלאות רבות.

באתי לישראל בשנת 1976, עבדתי כמהנדסת תכנון. גידלתי בן, עכשיו יש לי שלושה נכדים. אחותי אליזבטה הגיעה לארץ במרץ 1991 עם בעלה ובנה, ואחותי ריטה גרה בלנינגרד. כשאנחנו נפגשים, אנחנו נזכרים בעבר, ובמיוחד באימא היקרה שלנו, שבחלקה נפלו קשיים וצרות רבים כל כך.

ליודמילה גירשינה

אחרי ההפצצה צעקתי "מוזיקה!"

אבי, סמיון בוריסוביץ' גירשין, היה בצבא מראשית מימי המלחמה. הוא שירת בגדוד התותחנים נגד מטוסים, שהיה חלק מארמיית ההגנה האווירית של לנינגרד. יחידות של כוחות ההגנה האווירית באזור לנינגרד ביצעו שלל פעולות מורכבות. העיקריות שבהן: שיבוש תכניתו של היטלר להשמיד את לנינגרד מהאוויר והגנה על "דרך החיים" של לדוגה מפשיטות אוויר גרמניות. הטכנאי הצבאי גירשין עסק באחזקה ותיקון של משאיות ZIS,

שעל שלדותיהן הותקנו זרקורים. בני הדודים של אימא, סולומון וגבריאל גליקמן, הלכו גם הם לחזית.

כשהחל המצור הייתי בת ארבע. גרתי עם אימא, מיכליה הגרצלבנה גליקמן, ועם אחי דימה. עם תחילת מזג האוויר הקר, תנאי החיים בדירה לא מחוממת הפכו בלתי נסבלים. ישנו במעילים וכפפות, ראשינו עטופים בצעיפים. המים והחשמל נותקו. אי אפשר היה להשתמש בשירותים. בביתנו בסמטת ספיוֹנְי כמעט בכל דירה נשארו רק ילדים, נשים וקשישים.

סבתה חסיה התעקשה שאימא ואני נעבור אליה מיד, לרחוב סֶלְטִיקוֹב-שְׁצ'ֶרְיִין. ההחלטה לעזוב את דירתנו הייתה קשה לאימא, אבל לא הייתה ברירה. לא היה במה להסיק אותה, ואילו לסבתא היה תנור "בורז'ויקה". נשרפו בו בהדרגה ארונות, שרפרפים, כסאות, ספרים. דימה שוטט בעליות גג ומרתפים ואסף כל חתיכת עץ שיכולה הייתה לעזור. ה"בורז'ויקה" לא רק חימם את כולנו. חוממו עליו מים, הוכנו לביבות עשויות עשבים שוטים ודורנדה. אימא איידה דורנדה למצב של דייסה כדי להאכיל אותנו, ואנחנו

אהבנו פשוט לנגוס בה. בחורף הכינו בנו הכינים. לא התרחצנו במשך חודשים, מהסתיו עד לקיץ. אני זוכרת את הכינים על גופי וראשי.

עד מהרה התברר שעברנו לגור אצל סבתא בתזמון מוצלח ביותר. במהלך אחת ההפצצות התורניות, נפלה על ביתנו בסמטת ספירני פצצה גרמנית. היא פילחה את גג הבית, אך לא התפוצצה – היא הייתה תקועה אי שם במעי הבניין. כל התושבים פונו מיד, ונאסר עליהם לחלוטין להתקרב לבית. הכניסה נסגרה כדי למנוע קורבנות במקרה שהפצצה אכן תתפוצץ. אבל בלילה אנשים נכנסו בחשאי לבית דרך החלונות כדי לקחת את החפצים הדרושים.

קולות אזעקה והודעות רדיו על פשיטות אוויריות והפגזות נשמעו כמעט כל יום. הכנו תיקים שאימא ודימה לקחו אתנו למקלט. שם, היה עלינו להתכרבל זה עם זה ולשבת במשך זמן רב על הדרגש בחושך, לחכות לאות "סוף פשיטת אוויר" המלווה בצלילי מוזיקה... היא שימחה אותי עד כדי כך שקפצתי מהדרגש וצעקתי, "מוזיקה! מוזיקה של פטוחוביץ!" "עד היום אינני יכולה להסביר מאיפה לקחתי את שם המשפחה הזה, שמזכיר מעט את שם המשפחה של המלחין שוסטקוביץ'.

אולי לא הייתה בלנינגרד משפחה שכל בניה שרדו עד 1944. מדי יום מתו אלפים מתשיות בלבד. במשפחתנו, סבא הרצל היה הראשון למות. הוא, אחותו ושני אחיו נולדו בעיירה בשנקוביץ', למשפחת סוחרים עשירה. בחורף 1942 השמידו הנאצים יותר מאלף יהודים שחיו בבשנקוביץ'. אחותה של אבי, ציליה, שעבדה בתזמורת התיאטרון, נעדרה. בוקר אחד יצאה את הבית ולא חזרה.

מתו הוריו של אבא, סבא וסבתא שלי. לא היה מי שיקבור אותם. אילולא קיבל סרן גירשין יום חופש מיחידתו הצבאית לשם קבורת גופות קרובי משפחתו (הגדוד שלו נמצא לא הרחק מהעיר), היו נשארים לא קבורים לאורך זמן לא מוגדר. מאוחר יותר נזכר אבא לא פעם כיצד ניקר בקרקע הקפואה במוט פלדה, שאותו בקושי החזיק בידי הקפואות. הקור היה אכזרי.

לעתים קרובות נראו ברחובות גוויות של אנשים. כולם אכלו מה שיכלו להשיג. על מנת לקבל תלושי לחם, עמדו אימא ודימה, קפואים, לסירוגין בתורים במשך זמן רב.

ב-1 בספטמבר 1944 הובילה אותי אימא לבית הספר. בית החולים עדיין תפס מקומו של בית הספר מספר 163, הקרוב לביתנו, ברחוב סלטיקוב-שצ'דרין, כך שנאלצתי ללמוד בשנה הראשונה בבית הספר ליד סמולני. כל בוקר נתנה לי אימא פרוסת לחם עם מלח לקחת לבית הספר. בהפסקה שברתי בזהירות את הפרוסה לשלוש והתחלקתי עם הבנות. אימא החלה לעבוד בבית החולים. במידה מסוימת, זה מה שהשפיע בעתיד על החלטתי להיות רופאה. כשבינואר 1943 פרץ הצבא האדום את המצור, הושלכו עלונים ממטוסים. ילדים רדפו אחריהם, מנסים לתפוס כמה שיותר ולחלק לעוברים ושבים. על כל עלון הודפסו שתי מילים: "הידד! ניצחון!"

סמיון גירשין עם בנו דימה

יבגני בינביץ'

הוא היה הרוח החיה של הרדיו בזמן המצור

כולם קראו לו יאשה, או אפילו יאשקה. גם עכשיו, יותר מארבעים שנה לאחר נפילתו במלחמה, קוראים לו כך. לא מכיוון שלא נלקח ברצינות או שרצו לזלזל בכבודו. נהפוך הוא, בגלל יחסו הפשוט לאנשים, שאליהם פנה תמיד בנימה ידידותית ולא מתנשאת.

דיברתי עם רבים מאנשי

הרדיו מתקופת המצור. אלה היו אנשים שונים, לכל אחד גורל, אופי וטעם משלו, אבל הם היו מאוחדים בדבר אחד: ברגע שהשיחה נגעה ביעקוב לבוביץ' פבושקין (1913–1944), ביאשה שלהם, חיוך מלבב האיר את פניהם, המבטים "התגלגלו" ללבבות פנימה, כאילו פגשו אותו שוב. כול אחד מהם מצא מילים טובות מאוד לומר עליו.

הדעה הכללית: הוא היה הרוח החיה של הרדיו בזמן המצור. "נראה שלא פגשתי עוד אנשים טהורים וישרים כמו בבושקין בחיי הארוכים", אמר הסופר י[שראל] מ[מוסייביץ'] קֶטֶר, "אינני מכיר אדם שהכיר את בבושקין ולא חש כלפיו אהדה והערצה. גם היכרות אתו בלבד גרמה לכל מי שעבד לצדו להיות טוב וישר יותר".

ביום ראשון ההוא, 22 ביוני 1941, כמו בימי ראשון הקודמים, בשעה 10 בדיוק, הייתה התוכנית הסאטירית "בואו נעזוב את זה!" אמורה להיות מסודרת; אבל התקשרו ממוסקבה והורו לשדר רק את השידור הכלל ארצי. מוסקבה שידרה רק מארשים. שעה, שעתיים, שלוש... בשעה 12 נשמע פתיח של שידורי מוסקבה. השדרן קרא מספר פעמים: "שימו לב! בעוד מספר דקות תשודר הודעה מיוחדת".

ראש מחלקת הספרות והדרמה ברדיו לנינגרד, בבושקין, כינס ישיבה מידית. השאלה העיקרית הייתה: מה לשדר? הרי התוכניות שתוכננו להיום, למחר, לשבוע מראש כבר אינן נחוצות. ואלו נחוצות?

"קודם כל, עלינו לספר מה נעשה בעיר, מה אנשים אומרים, מה קורה במשרדי הגיוס הצבאי, ברחובות, במוסדות. חפשו משוררים, מלחינים, פובליציסטים, סטיריקנים – אנשים צריכים מילה חדשה, שירים אחרים. דרושה התארגנות מחודשת של העבודה", סיכם בבושקין את תוצאות הישיבה הזו.

כך נולדה "כרוניקת רדיו לנינגרד" המפורסמת, שביצירתה נטלו חלק מ[יכאיל] זושצ'נקו, א[נטולי] מריאנגוף, י[בגני] שוורץ, א[ולגה] ברגולץ, ו[סבולוד] אזארוב, א[לכסנדר] קרזון, ו[יסריון] סיינוב וסופרים אחרים רבים. "יאשה עמד בראש צוות החשיבה של ועדת הרדיו", סיפר ג[יאורגי] מקאגולג'נקו, עורך הרדיו דאז, כיום פרופסור, דוקטור לפילולוגיה. "בערבים, הוא היה אוסף אותנו ושואל: מה הרעיונות למחר? אם משהו נולד אצלנו, רצנו אליו. הדבר נדון, התקבל או נדחה. הוא היה הרוח החיה של עבודה יצירתית יוצאת דופן".

ללנינגרד באו ימים קשים. במכתבים לאחיותיו שבעורף כתב בבושקין: "אני חי וקיים, עובד באותו מקום וכמעט באותו אופן שבו עבדתי לפני המלחמה. הרבה עבודה, התנאים לא קלים. אתן בטח יודעות מהרדיו ומהעיתונים איך החיים בלנינגרד. כמובן שאי אפשר לדמיין זאת באמת: עיר-חזית – מצד אחד, הרבה יותר פשוט, קל ויומיומי מכפי שנראה, ובאותה עת, הקשיים הם באמת תמיד יותר קשים ומורכבים מכפי שאפשר לדמיין. באופן כללי, כפי שאתן יכולות לראות, אפשר לחיות, אנשים כאן אינם מאבדים רעננות, הם בטוחים, יותר מתמיד, בכוחם ובניצחון. נשים ראויות לכבוד במיוחד – הן גיבורות אמתיות, למרות שקשה להן יותר מלכולם. כל השאר ללא שינוי".

שידור קבוע נוסף היה התוכנית "לנינגרד מחדרת". הרעיון היה פשוט: העולם צריך לדעת שהעיר חיה, נלחמת, לא מוותרת ולא נכנעת. לשם כך הובאו דיווחים מיחידות צבאיות, ממפעלים, ראיונות עם מתבגרים שעמדו ליד מכונות ייצור, עם תושבים בחוצות. בתוכנית זו דיברו המלחין דמיטרי שוסטקוביץ', שסיפר על עבודתו על הסימפוניה השביעית, מבקר הספרות המפורסם ב[וריס] אייכנבאום, המשורר נ[יקולי] טיכונוב, חבר האקדמיה

למדעים י[יוסף] אורבלי, הפרופסור [לאסטרונומיה] ק[יריל] אוגורודניקוב, שהתגייס למיליציה העממית, ורבים אחרים.

"בבושקין נכנס בעצמו לכל עניין", נזכרה הסופרת י[לנה] נְצ'טומֶזְכָה, "הוא לא אהב לנהל עניינים 'מלמעלה', הוא אהב לנהל אותם מבפנים. היה בו הרבה מחברי הקומסומול הראשונים. הוא נסע לקו החזית, לנייבסקיה דוברובקה, ליד קולפינו, שם היו לו חברים רבים בין הלוחמים בחטיבת המיליציה העממית לשעבר, ושלה משם כתבות חריפות, עם פרטים מעניינים. החורף הגיע, ואתו באו רעב וקור. כל עובדי הרדיו עברו להתגורר במרתף, אותו כינו 'מעונות העובדים'. בבושקין מונה לראש מחלקת שידורי המוסיקה, עם סמכויות של מנהל אמנותי של ועדת הרדיו.

"כשאין תיאטראות, אין קולנוע, אין מוסיקה, אור, כוח פיזי, מה מקשר בין האנשים?", שאל את העורכים. ובעצמו ענה, "רק הצלחת השחורה של הרדיו. נחוצות תכניות נושאים בהמשכים. להקריא את הקלאסיקות – כל יום, באותה שעה... נתחיל ב'מלחמה ושלום'. ומשהו מצחיק יותר – גוגול, למשל".

כל אחד קיבל מטלה – להכין טקסט של יצירה זו או אחרת. מתוכניות אלה נולד השידור "תיאטרון ליד המיקרופון", שבו הועלו לאוויר כל המחזות הצבאיים מאותה תקופה.

אבל הגיע הזמן שגם הרדיו השתתק. הרבה נכתב על המשמעות שלו לתושבי לנינגרד. עם זאת, העבודה לא פסקה. ולילה אחד, ליד "בורז'ויקה", נולד ליעקוב בבושקין, אולגה ברגולץ וג'ורגי מקוגוננקו רעיון של ספר, שאמור היה לכלול את כל התוכניות של "לנינגרד משדרת". "הלילה הזה – ה-10 בינואר, שנת 42 – היה בשבילי, כמו גם לבני שיחי, אחד הערבים המאושרים ומלאי ההשראה בחיי", כתבה לימים ברגולץ. "היא היה כזה מכיוון שכאשר התחלנו לחשוב על הספר 'לנינגרד משדרת', בפעם הראשונה מאז תחילת המלחמה, באופן בלתי צפוי, הסתכלנו לאחור על הדרך שעברה העיר, על אנשיה, על האמנות שלה (כולל ועדת הרדיו שלנו), והופתענו מהדרך הנוראה והמבריקה הזו. ולכן הרגשנו, ממש פיזית, ברעד של התפעלות, שלמרות כל האימה של היום, אותו קיום אנושי טוב, טבעי, פשוט וחכם, המכונה 'שלום' לא יוכל שלא לבוא עלינו. ונראה לנו שגם הניצחון, וגם השלום יבואו בקרוב – ממש בעוד יום-יומיים! לכן, רעבים וחלשים, היינו גאים ומאושרים, וחשנו גל אדיר של תוספת כוח".

"אבל באמת, כנראה שנגיע לזה, אה?!", קרא יאשה בבושקין. "אתם יודעים, נורא בא לי לחיות ולראות איך הכול יהיה! נכון?" הוא צחק במבוכה, זרק אלינו מבט מהיר, הבזיק בעיניו הבהירות הגדולות, והייתה במבטו בקשה כה חמה, כה בלתי נסבלת, שאמרנו בחזופה, "ברור שנחיה, יאשה, היה בטוח! כולנו נחיה!"

אבל ראינו טוב מאוד שמצבו רע ביותר, שהוא כמעט "לא בכורשר". הוא התנפת, נעשה ירקרק, כבר בקושי עלה במדרגות; הוא ישן מעט מאוד ועבד קשה מאוד. והכי חשוב, הבנו בבירור שאי אפשר לשנות את זה (הוא סחב על עצמו כל כך הרבה עבודה וכל כך הרבה אנשים: רק התזמורת שווה עולם!). ידענו שהוא לא יודע לשמור על עצמו ולא ידאג לעצמו, שאין לנו שום יכולת לעזור לו לפחות במשהו, וכנראה בגלל זה מיהרנו לענות שנחיה, כולנו נחיה.

ביצועה של הסימפוניה השביעית מאת דמיטרי שוסטקוביץ' על ידי התזמורת של ועדת הרדיו היה אירוע ענק – היסטורי, תרבותי, פוליטי. טקסטים דוקומנטריים ואומנותיים רבים נכתבו על כך. איני רוצה לחזור על הדברים הידועים היטב, אבל אי אפשר שלא לומר מילה על השתתפותו של יעקוב בבושקין באירוע. "ערב אחד", נזכר גיאורגי מקוגוננקו, "שמענו במעונות העובדים את החזרשות. מקוביישב דיווחו: המלחין שוסטקוביץ' השלים את הסימפוניה השביעית שלו, שאותה התחיל בראשית ימי המלחמה בלנינגרד... לפתע אמר בבושקין במעין לחישה קונספירטיבית: "מה אם ננסה...". ולמרות כל הטירוף שבתוכנית הזאת, לבצע בעיר הנצורה את סימפונית "לנינגרד" של שוסטקוביץ', האמנו משום מה באפשרות של ביצועה."

התסריט לקולנוע "סימפונית לנינגרד" מאת א[ולגה] ברגולץ וג[יאורגי] מקוגוננקו הוא התגובה הספרותית הראשונה לאירוע. בדמות הראשית של התסריט, "המנהל האמנותי של הרדיו, אלכסי סובולב", יש הרבה מבבושקין.

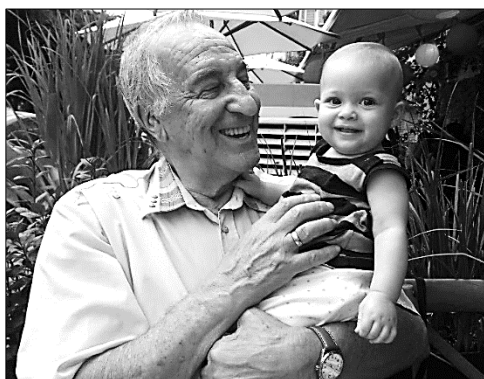
הגיעה נקודת המפנה של המלחמה. בינואר 1943 קיבלו האזניות גלויה מבבושקין: "אזניות קטנות יקרות! לנינגרד חדלה להיות חזית. אני הולך לחזית..." בפברואר 1944, בקרבות ליד נֶרְכָה, נהרג יעקוב בבושקין.

האומץ

תפכנו תעלות – רצינו לשתות.
הפציצו אותנו – רצינו לחיות.
לא נאמרו מלים גדולות
בכל אחת מהפנות.
היה גם בית – בלי אור, בלי מים.
היה גם לחם – נסיון מעים.
שנה הפכה לשיכיתה.
חיים הפכו לדעיכה.
גורל אחד הוא לכלם.
הצחוק הלך ונעלם.
רסנו את הפחד האפל
ומתנו בעמדות בערפל.
אנחנו מתנו... והעיר חיתה -
מלאה בעצמתנו הפחותה.

גלב סמיונוב

התיאטרון היקר שלנו

התיאטרון לקומדיה מוזיקלית עזר לנו לשרוד את המצור, את הרעב – ולהישאר בחיים. הוא היה ממוקם בבניין ארמון מפואר ברחוב רָקוב, 13 (כיום רחוב איטליינסקיה). ההופעות היו רצופות, לפעמים פעמיים ביום, עד אמצע ינואר 1942, ואחר כך, עוד חודשים אחדים – בבניין של תיאטרון אלכסנדריןסקי, בכיכר אוסטרובסקי.

התמזל מזלנו וגרנו בבית שבין תיאטרון הקומדיה המוזיקלית לפילהרמוניה – במרכז התיאטרלי של העיר. אתה יוצא מהבית, מימין – תיאטרון הקומדיה המוזיקלית, תפנה לכיוון רחוב סדוביה – במרחק של כמה בתים ספורים נמצא תיאטרון רָקוב, תפנה לסדוביה – תיאטרון [הבובות] של יבגני דָמְנִי, תיאטרון הקומדיה, באלכסון אליו, בכיכר אוסטרובסקי – תיאטרון הדרמה על שם פושקין. ואם תלך שמאלה, תעקוף את החזית הבולטת של הפילהרמוניה הממלכתית. מאחוריה תראה את תיאטרון האופרה והבלט, את אולם הקונצרטים...

בערבי קיץ שלפני המלחמה, היה האוויר מלא בקולות זמרים, צלילי מוזיקה... קהל אלגנטי נהר מנייבסקי פרוספקט אל התיאטראות. הם נסעו בחשמליות, בטרוליבוסים, במכוניות ואפילו בכרכרות רתומות לסוסים. מדרכת העץ ספגה צלילים זרים: רק למוזיקה הייתה הזכות להישמע. אנחנו, הבנים, רצנו להביט ב"M-1", "ZIS"³³, "פורדים" ואפילו ב"רולס-רויסים".

עם תחילת המצור על העיר, לא הרחוב, אלא התיאטרון הוא שהפך לחלק מחיינו. היה לנו המון זמן. מיד עם תחילת שנת הלימודים הופיעה סדרה אינסופית

³³ M-1 הוא רכב קל מתוצרת ברה"מ (מפעל הרכב בעיר גורקי, 1936–1942). ZIS 101 – לימוזינה מתוצרת המפעל על שם סטלין במוסקבה (1936–1941) (הערת המתרגם)

של הודעות על ביטול הלימודים. כמובן שלא היה לנו כסף ללכת לתיאטרון כל יום, אבל הגרמנים עזרו לנו במצוקה הזו בדיוקנותם הרצחנית. רבע שעה בדיוק לאחר תחילת ההופעה הייתה נשמעת יללת אזעקה שקראה לכל הצופים לרדת למקלטים. רבים היו מתחבאים במקלט שנמצא מתחת לביתנו. הפשיטה האווירית הייתה מסתיימת, ואנחנו, בני הנוער, היינו מסתננים בקלות עם קהל הצופים שחזרו לאולם התיאטרון. כמעט שלא היו מושבים ריקים, והיינו מתיישבים אי שם ביציע, או אפילו על המדרגות.

אבל אחיי הגדולים, שהכירו את כל פינות התיאטרון, חדרו לבניין הרבה לפני תחילת המופע. לפעמים תפס אותם הסדרן שגירש את מחוסרי הכרטיסים. אחיי זכר וסמיון היו כמעט באותו גובה ומאוד דומים זה לזה. מקרה ביזארי קשור בזה. פעם אחת גירש הסדרן את זכר וחזר למשרדו, מלא נחת על שמילא את חובתו. לפתע ראה שוב את הפרחח הבלתי נסבל, שכאילו עבר בין הקירות! הסדרן הוכה בהלם. אבל זה היה סיומא'קה, שדבר קיומו עדיין לא נודע לו...

אבל אז צלצל הפעמון בפעם השלישית והחל החג. המסך עלה, הקהל מחא כף לסיראנו דה ברז'ראק ארוך האף והמבריק. בתפקיד הזה הופיע ולדימיר ז'אקוֹטֶנוֹב. הוא ריתק את הצופים לא רק במשחק קלאסי. לשחקן הזה היה קול יוצא דופן, כאילו מובלט, עם תדר צליל גמיש. כל מילה נשמעה גם בשורה האחרונה של היציע. המשחק והמוזיקה הגאונית הובילו אותנו אל עולמם הנפלא של נשים יפות, גברים מבריקים ואצילים, של אהבה, יצרים, בינה חדה ובדיחות נוצצות.

הצלחנו לצפות כמעט עשר פעמים ב"מריצה", לשנן בעל פה כל משפט מתוך "ביאדר", "חתונה במלינובקה", וכמובן מתוך "סילבה" האלמותית, כך שנוכל להזכיר לשחקנים כל תפנית של ההצגה ולהמשיך כל משפט מכל מילה. שחקני התיאטרון היו הכוכבים שלנו. לעולם לא אשכח את הפרימה-דונה הנהדרת קולסניקובה, את סוידרסקי המבריק, את קורולקביץ' שהצחיק אותנו עד דמעות, את יאנט הגאוני, את האחים מיכאילוב... רקדני הקורדבלט היו צעירים מאוד, חלקם רק סיימו את לימודיהם. הצעיר שבהם היה סאשה קמקוב, שהפך במהרה לחבר הטוב של אחיי. הם אפילו הצליחו לתת לסאשה צנצנת אוכל או חתיכת דורנדה, או שקית כלשהי, שאיש לא ידע היכן ואיך הושגו. אני חושב שאלו היו המתנות היקרות ביותר שאמנים קיבלו אי פעם והציון הגבוה ביותר שבו זכתה עבודתם הנאצלת.

אני זוכר את התרגשותי ואת התרגשותם של אחיי ושל כל השחקנים, כשבדצמבר גנב מישהו בחנות מוולנטין סוידרסקי, האהוב על כולם, ארנק עם כרטיסיות מזון. כל החבורה עזרה לו להחזיק מעמד עד שקיבל את כרטיסיית ינואר. הכוריאוגרפית הראשית, היא גם מפקדת כיתת ההגנה

האווירית, נינה פלצר, השיגה בשבילו שוברי ארוחת צהריים בחיל המצב. השחקן הקומי המעולה אנטולי קורולקביץ' שעשע את האנשים הרעבים, העטופים בבגדים חמים. כינויו, בלשון כבוד, היה אנטולי ויקנטייביץ', במיוחד לאחר הצגת הבכורה של "שלושת המוסקטרים". אי אפשר לשכוח איך צחקו כל הצופים שבאולם כאיש אחד לשמע הבדיחות והשירים של הקרדינל רישלייה – קורולקביץ'.

בינואר 1942 פגעה פצצת פוגס גדולה בבית מספר 15 שנמצא משמאל לתיאטרון. הפשיטה עדיין נמשכה, אבל התורנים ממוצבים סמוכים כבר מיהרו לפנות את ההריסות, להציל אנשים... נינה פלצר פיקדה על כולם, היא ניהלה את עבודות החילוץ באותה מיומנות שבה ביימה סצנות תיאטרליות – הכוריאוגרפית סיימה קורסים של הגנה אווירית. צוות השחקנים כלל נציגים בולטים של האופרטה הפטרבורגית: הבמאי הראשי ניקולאי יאנט, הפרימה-דונה השנייה – הזמרת האלגנטית פֶרִיל, רקדני הבלט אפרוס, קמקוב, פוזניאקובה.

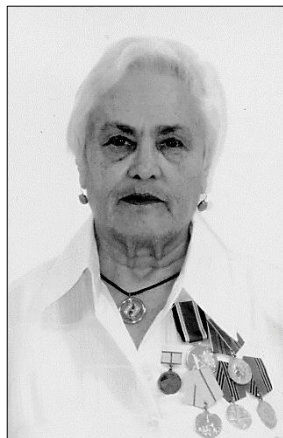
החיים התיאטראליים בעיר הנצורה הם תופעה מיוחדת במינה בתולדות המלחמות. יותר משבעים שנה חלפו מאז החורף הראשון והקשה של המצור. אבל עבורנו נותר תיאטרון הקומדיה המוזיקלית מקום קדוש. כשאנחנו מגיעים ממדינות שונות, אנחנו מתעלמים מענייני היומיום הדוחקים, ממחלות, ובאים לתיאטרון שלנו, אל כתליו הקדושים, המשמרות את זכרם של גיבורים-אמנים, שהתעלו באמנותם על הרעב ועל המוות, אלה ששחקו, צחקו ושרו עד הסוף. יהי זכרם ברוך!

יום אחד אחרי פרוץ המלחמה, נערכה ישיבה בתיאטרון הקומדיה המוזיקלית... הבמאי וסילייב הציג: "חברים, בואו נקים צוותי קונצרטים. נשחק עבור הלוחמים בכל מקום אפשרי – ביחידות, בתחנות, בנקודות ריכוז. בואו ניתן את האמנות שלנו לאנשי החזית." היוזמה התקבלה בהתלהבות. באותו יום הם נוגנו הקונצרטים הראשונים לחיילים.

בסתיו 1941 שונה מן היסוד אופן העבודה. במקביל להופעות וחזרות, השחקנים למדו להשתמש ברובה, לשלוט בטקטיקות קרב, לתת עזרה ראשונה לפצועים ולכבות פצצות תבערה. הם היו על משמרות בלובי, בגג ובתחנות כיבוי אחרות, פירקו הריסות, סייעו בפינוי נפגעי הפצצות והפגזות. במקביל, עשה צוות התיאטרון חזרות על האופרטה "מריצה" מאת קלמן. בשעה 11:00 בדיוק התחילה חזרה, בשלוש החזרות הסתיימו, ורוב השחקנים הלכו למרכזי גיוס ובתי חולים, שם ניגנו בקונצרטים.

אני זוכרת פרוזדורים מלאים בגוויות

סיימתי בית ספר תיכון בעיר בורוביצי'. בשנת 1938 נסעתי ללנינגרד ללמוד במכון הטכנולוגי. המלחמה תפסה אותי שם. רבים מאלה שלמדו איתי עזבו, ובמעון הסטודנטים היו רק 3 בנות ו-15 בנים. בגלל תחילת הקור, עברנו כולנו לחדר לימוד אחד קטן: היה קל יותר לחמם אותו ב"בורז'ויקה". אם כי אפילו אתו ישנו במעילים ובנעליים, הקור היה עז. הבאנו מבית הספר, שנמצא מול בניין המכון, שולחנות, כסאות וכל דבר אחר שיכול היה להישרף ב"בורז'ויקה" שלנו. כל חיינו התרחשו סביבו: הוא גם חמם וגם האכיל אותנו. אלא שלא היה כל כך מה לאכול.

כל אחד מאיתנו קיבל 125 גרם לחם. כדי להשקיט איכשהו את הרעב, בישלנו קריש מדבק נגרים. חדר האוכל של המכון עזר לנו גם הוא. בשעה שש בבוקר, רעבים נורא, רצנו לשם וקיבלנו שתי קציצות גפת וכוס מים רותחים.

היה ברור שב"דיאטה" כזו לא נחזיק מעמד הרבה זמן. הלכנו, אני וחברותיי, לעבוד במפעל על שם אנגלס (תושבי לנינגרד זוכרים שהוא היה ממוקם ליד מפעל "סֶבֶטְלֶנָה"), שייצר תחמושת. ומה ידענו לעשות? כלום. לכן הוכשרנו מעט והוטל עלינו לבדוק את החלקים המוגמרים (סוג של צוות פיקוח על האיכות). עבדנו ליד שולחן ענק במשך 12 שעות ביממה (משעה 8 בבוקר עד 8 בערב – משמרת יום, משעה 8 בערב עד 8 בבוקר – משמרת לילה). אם נפלת למשמרת לילה, בבוקר כמעט ישנת. היה קשה לעבוד ככה, אבל בכל זאת קיבלנו 250 גרם לחם בכרטיסיית פועל. איכשהו החזקנו מעמד.

וכמובן, בזמננו החופשי, נשלחנו, הצעירים, לגגות, במהלך ההפצצות תפסנו פצצות תבערה והשלכנו אותם לדליי מים שתמיד עמדו על הגג. לעתים קרובות נשלחנו גם לחפור תעלות נגד טנקים. בדרך כלל נסענו ברכבת עד לתחנה הדרושה ואז עברנו ביער לקו ההגנה ושהינו שם מספר ימים באוהלים. הפצצות היו לעתים קרובות. פעם אחת, כשהלכנו ביער, החלה הפצצה כל כך נוראה, שזרקנו הכול (תיקים, תרמילים), וברחנו על נפשנו בין פיצוצים, רעמים איומים, עצים שעפו באוויר.

המשכנו להתגורר בחדר הלימוד. היינו נורא רעבים. לפעמים אתה מתעורר בבוקר ומתברר שלא מצליחים להעיר מישהו. הוא מת. מיד מתחילים לחפש את כרטיסיות הלחם שלו, צריכים להחזיר אותן. פעם אחת לא מצאנו כרטיסייה של אחד המתים וערכנו חיפוש כללי. הגנב נחשף די מהר, הכרטיסייה נלקחה ממנו. כמעט מיד התברר שהוא כבר מעורער נפשית בשל הרעב, וכעבור זמן מה מת. פעם אחת הלכתי לשוק והחלפתי שעון זהב ברבע ליטר שמן חמניות וחצי כיכר לחם. מרוב רעב בלעתי מיד כמה פרוסות לחם עם השמן הזה... והתברר שזה שמן ייבוש. הונו אותי. במשך שלושה ימים הבטן שלי כאבה, הקאתי, זה היה נורא. נשארתי לכל החיים עם מחלת כבד. בפברואר 1942 אנחנו, הבנות, קיבלנו אישור להתפנות מן העיר. היה קור עז. נסענו על הקרח של לדוגה במשאית פתוחה. אני זוכרת היטב שלעיתים קרובות צעק לנו הנהג מתאו, "רק לא להירדם! תקבלו כוויות קור!" כמה משאיות טבעו באותו יום, אבל אנחנו הצלחנו לחמוק. ואז הביאו אותנו לאיזה בית ספר, צריך היה לשהות שם במשך הלילה. ושם היה כל כך צפוף, ממש אי אפשר להסתובב. אבל איכשהו נכנסנו, ובבוקר הגענו לתחנה.

נסענו בקרון משא, בתנאים נוראים. הכינים הפכו לאסון, גם בלניגרד כמעט שלא התרחצנו בזמן האחרון, הרי השגנו מים בקושי רב, הבאנו אותם על מזחלת מגדותיו הקפואות של הנייבה. וכאן יותר מחודש ברכבת, בצפיפות. אבל, האמת, פעם ביום נתנו אוכל. אלא שרבים מתו דווקא בגלל זה. נתנו לנו, למשל, תבשיל חזיר משומר – כל כך טעים ומשביע. אבל אנשים – רעבים, מותשים, בתת תזונה – התנפלו מיד על האוכל... ומתו. זכרתי לנצח פרודורים מלאים בגוויות. הן נערמו שם ונפרקו רק בתחנות נדירות.

הצלחתי להגיע לעיר קיסליוֹבְּסְק שבמחוז קמרובו, שם התגוררו הוריי ופעל המפעל על שם לנין (מיכלסון לשעבר) שהועבר ממוסקבה. קיבלתי שם עבודה כסטטיסטיקאית. אבל לעתים קרובות, בסופי חודשים, הייתי צריכה לעבוד גם במכונות הייצור כדי לעזור לפועלים לעמוד ביעדיהם.

עד מהרה קיבל המפעל הוראה לשלוח מספר מסוים של צעירים ללמוד במוסקבה. והציעו לי לנסוע. בסופו של דבר מצאתי את עצמי במוסקבה, התקבלתי ללימודים במכון הכימי-טכנולוגי על שם מגדלייב. שם פגשתי את בעלי לעתיד. הוא עבר את כל המלחמה, לחם בסיוור ולעתים קרובות שהה עשרה ימים מאחורי קווי האויב, אסף מודיעין. תלאות רבות נפלו בחלקו: הלם פגז, ארבע פציעות. אבל הוא סיים בהצלחה את לימודיו במכון ובהמשך קיבל תואר דוקטור. חיינו יחד 62 שנים. הגענו לישראל בשנת 2004 בעקבות הבן. ולמרות שלפני עשר שנים בעלי נפטר, משפחתו הגדולה והתומכת של בני מעניקה לי כוח לחיות ושמחת חיים. כולם עוזרים לי מאוד.

זינובי חנין

שני צנימי המצור האחרונים

על קנת' ששוב סיוט קיינו
על פני הארץ לא יחזור,
מדור לדור גם ילדינו
צריכים תמיד אותו לזכור.

יורי וורנוב

המלחמה של ברית המועצות נגד גרמניה הנאצית נמשכה 1418 יום. לכל מי ששרד את המלחמה, זיכרונות משלו, תאריכים ואירועים בלתי נשכחים משלו. אני זוכר בצורה ברורה במיוחד, עד הפרט הקטן ביותר, יום קודר אחד בחודש מאי 1942, הרחוק מלהיות הנורא שבימי המצור על לנינגרד.

עוד לפני עלות השחר, הסיעה אט-אט הרכבת, שהורכבה מכמה קרונות ישנים עם חלונות שבורים, קבוצה גדולה של מפונים מתחנת פינלנד לחוף אגם לדוגה, לא הרחק מתחנת מֶגֶה שהושמדה על ידי הגרמנים. בדמדומים שלפני עלות השחר, יצאנו מהקרונות אל קרחת יער גדולה מוקפת עצים. היה קר וקודר, רוח חזקה נשבה מהאגם.

עד מהרה התבשרנו כי בזמן הפחות מסוכן מבחינת ההפצצות וההפגזות הארטילריות של הגרמנים, ככל הנראה כבר בלילה הקרוב, יעבירו אותנו בסירות מנוע לצד השני, מחוץ לטבעת המצור. לכן היינו אמורים לבלות שם יום שלם בלי אוכל – הבטיחו להאכיל אותנו כשנהיה כבר בצד השני.

הרופא והמשורר מרק פייקין, שבילדותו עשה את המסע הזה כחודשיים לפנינו, נזכר בשיריו: "מֶגֶה נִשְׁרָפָה עד הַיְסוֹד. קְרוֹנוֹת מְצֻטָּפִים. / בָּהֶם קָר, פִּיחַ וְשִׁבְרֵי זְכוּכִית. / אֲנֵחֵנוּ מְסַפְּלִים בַּתְּדִמָּה על הַעֲרֻבִים – / הָאֲכִילִים וְהַמְאֲכִילִים הֵם לְמוֹפֶת". אמי ואני היינו בני מזל: מותשים לחלוטין, שרדנו בכל זאת את החורף הראשון הנורא, השטני של לנינגרד הנצורה. כשאני נזכר מדי פעם בחורף הזה, עולים מול עיני תמונות ומצבים שחורגים ממסגרת של קיום אנושי, פיזי ופסיכולוגי. לפעמים אפילו נראה לי שכל זה קרה לא לי אלא למישהו אחר. אבל כל זה באמת קרה לי, בעברי הרחוק כל כך.

כבר לקראת החורף של 1941, החיים בעיר הנצורה התקיימו רק בקושי. החשמל נותק. גם אספקת המים הלכה והידרדרה. החום המינימלי בבתים נשמר בעיקר בזכות הרהיטים שנשרפו באופן מדוד. ברחובות המכוסים בשכבה עבה של שלג וקרח שוררת דממה, אין חשמליות ואוטובוסים. רק מדי פעם מופיעים בשבילים הצרים, בין ערימות השלג, סיורים צבאיים ועוברי אורח מזדמנים. לא היו כלבים, חתולים, יונים, אפילו לא עורבים, מה שהפך את העיר לעוד פחות חיה ופחות טבעית (אם כי פתאום הופיעו המוני חולדות). באופן כמעט קבוע, נשמע ברחובות ובדירות צליל המטרונום מן הרדיו – סימן החיים העיקרי בעיר, שנקטע לעתים קרובות בלילת הצפירה ההולכת וגוברת ובקולו החמור של הקריין: "כאן מטה ההגנה האווירית המקומית של העיר. פשיטה אווירית! פשיטה אווירית!" ההפצצה מתחילה, נשמעות טפיחות עמומות של תותחים נגד מטוסים. בלילה סורקות קרני הזרקורים את פני השמים החשוכים. הפגזות ארטילריה מתחילות ללא אזהקה. אבל הנגע הנורא ביותר עבור תושבי לנינגרד היה המוות הגרמי שבא לעיר ולקח עמו מדי יום אלפי בני אדם. כשליש מהתושבים מתו ברעב באותו חורף. המוות איים על מרבית התושבים. משום מה חשבתי: רק לא אני. למרות שלא היו לי סיבות מיוחדות לאופטימיות כזאת. אבל בילדות נראה לך שאתה בן אלמוות.

המוות ברעב הפך, הייתי אומר, ליומיומי ובנאלי. בצאתך לרחוב, כמעט באופן בלתי נמנע, ראית אדם עטוף בבגדים חמים, גורר, בלי רגשות מיוחדים (כך לפחות נראה) מזחלת, שעליה מונחת גווייה עטופה בסדין.

יום חורפי קר אחד נפסקה אספקת המים לבתים בשכונתנו: תותחנים גרמניים פגעו במגדל המים שליד סמולני. אתה לא יכול לשרוד בלי מים. הם נחוצים לפחות לשתייה. אני מתלבש כמה שיותר חם, מניח פחית על מזחלת והולך לשאוב מים מהנייבה.

על קרח הנהר הצטבר תור ענק, על המזחלות – פחיות, דליים וסירים. שני חיילים שומרים על הסדר ליד החור בקרח שממנו נשאבים המים. לפתע פתאום, אישה ששאבה מים נופלת לתוך החור. החיילים אווזים ברגליה וגוררים אותה הצידה. היא מתה. עכשיו התור שלי. אני ממלא את הפחית ומוביל את המים יקרי הערך הביתה, שם מחכה לי אימא המודאגת. אבל מישהו, אולי רבים, לא יזכו היום לראות – לא מים ולא את יקיריהם.

יום אחד אמרה לי אימא, "תביא כוס מים חמים לסופיה בוריסובנה, היא מאוד חולה." אני הולך לשכנה, אישה מבוגרת, אינטליגנטית, ידידתנו לאורך

שנים. קטנה ומצומקת היא שוכבת בחדר הקפוא, מתחת לשמיכה במעיל ובכובע עם שכמיות אוזניים. זה זמן רב לא קמה. פניה ירקרקות, מפחידות, גרמיות. ואני מופתע שהיא עדיין מסוגלת לדבר ומבינה הכול. אני מרים אותה מעט. היא שותה באושר ואומרת בבירור: "כמה זה טוב! כמה זה טוב!" נראה שבאמת טוב לה כרגע.

היא מתה למחרת בבוקר. בתה, נדיה, בת השבע עשרה עטפה, כנהוג, את גופת אמה בסדין, הוציאה את הגופה נטולת הבשר לרחוב והשאירה אותה שם. צוותי קבורה מיוחדים אספו מדי יום גוויות ברחבי העיר. מעטים יכלו לקבור אדם יקר בבית הקברות.

אגב, נדיה עצמה שרדה את המלחמה. בקיץ 1942 התנדבה לחזית, עבדה כאחות וכך ניצלה ממוות.

אני הולך לאורך הרחוב המושלג. לפניי הולך גבר גבוה כפוף גב, עטוף בבגדים חמים. לפתע מתכופפות רגליו והוא מתיישב על המדרכה. הוא מסתכל עליי מבעד למשקפי פרופסור במבט חסר אונים וממש מתחנן, "ילד, בבקשה ממך, עזור לי לקום. אני נשבע לך, אוכל להגיע הביתה, הבית שלי נמצא בקרבת מקום." שנינו מבינים היטב שאם לא יקום יחרץ דינו למוות. אם יקום, אולי יחיה עוד זמן-מה. אולי הוא אפילו מקווה לשרוד את המצור. אני עוזר לו לקום. הוא ממשיך במסעו הקשה, מתנדנד בהליכתו.

אני מגיע לחנות הלחם הקרה והמואפלת שלנו. אני מצטרף לתור. מוכרת אחת גוזרת במספריים קופונים מכרטיסיות, אחרת שוקלת ונותנת את 125 הגרם של לחם טחוב, עם נסורת ונייר, המגיעים ללא-עובדים.

איזה ילד מוציא לפתע מידיה של המוכרת את גוש הלחם שהושיטה לאישה, ורץ אל היציאה. תופסים אותו. הוא נופל לרצפה, מתחמק מהמכות ובולע את גוש הלחם הגנוב. בועטים בו ברגליים, אבל לפחות יש לו מזל שהבועטים הם אנשים מנוונים שבקושי עומדים על רגליהם. האם הם באמת יכולים להכות חזק? והאישה שאיבדה לחם בוכה. נדמה לי שהיא בוכה לא רק מתוך רחמים עצמיים, אלא גם מתוך חמלה כלפי ילד שהשתגע מרעב.

לעתים קרובות בני משפחה אחת קיבלו את מנות הלחם שלהם באותה החנות בנפרד, הם לא סמכו אפילו על בני משפחתם. אובדן כרטיסיית הלחם פירושו מוות קרוב. פעם אחת חיפשנו, אימא ואני, מבועתים, בבית כרטיסיית לחם אבודה במשך שעותיים כמעט. למרבה המזל מצאנו אותה, ויומיים אחר כך התאוששנו מההלם. זה היה כמו חנינה לאחר השמעת גזר דין מוות.

אבל לא כל תושבי העיר סבלו מרעב. לדוגמא, שכנינו בדירה המשותפת הגדולה, משפחת מולדצ'וב, עברו את החורף בטוב יחסי. העובדה היא שלראש המשפחה, אנטוניינה וסילייבנה, היה תפקיד נפלא ומעורר קנאה. היא עבדה כמדיחה כלים בחדר האוכל של הוועד העירוני והמחוזי של המפלגה הקומוניסטית. כל ערב הביאה הביתה הרבה שאריות בשקית חבויה מתחת למעיל. יש להניח שחברי שני ועדי המפלגה לא סבלו יותר מדי מרעב, אם נותרו באופן קבוע שאריות על צלחותיהם. המולדצובים אכלו אותם ונראו טוב להפליא באותו החורף.

לאנטוניינה וסילייבנה היו ארבעה ילדים. שלושת הקטנים שרדו את המלחמה. הבן הגדול, וולודיה בן השמונה עשרה, נהרג בקרב הראשון שלו, באביב 1943, בחזית לנינגרד.

אימא ואני שרדנו הודות לכך שבתחילת המצור הצלחנו להחליף את הדברים הכי טובים שלנו בכמה קילוגרמים של שיבולת שועל ודבק קזאין באחד משוקי הפשפשים בעיר. מלאי זה הפך לבסיס האוכל שלנו בחורף המצור הנורא ההוא. השתמשנו בו בצורה כלכלית להפליא. אכילת "מזונות" אלה הייתה קשה עד כאב, אפילו עבורנו, האנשים הרעבים עד מוות. הפה דימם משיבולת השועל המחוממת, והדבק שנמס בתבנית, אפילו מדולל במים רותחים, נבלע בקושי רב. אבל האוכל הזה בכל זאת עמעם את תחושת הרעב המייגעת ובוודאי עזר לנו.

באותו חורף חלמתי לא פעם על שגשוג לאחר המלחמה. בדרך כלל זה נראה כך: קומקום מלא מים רותחים עומד על השולחן, ואני שותה כוס אחרי כוס של מים חמים טובים עם הרבה לחם אמתי ומלח. בחלומות חסרי המעצורים ביותר – עם לחם חיטה, חמאה וסוכר גרגירי, שאותם לא ראינו במשך חודשים רבים.

למרות התזונה המשלימה שלנו, היינו שנינו, במיוחד אימא, שלעתים קרובות נתנה לי פירורים ממנת הלחם האומללה שלה, במצב גרוע מאוד לקראת אביב 1942. כמה פעמים איבדתי את ההכרה. אימא, שהפכה לדיסטרופית אמיתית, נראתה כאילו הורכבה רק מעצמות מכוסות בעור דק.

אולם, ללא ספק, באביב 1942 הופיעו סימני לידה מחדש. אספקת המים והחשמל לבתים התחדשה, אם כי לסירוגין בלבד, התחדשו הלימודים בכמה בתי ספר. ברחוב, ובהתאם לכך גם בבתים, נעשה פחות קר. גנים עירוניים, פארקים ושדרות התכסו בירק. והעיר החלה להיראות חיה יותר.

עשרות אלפי תושבים, רעבים וחלופים, לרוב נשים וילדים, גויסו לניקוי העיר מהגושים העצומים של לכלוך, פסולת וצואה שהצטברו בחודשים האחרונים במדרגות, בחצרות, ברחובות, ואפילו בדירות. כך ניצלה העיר ממגפות שהיו עלולות להשמיד את אלה ששרדו את החורף. שיעור המזון עלה מעט. חליטות של עשבים ומחטי אורנים נגד צפדינה הופיעו על השולחנות, ויחד איתם גם שורשים אכילים ואפילו מעדנים אמתיים – מלוח וסרפד. אם כי קשה היה להשיג את כל השפע הזה בעיר הנצורה.

כנס אמתי התקבלה הופעתם של חשמליות ואוטובוסים אחדים ברחובות. וכנס עילאי – פתיחתם של כמה בתי קולנוע, הפילהרמוניה ובעיקר תיאטרון הקומדיה המוזיקלית. האנשים שנכחו בהצגות של "סילבה", "באיידרה", "ברון הצוענים" צחקו הרבה; ומשום מה גם בכו חלקם, תוך כדי האזנה למוזיקה המהנה של קלמן ושטראוס, לאריות הלוהטות בביצועם של שחקני לנינגרד הרעבים. עבור הקהל, עצם ההזדמנות להאזין לאופרטה הייתה ראייה משכנעת של שינוי לטובה.

אבל ההתרחשות החיובית ביותר של אותו אביב הייתה היעלמותם של הגוססים והמתים מן הרחובות. צוותי הקבורה הוציאו אלפים רבים של גוויות שהובאו לשם במהלך החורף מבניינים ריקים, בתי ספר, צריפים וחדרי מתים. והן נקברו סוף-סוף בבתי עלמין עירוניים ישנים וחדשים.

לא פעם עברתי ליד אחד מן הצריפים הללו על גדת הנייבה בסוף שדרת צ'רנישבסקי בדרך לתור המים. שם אוחסנו גוויות עירומות וחצי ערומות של מאות רבות של אנשים. הן נראו דרך הדלתות הפתוחות למחצה. נראה לי שמראן לא הפחיד אותי אז כל כך, שכן היה רגיל למדי בחורף ההוא.

שינויים אלה נתפסו כסימנים ברורים לחזרתה של העיר ממצב ממושך של מוות קליני לחיים. עם זאת, חיים אלה היו עדיין קשים מאוד ולא ממש בטוחים. לפיכך, הרשויות הצבאיות והאזרחיות עשו ככל יכולתן כדי להוציא מהעיר כמה שיותר בני אדם, והשאירו רק את אלה שהיו נחוצים להגנת העיר. יום אחד באפריל הרמתי עלון שהוטל ממטוס גרמני. למרות שמיד נלקח ממני על ידי סיור חולף, זכרתי את תוכנו כל חיי. היה כתוב בו כך: "תושבי לנינגרד! העיר שלם מוקפת בטבעת ברזל בלתי ניתנת לשבירה של הצבא הגרמני הבלתי מנוצח. ההתנגדות כלפיו חסרת תועלת. הרשויות הז'ידו-קומוניסטיות שלכם דנות את כולכם למוות בטוח. הכו את היהודים והקומוניסטים! דרשו כניעה מיידית של העיר! אנו מבטיחים לכם הצלת חיים, תזונה טובה וביטחון."

עם שחרור אגם לדוגה מהקרח, הופיעה הזדמנות חדשה ליצור קשר עם "היבשת הגדולה", כבר לא דרך הקרח המסוכנת, כמו שהיה בחורף, אלא בעזרת אניות וכלי שיט קטנים. מאז אפריל גדל מאוד, משום כך, זרם האנשים שפנו מהעיר, ומטענים צבאיים, מזון וחומרים שונים הועברו לעיר דרך המים. אבל הקשר בין העיר ליבשת היה עדיין לא אמין ומסוכן.

במאי 1942 הגיע תורי ותור אמי להתפנות. אותו יום קודר ובלתי נשכח על חוף אגם לדוגה היה יום המצור האחרון שלנו.

עם עלות השחר ראינו מולנו, על החוף, משהו לא ברור, מכוסה בברזנט. עד מהרה התפשטה הידיעה כי תחת הברזנט נמצאות גוויותיהם של קורבנות ההפגזה של אתמול, כולל ילדי בית יתומים. התברר שאלה מתו לפני שעלו לסירה. עם זאת, כפי שנודע לנו מאוחר יותר, רוב הילדים הצליחו בכל זאת לעבור לצד השני של אגם לדוגה.

לא רחוק מאתנו נמצאו החיילים שהועברו אמש מה"יבשת". הם נסעו לחזית לנינגרד, שיחידותיה ספגו אבדות כבדות בקרבות האחרונים.

בהתחלה, הסתכלנו אלה על אלה בסקרנות. אך עד מהרה התירו כמה חיילים את תרמיליהם, שלפו צנימים והחלו ללעוס אותם. מראה הצנימים עשה עלינו, הבולקדניקים, רושם עז שאי אפשר לעמוד בפניו. חלק מהילדים התקרבו לחיילים ובהו בהם כמו מכושפים. הילדים התשושים, על רגלי עכביש, עם פרצופים אפורים, הדהימו כנראה את החיילים. אין ספק, הם ידעו על הרעב בלנינגרד הנצורה, אבל הם לא שיערו שייראה מפחיד כל כך. חיילים אחדים התקרבו לילדים ונתנו להם צנים אחד לכל ילד, והסתכלו בחמלה איך אלה אוכלים בזהירות את הכיבוד היקר, מפחדים לאבד אף פירור.

מיד כשראו זאת, פנו רבים מהקבוצה שלנו לחיילים. וגם אני ביניהם. כולנו הובלנו לשם על ידי אינסטינקט רעב שאי אפשר להתגבר עליו, שהשתיק את כל הרגשות האחרים.

עד עצם היום הזה אני זוכר בבירור את החיילים הללו. לעיני ילד כמוני הם נראו אז כמעט זקנים. למעשה, כמובן, זה לא היה כך. לרוב הם היו גברים בגיל העמידה, כבני ארבעים או קצת יותר. היו ביניהם קזחים רבים, אף שהיה רוב לגברים בעלי מראה סלאבי. התברר שיחידה זאת הורכבה אי שם במרכז אסיה.

הפליא אותי סוג כלשהו של סולידיות גברית שהייתה בהם, משקיות וניקיון: חולצות ומכנסים מכובסות, נעליים נקיות. אחדים הוציאו מכובעים מחטים וחוטם, התחילו לתקן בגדים, מישוהו תיקן נעליים. אלה לא היו

החיילים הצעירים, מבולבלים או יהירים, שאותם ראיתי בעבר, אלא גברים עצמאיים בעלי ניסיון חיים. הם נותקו על ידי גורל אכזרי מנשותיהם וילדיהם, מהעבודה, ונשלחו למלא את תפקידו החשוב אך הנורא של החייל: להרוג ולפצוע את אלה שהגיע אלינו כאויבים, כשסיכוייהם שווים להיהרג או להיפצע.

ברור לחלוטין שהבינו היטב מה מצפה להם בימים הקרובים. אף על פי כן, היו המומים מהמראה המוכר לנו כל כך ורבים רצו לעשות לנו משהו נעים, לכבד אותנו.

החיילים התחילו להתאסף סביבנו. הם הוציאו מתרמיליהם צנימים וחילקו אותם בינינו, כך שכולם יקבלו לפחות צנים אחד.

לאחר שקיבלתי צנים אחד, ביקשתי מחייל קוזי מבוגר לתת לי עוד אחד. "אבל כולם מקבלים אחד", נזף בי. "אני מבקש בשביל אימא. היא חלשה מאוד ולא יכולה לגשת בעצמה", הסברתי לו. הוא ליטף את ראשי, שלף מתרמילו את הצנים השני, הושיט לי אותם ואמר, "קח, תביא אותו לאימא שלך."

לפתע נשמעה פקודה חדה: "הסתדר!" החיילים קשרו במהירות את תרמיליהם, נטלו את הרובים והלכו בטור לעבר לנינגרד. קראנו אחריהם מילים של הכרת תודה ואיחולים לשרוד במלחמה.

עם שני הצנימים בכיסי, חזרתי לחפצינו, שלידם השארתי את אימא. היא לא הייתה שם. הלכתי לחפש אותה ופתאום ראיתי שהיא יושבת על הדשא, חסרת אונים, ובוכה.

עזרתי לה לקום ושאלתי מה קרה. היא ענתה שניסתה לקבל צנים, אבל לא הספיקה. מישוהו דחף אותה, היא נפלה ולא הצליחה לקום.

"למה את בוכה, כואב לך?"

"לא, אבל כל כך חבל לי שלא הצלחתי להשיג צנים."

"אל תדאגי. הנה, קחי. נתנו לי שניים. אחד בשבילך."

"לא, אני לא צריכה. תאכל את שניהם."

"אבל כל כך רצית צנים."

"רציתי לקבל צנים בשבילך. תאכל, הוא שלך. הוא ניתן לך."

"אבל בכנות, אני לא רוצה לאכול בכלל."

"אכל את שניהם, בני."

ועשיתי מעשה שבו התביישתי כל חיי: האמנתי, או ליתר דיוק, שכנעתי את עצמי שאני מאמין לה, ואכלתי את שני הצנימים. ואמי הביטה

בי, לועס אותם, וחייכה בחיוך הנורא של חולת ניוון, בחיוך הטוב של האדם הכי יקר לי.

כשהתחיל להחשיך, הועלינו על סירות והועברנו בשלום לצד השני של אגם לדוגה. לבסוף יצאנו מטבעת המצור החונקת. עדיין היה חשך כשהורדנו, לא הרחק ממסילת הרכבת המגיעה עד לאגם עצמו. הצטרפנו לקבוצה גדולה של אנשי לנינגרד שהובלו לכאן אמש.

עם שחר, לפני העלייה לקרנות המשא, קיבלו כולם מנות קטנות של דייסת חיטה. זו הייתה הוכחה משכנעת לתחילת חיים חדשים, נורמליים, עם אוכל מדי יום ביומו.

אחר הצהריים, יצאה הרכבת הארוכה של קרונות משא, עמוסה ביוצאי לנינגרד, בדרכה מזרחה. החל מסע בן כמעט שלושה שבועות, עם עצירות ארוכות בתחנות, לפעמים ביערות או בשדות פתוחים, מסע מתיש לכיוון האורל והטרנס-אוראל. באופן טבעי, ללא שירותים ותאורה, ללא אפשרות להתרחץ. האכילו אותנו לעתים רחוקות למדי, אבל כל יום. ישנו לבושים, בישיבה או בשכיבה על התיקים והמזוודות שלנו.

זה היה המסע הגדול הראשון בחיי, הכול עניין אותי. ימים שלמים עמדתי ליד הדלתות הפתוחות של הקרון והסתכלתי על ארצי, שאותה לא הכרתי קודם. היא הייתה ענקית ומגוונת באופן מפתיע. אבל המלחמה הורגשה בכל מקום, ממש בכל דבר, אפילו מאות קילומטרים מהחזית. רכבות עם חיילים, ציוד צבאי ומזון נסעו בעיקר לחזית, ומהחזית – עם פצועים, עם ציוד פגום, עם פליטים, לפעמים עם שבויים. היה ברור שהמלחמה מצצה את לשדה של המדינה, שהיא התנהלה במאמץ אדיר ובאבדות כבדות.

כמובן שהבלוקדניקים נזקקו לתשומת לב מיוחדת. בכל בוקר נבדקה הרכבת על ידי האחראים עליה והרופאים, תוך זיהוי חולים ומתים. אנשים מתו בבקרים, בדרך כלל. רק בקרון שלנו מתו בדרך שני אנשים. תחילה זקן חולה ומותש לחלוטין. ואחר כך, ממש במפתיע, אישה צעירה, אם לשני ילדים, שנשלחו לבית היתומים של העיר הקרובה.

פגשנו בדרך אנשים שונים. לא רק חביבים וטובי לב, אלא גם עוינים ואפילו אכזריים. אי שם אחרי סברדלובסק, בזמן המעבר לרכבת שנסעה לבשקיריה, ניצלו פועלי המסילה את חוסר האונים שלנו וגנבו מאתנו שתי מזוודות עם חפצים שאימא קיוותה להחליף במוצרי מזון.

ולבסוף, ביום קיץ חם, הגענו לעיר הבשקירית פֶּלְגִי. לא רחוק ממנה, בכפר קטן, התגוררה משפחתו של דודי הזקן, שעזבה את לנינגרד כמה חודשים לפנינו. עגלה כפרית הסיעה אותנו לבית הדוד, ניגשתי לדלת ודפקתי. בני דודי ודודי עצמו יצאו מהבית. הם חיכו לבואנו למשך ימים רבים. דודי שאל אותי בהפתעה, "עם מי הגעת? איפה אידה?" מסתבר שהוא זיהה אותי מיד, אבל לא זיהה את אחותו, שממנה נפרד רק שלושה חודשים לפני כן. כשזיהה אותה, פרץ בבכי כמו ילד, "אלוהים אדירים! למה הפכת, אידה!" כך התחילו חיינו בעורף.

גרנו שנתיים בכפר הזה ליד בלבי, עבדנו בקולחוז. בחורף למדתי בבית הספר העירוני, הלכתי לשם מהכפר דרך שדה חקלאי ענקי, בבוץ ובשלג, בדרך כלל בחושך מוחלט. הרעב של המצור הוחלף בקיום דל, חצי רעב, שהיה אז שגור ביותר. ובכל זאת המצב הפיזי שלנו, אפילו מצבה של אימא, השתפר משמעותית. אמי ואני חזרנו ללנינגרד באביב 1944. אחר כך, במשך מספר שנים, לפני שהתקבלתי לאוניברסיטה, עבדתי כמכונאי במפעל כימי ובערבים למדתי בבית ספר לנוער עובד.

אני עדיין זוכר יום אחר, כבר אחרי המלחמה, שנקשר רגשית ליום המצור האחרון בחוף אגם לדוגה, עם שני הצנימים מתקופת המצור האחרונים שלי. יום אחד, אם אינני טועה, ביוני 1945, דווח ברדיו המקומי ובעיתונים כי חלקים מחטיבת החי"ר, שהורכבה בעיקר מתושבי לנינגרד והמחוז ששבו מהמערב, מגרמניה הנאצית המובסת, יעברו דרך העיר. ביום האמור, יצאה העיר כולה, ילדים כמבוגרים, לרחובות, שלאורכם היו אמורים החיילים לעבור. אנשים רבים הגיעו גם מהמחוז.

בבוקרו של אותו יום עמדתי עם הקהל העצום בשער נרבה. זה היה, כמו שנאמר בשיר המפורסם, "חג עם דמעות בעיניים". נשמעו מפוחית עליזה, זימרת נשים עצבנית וצרחות מוזרות של שיכורים. עמדו שם זקנים וזקנות, נשים החזיקו בידים תצלומים של בניהן, אחיהם, בעליהם ההרוגים. מישוהו רקד, מישוהו בכה במרירות, ללא שליטה. לרבים היו פרחים בידים.

לבסוף, לצלילי התרועעות הגוברים, נכנסו החיילים לעיר. בזרם אינסופי, דרך ההמונים הצוהלים, צעדו חיילי אוגדת לנינגרד, אנשים בכל הגילאים – מנערים ועד גברים אפורי שיער. היו לא מעט נשים במדי צבא. נעו טורים ארוכים של מכוניות ועגלות רתומות לסוסים עמוסות בנשק וציוד צבאי.

משהו במראה החיצוני, בהתנהגות איחד את החיילים. בשונה מאתנו, נראה שלא חשו בחגיגות, לא הביעו שום רגשות. כמובן שקיבלו הוראות כיצד להתנהג ביום חגיגי זה ולמרות זאת, יצרו רושם של אנשים עייפים נוא, שעדיין לא נפטרו מהמלחמה, המומים מהשמע, מזרם האהבה והכרת התודה ששטף אותם, והכי חשוב, מההבנה שנשארו בחיים. הם רק התחילו להתרגל לחיי שלום. חיילים אחדים הלכו מחובקים עם נשים צעירות או זקנות, בוכות או צוחקות – אמותיהן, נשותיהן, חברותיהן שפגשו אותם במפתיע, נשאו בזרועותיהם ילדים.

בין החיילים היו, כמובן, בני לאומים שונים, כולל קזחים. נראה לי שבין החיילים יכולתי לזהות את פניהם של אלה שחילקו לנו צנמים במאי 1942. רציתי לרוץ אליהם ולשאול אותם. כמובן, סביר להניח שאלה היו חיילים אחרים. אבל אז כל כך רציתי שלפחות אחדים מהם יחיו עד היום הזה.

מאז עברו כמעט שישים שנה. מבין מאות האנשים שהמלחמה כינסה, ביום קודר של חודש מאי על שפת אגם לדוגה, אולי רק אני נשארת בחיים. בדרך כלל אני משתדל שלא להיזכר במלחמה ובמצור. אם התמונות של אותה תקופה עולות בזיכרוני, בעל כורחי, אני מנסה להיפטר מהן. מכיוון שברגע כזה, הלב מתכווץ תמיד מכאב ורחמים כלפי אלה שנפלו תחת מכבש הברזל חסר הרחמים של המלחמה, מהאהבה הבלתי מוגבלת לאימא ומן האשמה כלפיה, שאין לה כפרה.

נראה לי שאף עד ראייה ומשתתף באותה מלחמה נוראה נגד הנאציזם אינו יכול לספר עליה, ועל המצור על לנינגרד בפרט, בצורה הולמת, אפילו חלקית.

ניסיתי לספר רק על יום אחד של המצור, לתת לפחות מושג משוער על פרטים אחדים של אחד מ-1418 ימי המלחמה, שהייתה, ככל הנראה, הכי עקובה מדם וחסרת רחמים בתולדות העולם. הייתי רק אחד מן המיליונים רבים של משתתפים ועדי ראייה: סתם ילד בלוקדניק, לא חייל או תושב השטחים הכבושים, לא פרטיזן או אסיר של אחד ממחנות ריכוז, הגטאות או מרכזי השמדה הנאציים. אין ספק, הם התמודדו עם ייסורים חמורים בהרבה מאלו שחווינו אני ואמי.

ס פ ח 1

החיים יהיו! הם אינסופיים...

בארכיון מוזיאון פושקין במויקה נשמר מכתב מתקופת המצור של אם לבנה. לאחר המלחמה, אחד המבקרים הביא אותו לשם וביקש לשמור אותו. לאחרונה נמסר העתק של מכתב זה לאיגוד ותיקי המצור בישראל. אנו מפרסמים את הטקסט במלואו.

6 ביוני 1943

רק אתמול שלחתי לך, ילד שלי, מכתב. והערב שוב אני כותבת. אתה יודע, פשלקה, מזמן רציתי לכתוב לך מכתב שמח. חשבתי שלא אוכל. מות אבא, סבתא, ולצ'קה. נדמה היה ששום דבר בחיים לא ישמח אותי מלבד פגישה אתך, אבל היום היה יום של ניסים, משמחים, בלתי צפויים.

האמן לי, הייתי בחגיגת יום הולדתו של פושקין! המוזיאון היה סגור מתחילת המלחמה... ופתאום אני מקבלת עלון ורדרד – הזמנה למוזיאון!

הגיעו שמונה אנשים מהבתים הסמוכים. דיברו וס[בולוד] וישנבסקי, [ח'רה] עינבר וניקולי טיכונוב. באיזו אמונה נוקבת לב אמר וישנבסקי: "הרעב יחלוף! האמינו, אנחנו ננצח!" [ח'רה] עינבר קראה "לזכרו של פושקין". על פרוטומה של פושקין היה זר, אמתי, מפרחים חיים. ונוכרתי איך הלכת לאיבוד במוזיאון כשהיית ילד קטן, ובקושי מצאתי אותך ליד הפרוטומה הזו. אז אמרת, "הלכתי לטייל עם הדוד מאבן!" אתה זוכר? אתה יודע, בני, היינו שמונה אנשים. בלבד. אבל היינו במרכז הנצח... והאלמוות. החיים יהיו! הם אינסופיים...

ביתו של פושקין לא נפגע. הפצצה נפלה למויקה ולא התפוצצה! יש מקומות קדושים בעולם, הם תחת השגחה עליונה!

אני, פשלקה, לא הולכת כל כך טוב (אל תדאג – שום דבר רציני), אבל מבית פושקין הלכתי (לראשונה) לסטְרֶלְקָה.³⁴ הכוחות חזרו! ואיזה יום נפלא היום! שמש! ירוקת עדינה של עצים!

³⁴ הקצה המזרחי של האי וסילייבסקי (הערת המתרגם).

אה, איזה פלא! על הטיילת הכינו מדשאה לפרחים! אלוהים! בקרוב אראה
פרחים! פבליק! איזה **אנשים** יש לנו! אי אפשר לשבור עיר שבה נוטעים פרחים
בזמן המצור.

הבנים חזרו להתקוטט. **לא על אוכל!** אלא בעניינים שלהם, של בנים.
אני וליוליה שלך שרפנו הכול בבית, אפילו את הפרקט, אבל לא נגענו בחדר
שלך. ליוליה היא מזמן בת שלי. אין לי אף אחד. גם לה אין. אור אחד לשנינו
הוא חזרתך. בלעדית, בלי המלאך השומר עליי, לא הייתי שורדת את החורף הזה.
עכשיו אני בהחלט אחיה ואטפל בנכדים... אל תספר לליוליה, בני, היא תתרגז.
אבל ביום שמח כל כך אינני יכולה להתאפק. לכל אחד בלנינגרד יש תיק יד, תיק
עם היקר לו ביותר, שאינו נפרד ממנו. האם אתה יודע מה יש בתיק של ליוליה,
חוץ מהמסמכים והכרטיסייה? אתה לא תנחש! צרור עם שמלת כלה ונעליים
שקנית לה ב-20 ביוני 1941! היא הייתה רעבה, אבל לא החליפה אותן בלחם.
היא יודעת שתלבש את הבגדים בחתונה שלה! ילדה מקסימה שלנו!
אתה רואה, בני, הצלחת! יצא לי מכתב **שמח**. נחיה, פבליק, שלושתנו.
ויהיו לי נכדים. יפים וטובים, כמוך וכמו ליוליה! נראה לי שהיום המאושר
שחוויתי הוא אות מאלוהים. אימא.

נ' ב: בערב הייתה לי סחרחורת. דודה דוסייה (אשת המעלית לשעבר – אתה
זוכר אותה?) אומרת, "זה מחולשה, לְקֶסֶבְנֶב, נראה שלא נשאר לך הרבה." ואני
אומרת לה, "משמחה!" היא לא הבינה, הסתכלה עליי כך, כאילו יצאתי מדעתי.
אבל אני, פבליק, האמנתי היום שיהיו לנו **חיים**. ואתה תחזור, בנ! אני **יודעת**,
יודעת, **יודעת** זאת!

ורה אלכסייבנה וצ'ק'קסקיה נפטרה יומיים לאחר כתיבת המכתב. הדבר
נודע לפאבליק רק חצי שנה לאחר מכן. הוא שמר את מכתבה "השמח" של אמו
לאורך כל המלחמה בכיס חולצתו, יחד עם תצלום של ליוליה. פאבליק חזר,
וליוליה שרדה. הוא וליוליה התחתנו. יש להם נכדים וגם נינים... ועוד. בנוסף
לחגים הרגילים, נחגג במשפחתם חג של **יום שמח**, "יום של ניסים, משמחים,
בלתי צפויים." בחג זה הם מטיילים בדרך שבה הלכה ורה אלכסייבנה ביום
הלפני אחרון בחייה...

ס פ ח 2

מתרגם הספר מקדיש את עבודתו לזכרה המבורך של סבתו, דוקטור וילהלמינה מנדלברג זוכוביצקי-זינגר, שמתה במקום עבודתה בבית החולים, בלנינגרד הנצורה.

סבתי מהאלבום המשפחתי הישן

האלבום הישן, שנשאר לי מגלגוליה הקודמים של משפחתי, אלבום קטן הוא ואנשים בו מעט. אך מכל מקום, נס גדול נעשה לי שתריסר לוחיות קרטון עתיקות יומין אלה, ועליהן תצלומים מודבקים פנים ואחור, בכלל הגיעו אליי ולא אבדו במלחמות ובמהפכות, ואף לא במעברים שלי עצמי מעיר לעיר ומארץ לארץ.

אני פותח את האלבום, ואבא בן החצי שנה מסתכל על העולם החדש ועליי מתוך שנת 1911. סבתא וילהלמינה (מינה) מסתירה בראשה את השמש העולה של המאה ההיא, המבטיחה רבות. לא פגשתי את סבתא מינה בעולם הזה. בשנת 1942 היא, רופאה מגויסת, מתה במקום עבודתה בבית חולים בלנינגרד הנצורה. בת שישים ושתיים הייתה במותה.

ולמה נקרא שמה וילהלמינה? על שמו של הקיסר וילהלם הראשון, אשר נתן זכויות שוויוניות ליהודי גרמניה. בת למשפחה משכילה של יוצאי פולין ובלארוס, שאחזים מתוך 12 ילדיה התיישבו בסנקט פטרבורג, בסוף שנות ה-90 של המאה ה-19 סיימה את הקורסים האקדמיים הגבוהים לנשים בעיר הבירה, ולאחר מכן נסעה ללמוד רפואה באוניברסיטת ציריך שבשווייץ, שם הכירה את בעלה לעתיד, סבי מיכאיל יבסיביץ' זינגר, שלמד בגרמניה, והזוג הצעיר התגורר שנים מספר באירופה. שלוש שפות היו שגורות בפיה: רוסית, יידיש וגרמנית, אלא שהייתה פטריוטית גדולה של רוסיה.

במסורת המשפחתית נשאר סיפור חזרתם למולדת. סבא וסבתא חזרו משווייץ ברכבת. כשהתקרבה הרכבת לגבול האימפריה הרוסית בקמנץ-פודולסק, לשניהם עמדו דמעות בעיניים. סבא בכה מרוב צער שעליו לעזוב את

אירופה ולחזור ל"בור השפכים הזה", ואילו סבתא בכתה מרוב אושר לראות

שוב את המולדת אחרי כל השנים האלה...
דיוקנה של וילהלמינה הצעירה והיפה...
יש לי רושם שהתמונה הזאת צולמה עוד לפני שאבי נולד. מורגשת בה השפעתו הגלויה של האוריינטליזם היהודי התקופתי בנוסח "Ost und West". עולה בדעתי שסבתא מינה יכלה לשמש דוגמנית, אם לא לאפרים מוזס ליליאן אז לפחות לבוריס ש"ץ או לאבל פן, ובכלל לכל אלה שהפכו את היוגנדשטיל ל"יודנשטיל". כאן, כנראה, היא מנסה את עצמה בתפקיד אחת מאמהותינו.

סבתא מינה הייתה רופאה בבתי חולים צבאיים גם במלחמת יפן וגם במלחמת העולם הראשונה, אבל עוד קודם לכן, אישה מודרנית עצמאית, התפרנסה מכתיבת עבודות גמר ודוקטורט בהזמנה בתחום המשפטים ומנתינת שעורי הלשון הרוסית לגרמנים, ביניהם הקצינים הגבוהים, אנשי משלחת צבאית של האימפריה הגרמנית בסנקט-פטרבורג. עוד פריט קטן מתוך אותה המסורת המשפחתית: כשהיה אחד מתלמידיה, גנרל, נכנס לדירת מורתו היה נוקש תמיד בעקבים, מנסה לשווא לנשק את ידה ומברך אותה ברוסית: "זֶרְפֶּפֶסְטֶפּוּיטְיָה (שלום לך), וילהלמינה מיכא-לֹפֶפֶפּ...נוי!"

אחרי המהפכה עבדה בבתי חולים שונים בפטרוגרד-פטרבורג-לנינגרד והן בסנטוריום לילדים למניעת השחפת בצאָרְסְקוֹיָה סֵילוֹ. באותו "כפר הצאר" המפורסם נמצא הליצאון שבו גדל והתחנך המשורר הלאומי של רוסיה, אלכסנדר פושקין. סבתא מינה עבדה בסנטוריום בחודשי הקיץ במשך שנים אחדות, ואבי, אז בן ה-7 עד ה-10, בילה שם את החודשים האלה יחד אתה. הוא סיפר לי שהדבר הציל אותו ממוות ברעב בקיצים האיומים של 1918-1919.

לא נשארו לי תצלומיה של סבתא מינה משנות חייה האחרונות, בוודאי לא מתקופת המלחמה הלאומית והמצור. אינני מצטער על כך – הרי בשבילי, בשביל הנכד שלא פגש אותה בעולם הזה, היא תמיד צעירה, כזאת שמופיעה בתמונות ההן מהאלבום המשפחתי הישן.

נקודא זינגר

אגרון, מיכאיל (1927) מהנדס. בשיא הקריירה המקצועית היה סמנכ"ל חברת גזפרום. עלה ארצה ב-1990, מתגורר בירושלים.

אוסביצקיה, מריה (1921) בוגרת המכון להנדסה כימית, עבדה כמהנדסת ראשית בפרויקט לייצור חומרי בניין. עלתה ארצה ב-2004, מתגוררת בירושלים.

אוטבסקי, לב (1935) בוגר האקדמיה ליערות והמכון הפוליטכני הצפון-מערבי. עבד כמנהל מעבדות במכון לחקר סיבים. דוקטור לכימיה, כתב מאמרים רבים, בעל פטנטים רבים. עלה ארצה ב-1980, מתגורר בירושלים.

אילינה, נדז'דה (1925) בוגרת המכון הפדגוגי של לנינגרד. עלתה ארצה ב-1996.

אמיריאן, אזאט (1976–1909) בוגר המכון למרקסיזם-לניניזם, גויס ל-נ.ק.ו.ד. (קומיסריון הפנים העממי של ברית המועצות), היה בדרגת רב סרן. לאחר שחרור עבד כפקיד.

בורודה, מריה (1921). בוגרת המכללה האקדמית הפדגוגית. עבדה במערכת החינוך העל-יסודי. עלתה ארצה ב-1993, מתגוררת בבאר שבע.

בורשבסקי, יורי (1929) בוגר המכון ה-1 לרפואה בלנינגרד. עבד בבתי חולים ובמכוני מחקר של לנינגרד והמחוז. עלה ארצה ב-1991, מתגורר בבאר שבע. חבר אגודת הסופרים דוברי הרוסית בישראל, פרסם שישא ספרים.

בורסקי, איסק (1926–2019) היה מנהל תחנות ההרכבה במפעל צבאי. עלה ארצה ב-1992, מתגורר בירושלים.

ביילין, ארקדי (1938) מהנדס מטלורגיה, שימש ראש המחלקה התרמית של התאגיד המדעי-טכני "פרולטרסקי ז'וד". עלה ארצה ב-1996, מתגורר בנצרת עילית.

גולוביצקי, הירש (1911–2008) ותיק המלחמה הלאומית הגדולה. השתתף בפריצת המצור, זכה בעיטורי כבוד ומדליות רבים.

גורודניצקי, אלכסנדר (1933) גיאופיזיקאי, דוקטור למדעי גאולוגיה ומינרלוגיה, פרופסור, בעל תואר הכבוד "איש מדע רב-פעלים של הפדרציה הרוסית", חוקר ראשי של המכון לאוקיאנולוגיה על שם שירשוב באקדמיה הרוסית למדעים.

גירשינה, ליודמילה (1937) רופאת נשים. עלתה ארצה ב-1999, מתגוררת בנתניה.

³⁵ מסיבות שאינן בשליטת המערכת, מידע על מחברים אחדים אינו זמין.

גנדלבה, מריה (1918) בוגרת המכון לרפואה בלנינגרד, עבדה במשך 40 שנה כראש מחלקה טיפולית בעיר נבל.

דרייזנר, מיליה (1927) עבדה כמהנדסת תכנון של מבני תעשייה. עלתה ארצה ב-1976, מתגוררת בירושלים.

ונגר, מוסייה (1937) עבדה כמהנדסת מכונות, מורה, מתרגמת מעברית, שוודית ואנגלית. עלתה ארצה ב-1971, מתגוררת בירושלים.

חייפץ, הליי (1929) במשך 25 שנה שירת בצבא, סגן אלוף, מפקד יחידת טילים. עבר אחר כך יותר מ-20 שנה כמהנדס במפעל "אלקטריק". עלה ארצה ב-1999, מתגורר בבאר שבע.

טראסביץ', דמיטרי (1935) בוגר האקדמיה הימית הצבאית, שירת בצי הצוללות, אלוף משנה. עלה ארצה ב-2012, מתגורר בירושלים.

לוינה, חיה (1912) בוגרת המכללה לרפואה, עבדה כפסיכיאטרית.

מלכינה, מריה (1936) בוגרת אוניברסיטה בהצטיינות, עבדה כמתרגמת. עלתה ארצה ב-1972, מתגוררת בנתניה.

מרייחין, יעקוב (1933–2018) בוגר המכון לעיצוב לתעשייתי, עבד כמעצב במכון המחקר לעיצוב תעשייתי. עלה ארצה ב-1990.

מאירסון, שרה (1926–2015) בוגרת אוניברסיטת לנינגרד, עבדה כעורכת דין. עלתה ארצה ב-1992.

נונינה, נינה (1919) היסטוריונית של מוזיאונים, עבדה בארכיון המוזיאון הימי. עלתה ארצה ב-1992, מתגוררת בירושלים.

פוזנר, בריינה (1933) מהנדסת, עבדה כמהנדסת בכירה במפעל ובמכון תכנון. עלתה ארצה ב-1990, מתגוררת ביקנעם.

פונרייב, מיכאל (1931) עבד כרופא ילדים, מומחה לשיקום רפואי. מחברם של מספר ספרי רפואה. עלה ארצה ב-1990, מתגורר באריאל.

פונרייב, תמרה (1930–2015) עבדה כרופאת ילדים, מומחית לשיקום רפואי. עלתה ארצה ב-1990.

פיזיצקיה, גלינה (1930) בוגרת המכון לרפואה של לנינגרד, עבדה כרופאה כללית. עלתה ארצה ב-1990, מתגוררת בירושלים.

פילנובסקי, בוריס (1937) בוגר המכון לכימיית תרופות, דוקטור לכימיה, עובד באוניברסיטת תל אביב. עלה ארצה ב-1994, מתגורר בבית ים.

פריי, טטיאנה (1934-2015) בוגרת המכון הפוליטכני של לנינגרד, עבדה כמדענית מתכות במכון מחקר.

פסקינה, פולינה (1933) בוגרת המכון הפדגוגי בלנינגרד, עבדה כמורה לשפה ולספרות הרוסית. עלתה ארצה ב-1992, מתגוררת בנתניה.

קיסגלגוף (חפץ), גלינה (1927) בוגרת המכון הפדגוגי בלנינגרד, עבדה כמורה למתמטיקה. עלתה ארצה ב-2006, מתגוררת בפתח תקווה.

קלביצקיה, אנה (1920–2019) עבדה יותר מ-40 שנה בתחום ההוראה, בעלת התואר "מורת כבוד של רוסיה". עלתה ארצה ב-1990, מתגוררת בבאר שבע.

קרמון, בוריס (1933) בוגר המכון להנדסת בניין בלנינגרד. עבד כמומחה לתכנון במכון לאלומיניום ומגנזיום. עלה ארצה בשנות ה-90. מתגורר בבני ברק.

רזניקוב, אלכסנדר (1933) בוגר המכון להנדסה וכלכלה בלנינגרד. עבד כמהנדס הראשי של פרויקט במכון המחקר לכימיה בסיסית בלנינגרד. עלה ארצה ב-1993, מתגורר בבאר שבע.

רטנר, משה (1938) בוגר המכון האקדמי לרפואה באיוונו-פרנקיבסק, עבד כרופא כללי. עלה ארצה ב-1991, מתגורר בירושלים.

רינסקי, מיכאל (1933) בוגר המכון האקדמי להנדסת התחבורה, עבד כמהנדס ראשי של סדנאות המוספרויקט. עלה ארצה ב-1996, מתגורר בגבעתיים.

שוורצר, בינה (1928–2012) עבדה בתחום הפיננסי. עלתה ארצה בשנת 2000.

שמרלינג, אנה (1928) עבדה כמורה לשפה וספרות הרוסית. עלתה ארצה ב-1991, מתגוררת בקרית עקרון.

שטיינשניידר, טטיאנה (1935) פיזיולוגית, עבדה כחוקרת במכון בטיחות וגיהות בתעסוקה. עלתה ארצה ב-1975, מתגוררת בירושלים.

שיינמן, יעקב (1925) עד שנת 1957 שירת בצבא, ראש מודיעין האוגדה. תקווה. אחר כך עבד כמורה לאנגלית וגרמנית. עלה ארצה ב-1994, מתגורר בפתח.

שכטר, אלכסנדר (1912–2015) בוגר המכון לתכנון וכלכלה בלנינגרד. עסק באספקה הצבאית-כימית של הצי. עלה ארצה ב-1993.

תוכן העניינים

הברכות:

אברהם גרינזייד (5)

אמיליה לרינה (6)

ילנה לזיק (7)

אלכסנדר גורודניצקי (9)

דפי היסטוריית הבלוקדה (הוכן על ידי ט. פרוקופייבה (13)

מיכאל רינסקי. שלוש שנות המצור (14)

שהמלחמה תסתיים מהר! נמאס לי ממנה!

(קטעים מיומנו של ולדימיר אלטשולר, שנת 1941) (21)

בוריס פילגובסקי. המצור בעיני ילד (27)

הליי חיפץ. "אני זוכר את המצור, הייתי בן שתיים-עשרה,

מה נוראים היו הימים" (32)

נינה נוגינה. "...מסומנים כולנו בגורל אחד וייחודי. אנחנו בני לנינגרד" (38)

גלינה קיסלגוף (חפץ). הייתה מלחמה, אבל אנחנו למדנו (44)

דמיטרי טראסביץ'. זה נזכר לכל החיים... (48)

לב אוטבוסקי. האוטובוס "שט" על המים כמו ספינה (57)

מריה מלכינה (פליגר). בלנינגרד, בזוהר האיום של המלחמה (59)

יסק בורסקי. בדירה שלנו מתו כל בני הנוער... (61)

פולינה פסקינה. "המצור קפא לנצח בנשמתו..." (68)

נדל דה אילינה. סיפור אמיתי (70)

הירש גולוביצקי. הגרמנים נבלמו בפאתי לנינגרד (75)

מלווינה איסקובה. לחם שווה בשווה לכל הילדים (80)

מיכאל רינסקי. שורות שנכתבו על ידי כאב (מיומנה של ישרה מאירסון-גוטששבש) (82)

- גלינה פיזיצקיה. "כל עוד סבא התפלל, לא נפלה פצצה אחת" (93)
- יעקב שיינמן. דברים קטנים בחיי המצור (96)
- משה רטנר. "דער זיידע – סבא עם התווית המיידעת" (98)
- תמרה פונרייב. משרת חוזר (105)
- מוסיה ונגר. "עכשיו אין לחמנייה, עכשיו מלחמה!" (107)
- שמואל ליבשיץ. "החלומות על חיי שלום יתגשמו" (110)
- מיכאל רינסקי. המאה של אלוף משנה שכטר (114)
- אנה קליצקיה. "אכלנו את הטיח שאותו גירדנו מהקירות" (118)
- בריינה פוונגר. זכר הימים הנוראיים של המצור (120)
- חיה לווינה. לא ניסינו להיות גיבורים, פשוט חיינו ועבדנו (122)
- אזאט אמיריאן. על מצור לנינגרד (130)
- יורי בורשבסקי. מדוע לא פינו אותנו דרך לדוגה? (138)
- אלכסנדר רזניקוב. הלכתי לבית הספר ... לאכול קצת (140)
- טטיאנה פריי (יגורובה). 900 ימי ילדותי (142)
- מיכאל אגרון. הוא נתן לי שמונה תפוחי אדמה – אוצר גדול (149)
- ארקדי ביילין. סיפור מחריד (155)
- טטיאנה קגנסקיה. מה עבר עליי בגיהנום ההוא (157)
- מריה בורודה. לבד בלנינגרד הנצורה (160)
- טטיאנה שטיינשטיינר. ילדות המצור (162)
- מיכאל רינסקי. פֶּרְנֶדֶזְקִיסְט נחשב למעדן (171)
- ויקטור זיסוביץ'. אהבה ורעב (178)
- אלכסנדר איסקוב. המצור לימד אותי לשמור על הלחם (188)
- מיכאיל גורליקוב. ילדים ומבוגרים כאחד האמינו בניצחון (190)
- מריה גנדלבה. בתי ואני הוצאנו מהרכבת על הידיים (191)
- מקסים קונצ'רוב. חיילי מספריים ומסרק (193)

גלינה יקובלבנה. זקנות בנות שבע עשרה מתו עם שיר על סטלין על שפתייהן (195)

בינה שוורצר. זה היה, היה, היה ... (198)

בוריס קנר. נותרו רק שלושה מאיתנו (200)

אנה שמרלינג. נס (201)

מיליה דרייזנר. איך הפכתי לראש המשפחה (204)

ליודמילה גירשינה. אחרי ההפצצה צעקתי "מוזיקה!" (207)

יבגני בינביץ'. הוא היה הרוח החיה של הרדיו בזמן המצור (210)

מיכאל פונרייב. התיאטרון היקר שלנו (215)

מריה אוסביצקיה. אני זוכרת פרוזדורים מלאים בגוויות (218)

זיגובי חנין. שני צנימי המצור האחרונים (220)

ספח

1) החיים יהיו! הם אינסופיים... [שני מכתבים של ו.א. וצ'רסקיה לבנה פבל

מ06.06.1943] (230)

2) נקודא זינגר. סבתי מהאלבום המשפחתי הישן (232)

אודות המחברים (234)

אנדרטת "נר הזיכרון" הוקמה לזכר גבורתם של מגני ותושבי לנינגרד הנצורה ולטרגדיית השואה. האנדרטה נושאת סמלי מדינת ישראל: מגן דוד והמנונה והן סמליה של העיר לנינגרד: פרש הנחושת – פסלו של הצאר פיוטר הגדול על רקע מבצר פטרופבלובסקיה. טכס חנוכת האנדרטה התקיים בינואר 2020 בגן סאקר במרכז ירושלים במעמד נשיא המדינה וראש ממשלת ישראל, נשיא רוסיה, דיפלומטים ואנשי ציבור של שתי המדינות.

משמאל לימין: בנימין נתניהו, ולדימיר פוטין, ראובן ריבלין, משה ליאון

אורחים נכבדים בטכס חנוכת האנדרטת "נר הזיכרון"